

3.3

॥ श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥

ऋग्वेदः ।

श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धर—
श्रीविप्रकुलतिलकसायणाचार्य-
कृत-संस्कृतभाष्यसहितः

केवलमावरणपृष्ठं

काश्यां
संस्कृत-बुक-डिपोऽध्यक्षैः
मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स्
महोदयैः
काश्यां रामघट्टे 'हितचिन्तका'भिध-
मुद्रणालये प्राकाश्यं नीतः

१९३३ खीष्टाब्दाः

ऋग्वेदः ।

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा ।
यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति ।

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात्। यद्यपींद्रादयस्तत्र तत्र हूयंते तथापि परमेश्वरस्यैवेंद्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः। तथा च मंत्रवर्णः। इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति। वाजसनेयिनश्चामनंति। तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति। तस्मात्मंत्रैरपि परमेश्वर एव हूयते॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि। तथा च तैत्तिरीया आमनंति। यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं। यदृचा तद्दृढमिति। तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदाहरंति॥ मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बह्व्य आम्नाताः। साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं। आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयंते। अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं। छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनंति। ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति। मुंडकोपनिषद्यप्येवमाम्नायते। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति। तापनीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनंति। ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवंतीति। एवं सर्वत्रोदाहरणीयं। तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितत्वादादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं। अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तं। तत्प्राधान्यं तु काचिदृगेवाह। ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति। एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति। इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति। पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति। ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनीति। अस्यायमर्थः। त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं। होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते। भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं करोति। सेयं पुष्टिः। अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे। अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति॥ अथ द्वितीयं पादं विवृणोति। गायत्रमेको गायति शक्करीषूद्गाता गायत्रं गायतिः स्तुतिकर्मणः शक्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धंतुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायत इति। अस्यायमर्थः। उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं साम शक्वर्य इति शब्दाभिधेयास्वृक्षु गायति। धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः। शक्करीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्पन्नः। वृत्रं शत्रुं हंतुं शक्नोत्याभिरृग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति। ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति। ब्रह्मा सर्वविद्यः

सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति । ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्येवं संबोधितः सन्नों प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनंति । एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी । तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्युरुद्गाता चान्यतरामिति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयः । वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वंति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वरयुरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम निर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वरयुरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्तीत्ययमर्थः । अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति । मंत्रा मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् । यजुर्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावय-

वावितरेण वेदद्वयेन पूर्यंते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं। तत ऊर्द्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति। कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः। तथा हि। कोऽयं वेदो नाम। न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति। न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति। लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं। प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वंतिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत्। न। मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः। समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात्॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत्। न। वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात्। शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत्। सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वंविवक्षितमिति चेत्। न। जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्। न। ईदृशो मंत्रः। ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात्। तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणं॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः। ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्व-

प्रसंगात्। न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात्॥ प्रत्यक्षादिकं शंकितुमप्ययोग्यं। वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भ्रांता। तस्माल्लक्षणप्रमाण-रहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः॥

अत्रोच्यते। मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं।। अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-धेयमिति। तयोस्तु रूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते। अपौरुषेयवाक्य-त्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टी-भविष्यति। प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरू-पाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि। यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं। तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तु-प्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु। अत एव संप्रदाय-विदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयंति। चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्य-वगमयितुमिति। तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारं। तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं।

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः। तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति। अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात्। न हि वेदः प्रमाणं। तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात्। तथा हि। सम्य-गनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिल्लक्षणमाहुः। अपरे त्वनधि-

गतार्थगंतृ प्रमाणमित्याचक्षते। न चैतदुभयं वेदे संभवति। मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः। तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः। अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरित्येको मंत्रः। याद्दश्मिन्धायि तमयस्य-याविदद्दित्यन्यः। सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः। आपां-तमन्युस्तृ फलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः। न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चि-दप्यर्थोऽवबुध्यते। एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्स्यचक्षं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतं। अधःस्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ दिति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्य-वत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं। ओषधे त्रायस्वैन-मिति मंत्रो दर्भविषयः। स्वधिते मैनं हिंसीरिति क्षुरविषयः। शृणोत ग्रावाण इति पाषाणविषयः। एतेष्वचेतनानां दर्भ-क्षुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते। ततो द्वौ चंद्र-मसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं। एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे। सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामित्यनयोस्तु मंत्रयोर्यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्या-घातबोधकत्वादप्रामाण्यं। आप उंदंत्विति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते। शुभिके शिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते। तयोरुभयमंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादत्वादनधिगतार्थगंतृत्वंनास्ति। तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणं।

अत्रोच्यते। अम्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रंथेऽ-वबोधितः। तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोष-मावहति। अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरंति। नैष स्थाणो-

रपराधो यदेनमंधो न पश्यति। पुरुषापराधः संभवतीति। अधःस्विदासीदिति मंत्रश्च न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः। किंतर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः। तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया वचोभंग्योपन्यस्यति। स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्धा वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः। ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यंते। ताश्च देवता भगवता बादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूचिताः। एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः। जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं। ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत्। तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः। तत्र पूर्व्वपक्षं सूत्रयति॥

तदर्थशास्त्रादिति॥ ७॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं। तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते। तथा हि। उरु प्रथस्वेति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते। पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते। तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात्। मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं। तस्मान्मंत्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वंति॥

मंत्रोच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत। अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत। तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति।

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मंत्रे नियम उपलभ्यते। अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव। तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्यायोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशंक्य तत्र दोषांतरं सूत्रयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते। तत्राग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्त्तव्यत्वेनबुद्धं। तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं। न हि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानद्धं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मंत्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मंत्र आम्नायते। न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञस्य साधनं विद्यते यन्मंत्रपाठेनानुस्मर्यंत। नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशंक्यान्यं दोषं सूत्रयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे त्रायस्वैनं शृणोत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं बध्नाति। स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिक-

शास्त्रे सूचितत्वादोषध्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्षिताभि-त्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नायते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रति-षिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राक्षि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादि-कमप्युदाहर्त्तव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादि-वदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्त्तिस्वीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ।

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचि-द्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यव-घातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः । सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः । नन्वीदृशमंत्रा-र्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ।

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वंति

कीकटेष्विति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः। तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः। तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते। तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति। किंतूच्चारणादृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः॥

तत्र सिद्धांतं सूत्रयति॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति॥१०॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति। क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः। तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं। मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः। तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं॥ नन्वभ्रिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः। तेनैवमंत्रेण प्रतीतेऽभ्र्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति विधीयते। तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति॥११॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं, तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते। एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभ्रिरादीयेत॥ नन्विमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते। तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशंक्योत्तरं सूचयति।

परिसंख्येति॥१२॥ गर्दभाभिधानींनादत्त इति निषेधः परिसंख्या। तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं॥ ननु परिसंख्यायां

त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः। आदत्त इति रश्मनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात्। निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत। रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः। मैवं। गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्। तथा हि। त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते। तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति पश्चाल्लिंगविषयकमादानमिति बोधायां लिंगाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या। सा च विलंब्यत इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन। मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते। ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः। अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते। विध्यर्थश्च न त्यज्यते। तत्र कुतो दोषत्रयं। ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशंक्योत्तरं सूचयति॥

अर्थवादो वेति॥ १३॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति। अस्त्ययमर्थवादः। यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं। तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशंक्योत्तरं सूचयति॥

मंत्राभिधानादिति॥ १४॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते। तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं। यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयति तथात्रापि यः प्रथस्वेति

ग्न ते स प्रथयत्येव। यदुक्तं अग्निर्मूर्द्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंत्र एति तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

अविरुद्धं परमिति। ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्तत्वेऽप्यविरुद्धं। न हि वयं पाठक्रमाददृष्टं निवारयामः। किंतर्हि मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नापेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंत्रवृद्धमेवार्थं शास्ति। तदयुक्तं। सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति॥

संप्रेषकर्मणो गर्हानुपलंभः . संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रेषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते। वृद्धस्याप्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात्॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंत्रोऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या। तद्यथा। चत्वारो ह्योचध्वर्यूद्गात्रब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि। प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः। पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे। गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि हस्ताः। ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रिधा बंधनं। कामान्वर्षतीति वृषभः। रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति। महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति। लोकेऽप्येव गौणप्रयोगा दृश्यंते। चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात्। एवमोषधे त्रायस्व शृणोत ग्रावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि। यस्मिन्वपन ओषधिरपि त्रायते

तत्र वपनकर्ता जायत इति किमुवक्तव्यं । तथा ग्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वंति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्याम्नायाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा ॥ यदप्युक्तं अम्यक्सात इंद्र सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थ इति । एवमम्यक्सात इत्यादावप्यूह्यं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूत्रयति ।

उक्तस्त्वनित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबंधाभिधानं हेतूकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं । बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूत्रितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्यूहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिंगं पश्याम इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तयाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितद्धितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । यतो विवक्षितार्थत्वादर्थ

प्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वेलिंगांतरं सूत्रयति।

ऊह इति॥२६॥ प्रकृतावाम्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदृचि तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः। तद्यथा। अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः। तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः। पशुबहुत्वे सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः। एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। न माता वर्धते न पितेति। तत्रेदं चिंतनीयं। किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते। आहोस्विच्छब्द वृद्धिरिति। एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः। न तावच्छरीरवृद्धि र्निषेद्धुं शक्यते। बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्। अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव शिष्यते। मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति। तत्र यद्यर्थो न विवक्षते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्यते। तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः॥ तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं सूत्रयति॥

विधिशब्दाश्चेति॥२४॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते। सचैवमाम्नायते। शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्यवैतदाहेति। तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं। अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं। मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्र व्याख्यायेत।

तस्माद्विवचितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चार-यितव्याः॥

तत्र संग्रहश्लोकौ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः॥ १॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः॥ २॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं। ब्राह्मणभागस्य तु न सम्भुज्यते। तथा हि। द्विविधं ब्राह्मणं। विधिरर्थवादश्चेति। तथा चापस्तंबः। कर्मचोदना ब्राह्मणानि। ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति। विधिरपि द्विविधः। अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति। आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः। तत्र कर्म-कांडगतानां जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वेत्या-दिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं। प्रपृस्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात्। अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाम्नातं। अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधुमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं। तस्माद्बाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रमाणं। एवमैतरेयतैत्तिरी-यादिब्राह्मणेषु तत्तत्प्राप्तत्वं तत्तथा न कार्यमिति वाक्यान्तरं बहवो विधयो निषिद्धाः। अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं। तैत्तिरीयाश्च तथैवामनंति। यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभय-

मेवाग्नेयं स्यात्। उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति। पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनंति। यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तदिति। तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते। ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानंतरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते। नहि भोजनानंतरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति। तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यैतरेयिण आमनंति। असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयकाः। सोऽयं विरोधः। तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः॥

अस्त्वेव जर्तिलादिविधेरप्रमाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात्। अनुष्ठेयस्त्वर्थं उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते। तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिलादिकमनूद्य निंद्यते। यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निंद्यते तद्वत्। एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिलादिविधिरत्र निंद्यमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत्। भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति। यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत्। अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मंत्रेषु पाठभेदः। शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायवस्थेति मंत्रमामनंति। वाजसनेयि-

नस्तुपायवस्येत्येतं भागं नामनंति। प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः। तथा सूक्तवाक्मंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनंति। यद् ब्रूयात्स्वपाव-साना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यादिति निरा-करणं। सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरो-पदेशः। तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था। तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं। षोडशिग्रहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते। पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहण-विकल्पो निर्णीतः। द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतर-भाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं। तदुत्तरमीमांसायां प्रथमा-ध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्ते-रित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निरा-कृता। द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदे-शान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्य-गतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं। तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाण-मिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास। व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास। तस्माद-मीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंधन्यायो दुःपरिहारः। अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थ-यामास। तस्य सूत्राणि व्याख्यास्यंते। तत्र पूर्वपक्षं सूचयति॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्य-

मुच्यत इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाम्नायंते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । स आत्मनो वपामुदखिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु, तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टांतेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वात्स्तेनं मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि

फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्य-मित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थ-वादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते। तथा हि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते। शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति। दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते। आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति। न च वयं वेदितॄणां तत्फलमुपल-भामहे ॥ नन्वैहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्या-मुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते। पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति। पशुबंधयाजी सर्वांल्लोकानभिजयति। तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते। य उ चैनमेवं वेदेति। तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्व-कामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः॥ तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादी-नामानर्थक्यं। अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादि-तरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात्। तस्मादामुष्मिकफलवाक्या-नामप्यप्रामाण्यं॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं। तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्यो-त्तरं सूचयति॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्यंतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात्। मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपक्ष-

यद्वृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्या- शंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगि सत्यस्ववाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्य- वत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थ- वादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठे त्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेते- त्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शंकनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्ति माकांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठित- त्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशंक्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादि- नियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमाद- पाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्च त्वेवमर्थवादेष्व- नुपपत्तिरस्तीत्याशंक्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्व- प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत इति ॥ ९ ॥ मंत्रवार्त्तिके त्वेतत्सूत्र- मध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं । अप्राप्तां चानुपपत्तिं । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ

शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन त्रिधोनां स्तुतिरिति यदुक्तं तदसद्वैयाधिकरण्यात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरण्यमित्याशंक्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयाधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यग्नौ जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽद्भ्यो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । अत्र च रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामुत्खिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्थमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्धवांस्तस्मात्प्रजादि-

संपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । आदित्यः प्रायणोयस्य चरुरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते । यदीयमदितिर्देवता दिङ्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे ऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युपगच्छतामस्माकं न किंचिद्धीयते । शिखा ते वर्धते तस्य गुडूचीं श्रद्धया पिबेत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूत्रयति ।

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतुमर्थवाद उच्यते । यथा लोके कश्चिद्भिक्षा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यस्थावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमपेर्वारयितुं । एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादिनीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थौ योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतवाहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति

स्वायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः। यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः। यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः। धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः। भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यंते। किंतु त्वणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव। तद्वदत्रापि। यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति।

स्वयंपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति॥ १३॥ प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः। यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः। न चैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते। यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तुरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते। अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं। अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः। नहि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तं॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति॥

आकालिकेप्सेति॥ १४॥ दिक्ष्वतिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः। तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति। धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते। स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं। अकाले भवमाकालिकं

विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानींतनमित्यर्थः । तस्यैषा तस्य प्राप्तुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्य-दृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथाकर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्टैरुह्योच्यते । अतः शोभा-सादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायो-दाहृतमस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं । यदप्यन्यदानर्थक्यायोदा-हृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकलं भवति । तच्च

चैकत्वं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः कामः। तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवंतीत्यन्यः कामः। तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं। ईदृशो सर्वकामावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत्। विद्यतां नाम। किं नश्छिन्नं। न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद इति सूत्रेण निर्णीतत्वात्। पशुवंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशंक्योत्तरं सूचयति॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति॥ १७॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुवंधकर्मणा निष्पाद्यते। तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते। ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं। लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टांतः। यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्व्रीहीन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति। यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं। तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरणे द्रष्टव्यं। ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं। कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यानर्थक्यं॥ योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः। तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभयोत्तरं सूचयति॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षितः इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभाविंतदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिक्षयात् ।
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥
विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलंभकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास ।

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यंते। कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रंथानां समुच्चयार्थश्चकारः। ते ह्यत्र दृष्टांततया समुच्चीयंते। यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि। न तु वेदा अनादयः। अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायंते। वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायंते। तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्वेदाः पौरुषेयाः॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यंतरं सूत्रयति॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवंतो बबरादयो वेदार्थे श्रूयंते। बबरः प्रावाहणिरकामयत। कुसुरुविंद औद्दालकिरकामयतेति। तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः॥

सिद्धांतं सूत्रयति॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति। शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रैरुक्तं। औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्याशंक्य संप्रदायप्रवर्तमात्रत्वेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति॥

भ्याख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः । ततः परं बवराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशंक्योत्तरं सूचयति ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्गवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृश्यं लौकिकविधिवाक्यवच्छाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ

इति न्यायविद आहुः। ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं। सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते। अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवंतः। किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः। चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलंभेन पराहतिं समुच्चिनोति। तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥
समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं ।
तत्कर्त्रनुपलंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं। शास्त्रयोनित्वादिति। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः। बाढं। नैतावता पौरुषेयत्वं भवति। मनुष्यनिर्मितत्वाभावात्। ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितं। अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः। वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः। अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः। तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं। तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात्। मैवं। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात्। सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणं।
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुंजते ॥ २ ॥

आधान इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति। तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात्। विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिंजलानालभेत इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः। मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः। एवमसिपदांतो मंत्र उत्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्। मैवं। याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात्। तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति। उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः। अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः। इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः। अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमंत्रणोपेताः। अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः। अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दित्यादयो विचाररूपाः। अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः। पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः। वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः। एवमन्यदप्युदाहार्यं। ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत। लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः। ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा।
नास्तीयंतो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ १ ॥
मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः।
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन। ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तमंत्रभाग एकः। भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनं। अमेध्या वै माषा इति निंदा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद्व्यचिकित्सज्जुहवानी३ मा हौषा३मिति संशयः। यजमानेन संमितौदुंबरी भवतीति विधिः। माषानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्यं। न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं। मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। इंद्रवो वामुशंति हीति हेतुः। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं। मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा। अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दिति संशयः। वसंताय कपिंजलानालभत इति

विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चित्रं भगं भक्षीत्याह । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चोदकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्यंवह्रियते । मंत्रानधीमह इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवह्रत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायंते । यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति । मैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणावयवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायत इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेदिति । अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः ।

मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंत्रब्राह्मण-व्यतिरिक्तभागाभावान्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभया-त्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद ईत्थं विचारितः ।
नर्क्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥

इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादि-रूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधाना-मृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोत्पुना-त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मंत्रो यजुर्वेद-प्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्रर्चेत्यृक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायंते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्ण-लक्षणत्वात् । पादेनार्द्धचंनोपेता वृत्तबद्धमंत्रा ऋचः । गीतिस्वरूपमंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मंत्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि संकरः । तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण सूचितं । तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ।

गोतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव मंत्रावांतर-विशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्य-यनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति ॥ पातित्यं चैवमाम्नायते । अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनुत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके । तदेषाभ्युक्ता । यस्तित्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदी शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रया-साभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयास-साध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं । तदप्या-म्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य पर-ब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिंदानृतकलहहेतुं

लौकिकीं वार्ता सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः। अत एवाम्नायते। नानुध्यायान्बह्वन् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति। यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं। तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः। स्मृतिरपि। योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति। एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि॥

नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं। ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्। बाढं। अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयंति। मतांतरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्यो ऽध्ययनविज्ञानं वर्णयंति। यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः। यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः। सर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्य एव वेदः। तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं। तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः। अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति॥

अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वादिति॥ १॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ ःविध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति॥ २॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं। ये त्वर्थवादातिदेशं

नेच्छंति तैर्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्तौ संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्क्रतौ विनियोगादर्शनादप्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मसंस्कारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्कारणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तद्दृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यार्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च

भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शंकनीयं। अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विधुपपत्तेरित्याह॥

विधिनिष्पत्त्या इति॥ १०॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति तत्राह॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति॥ ११॥ क्रतुविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुंजते। अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति। अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः। स च न स्वाध्यायगतः। तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात्। ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह।

तव्यः कर्म वादृष्टवाचीति॥ १२॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति। अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः। यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत्। यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते। इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं॥ तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वाच्च स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति॥ १३॥ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टशेषतापि स्यादित्यत्राह॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्पतां नाम । नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ।

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १ ॥ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरू मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशंक्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिर्माक्षेप्स्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ व्रीहीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुशलघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाक्षिपेत तद्वदत्रापि अवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशंक्यार्थगत विरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य चीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यंते। तथा फलवदर्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः॥ नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थावबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह॥

फलवद्बोधांतत्वेऽध्ययनाकात्स्न्र्यमिति॥ ६॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं। तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात्। न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं। तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात्। स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह॥

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति॥ ७॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शंकनीयं। प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात्। लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति॥ ८॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशंक्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोधभानाभानयोरिति॥ ९॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः। अभाने कामयितुमशक्यः। ज्ञात एव विषये कामतानियमात्॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति। यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य

प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामता युक्तैवेत्याशंक्यैवमप्यर्थाव-
बोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां
न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति। अनंतत्वात्सा-
मान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु
ज्ञानविशेषः। ततो नोद्देशो युक्तः॥ नन्वर्थावबोधमुद्दि-
श्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशंक्यो-
पक्रमादिलिंगगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यंशब्दादिति ॥ ११ ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं
लोके व्यर्थं स्यादिति चेत्। न। पुरुषसंबंधकृतदोषाख्यप्रति-
बंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययन-
विधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावा-
दित्याशंक्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतु-
बोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः। विरोधपरि-
हारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तं
निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयंति। श्रवणविधिस्तु साक्षादेव
ब्रह्मविचारं विधत्ते। एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं
क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां।
अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वा-
त्क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत॥ नन्व-
ध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि
तल्लभ्येत॥ नान्यथेति चेत्। क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि

नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य। तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुषंग इति ॥ ननुक्तनीत्याध्ययनस्याचरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात्। मैवं। वाक्यांतरेण तद्विधानात्। ब्राह्मणेन निःकारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः। तत्र निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते। अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार। अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते। इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते। यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति। तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति। तदेतदैहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः। तदेषाभ्युक्ता। ये अर्वाङुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदंति।

सर्वोऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति। यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंति। तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति। वेदं विद्वानर्थाभिज्ञः पुरुषः। स च द्विविधः। अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च। तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितंमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयंति सर्वोऽप्यादित्यमेव प्रथमं दुषयंति। आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयंति। तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति। हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः। अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं। अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति। न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसंति। ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्त्तयेत्। एवं सति तत्र मंत्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कर्ता तोषयति। न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शंकनीयं। विद्वांसमित्याम्नातत्वात्। अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत। तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते। यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति। स्थाणुरिति दृष्टांतः। छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते। स च यथेंधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं। तथा केवलपाठकस्य व्रात्यत्वं न भवतीत्येतावदेव। न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति।

किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते। लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते। किंच यद्वेदवाक्य-माचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते। तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति। यथाग्निरहित-प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत्। तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्। अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं। तथा चोक्तं। प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एतं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति। अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्याप्यृगुदाहृता।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा इति॥

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति। अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्द्ध-मिति। अस्यायमर्थः। यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेन मंत्रो ब्रूते। एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति। एकवचन-बहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात्। वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति। स एवैनं भूतिं गमयति। आदित्या नेव स्वेन भागधेयेनोपधावति। त एवैनं भूतिं गमयंतीत्यादाव-व्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात्। अन्यः कश्चिदर्थज्ञाभाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसारहित्यादिनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति। यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। अत्र व्याकरणमात्रेण प्रति-

गृहीतुरिष्टिः प्रतीयते। मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं। तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति॥ अप्येकस्मै तन्वं विसस्रे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति। अस्यायमर्थः। अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः। स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यख्यापनाय प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात्। यः पुमान्व्याकरणादर्शी स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे। स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं। ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं। वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति॥ उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति। अस्यायमर्थः। उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते। उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति। यद्यप्यन्हि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति। तत्र हेतुः। कामयमाना ऋतुकालेष्विति। यथा स प्रतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति। तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति। वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति। सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति॥

पुनरप्यृगंतरं यास्क उदाजहार। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति।

अयमर्थः। पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेपाम्नाता तस्य पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य भूयसि निर्वचनाय संपद्यते। तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रवर्तते। कथमिति चेत्। तदुच्यते। अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः। अभिज्ञाः कथयंति। सखिविदं सखायमिति मंत्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं। यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः। वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः। तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति। न केऽपि प्राप्नुवंति। तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात्। यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवानभवति। पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं। उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं। यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः। यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः। यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः। तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमानधेन्वा मायया सह चरति। नव प्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते। पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः। अत एवासौ मायाकपटरूपा।

ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा मायया सद्द चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वादयच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरुपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाम्नायते । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननुविद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् । अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पुर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावस्त्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंकनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगाय केवलादनुष्ठानाद्विद्या-

संहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनंति। तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना तु विद्या चाविद्या च। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति। यद्यप्यंगावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता। तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत्। कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः। प्रशंसास्माभिर्भूयसी दर्शिता। निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे। किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति। तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति। तथा च वाजसनेयिन आमनंति। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः॥

विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यंते। व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः। तदर्थज्ञानं प्रयोजनं। व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः। ज्ञानार्थी चाधिकारी। यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात्। अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते। वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः। तयोरनन्यलभ्यत्वात्। तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं। धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति। जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं। चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्भिरभिहितं। चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं। प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलंभनत्वादिति। अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्स्यमानस्य

धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेंद्रियैरवगम्यते । अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् । बाढं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते । ततो वेदनैव धर्मे प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति । नावेदविन्मनुते तं बृहंतमिति । तच्चोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिंगादिराहित्यान्न मानांतरयोग्यतेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शंकनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पंति । धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मं परमं वदंतीति । उद्दंडस्य राज्ञा नियामकत्वाद्विवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यजयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनंति । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽबलीयान्बलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यपि

ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः। धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते। तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः। त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः। तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तंतां॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि। अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषद्याथर्वणिका आमनंति। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति। परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति। साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं। परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा। तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनंति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति॥ वर्णोऽकारादिः॥ स चांगभूतशिक्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना॥ स्वर उदात्तादिः॥ सोऽपि तत्रोक्तः। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति॥ मात्रा ह्रस्वादिः॥ सापि तत्रोक्ता।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचीति॥ बलं स्थानप्रयत्नौ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थान-मुक्तं। अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं॥ अतिद्रुतातिविलंबितगीत्यादिदोषरा-हित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं। गीती शीघ्री शिरःकंपीत्यादिनोपांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः। माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः। संतानः संहिता॥ वायवायाहीत्यत्रावादेशः। इंद्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृति-भावः। एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं। शिक्षाशास्त्रवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः। मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। इंद्रशत्रु-र्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंत्र इंद्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं। आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः। तथा सति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वादिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः। तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथोऽपेक्षितः॥

कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तंबबोधायनादिसूत्रं। कल्प्यते सम-र्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः। नन्वाश्वलायनः किं मंत्र-कांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य। नाद्यः। दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांतत्वात्। न ह्यग्निमीडे इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्टिब्राह्मणं प्रक्रांतत्वात्। श्रौ-

च्यते। मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्टानक्रमेण। ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः। यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति। सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमोळ इत्याम्नायक्रमेण यानुष्टेयः। तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयंते। तथाच्छिन्ने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते। तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते। यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं। इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिलिंगवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति। अतो मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमंत्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता। तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं। अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति। तर्हि प्र वो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु। नमःप्रवक्त्र इत्यादयस्त्वनाम्नाताः। कुतो विनियुज्यंत इति चेत्। नायं दोषः। शाखांतरसमाम्नातानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनाच वक्तव्यत्वात्। सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः। तस्माच्छिन्नैव कल्पो ऽप्यपेक्षितः।

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते। तथा चैंद्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सोऽब्रवीद्वरं वृणे मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैंद्रवायवः सह गृह्यते। तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति। अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती। अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रंथरहितासीत्। तदानीं देवैः प्रार्थित इंद्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य ग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत्। तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः। तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति। एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति॥ ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिंगैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमंत्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं। तस्मादध्येयं व्याकरणं॥ आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति॥

लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणं। बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच। बृहस्पतिश्च वक्ता। इंद्रश्चाध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। अंतं च न जगाम। अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति। तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः। कुतस्तरां प्रयोगेण॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं। याज्ञिकाः पठंति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति। तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषंति यस्याः सा स्थूलपृषती। किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति। तामवैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति। यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः। अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ततो बहुव्रीहिरिति॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतं। यस्तु प्रयुंक्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वंति। यो वा इमां। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीं। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुणेति॥ तेऽसुराः। तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुः। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं॥ दुष्टः शब्दः। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति। दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं॥ यदधीतं। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं। यस्तु प्रयुंक्ते।

यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योग विदेव । यो हि शब्दाञ्जानाति । अपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गोरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यं-ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्यो-गविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वंति । विभक्तिं कुर्वंति । याज्ञिकाः पठंति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽ-क्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु

स्थानेषु बद्धः। उरसि कंठे शिरसि। वृषभो वर्षणात्सर्व-कामानां। रोरवीति। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्यां आविवेश। महता देवेन नस्सादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं॥ अथवा चत्वारि। चत्वारि वाक्परि-मिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। ये मनीषिणो मनस ईषिणः। गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति। न चेष्टंते न निमिषंति। तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते॥ उत त्वः। उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां। अविद्वांसमाहार्द्धं। त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं॥ सक्तुमिव। सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-र्निहिताधि वाचि। सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति। ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत। वाचमकृषत। अत्रासखायः सख्यानि जानते। सयुज्यानि जानते। क एष दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः। के पुनस्ते वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां

वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥ सारस्वतीं । सारस्वतीं याज्ञिकाः पठंति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुंजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुज्जिह्वा । सास्मिन्नियत इति काकुदं तालु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति । एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तं । गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्ग्रंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावंति पृथिवीनामान्येतावंति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

> आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।
> तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥
> गौराद्यपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतं ।
> जहाद्युल्बऋबीसांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवो जर्जांहुत्यंतः चितिगतो गणः ॥
वाय्वादयो भगांताः स्युरंतरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यंता द्यु स्थाना देवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यंतं समाम्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य नैघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य नैगमत्वं ॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यंतैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यंत इति व्युत्पत्तेः । तच्च हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषे-

धार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायन्निंद्रं देवममंसतेति प्रतिषे-धार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधो-पमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते । एवं ग्रंथकारे-णोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवा-स्माभिरुदाहरिष्यंते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शंकनीयं । एतद्दृत्यत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षत इति । यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषां-चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोग्रंथोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुरुत्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाके-ऽनूच्यंत इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्ति-त्रिष्टुब्जगत्यित्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरो-त्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । जग-तिभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिवि-वेकश्छंदोग्रंथमंतरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति

वा। स्थाणुं वर्च्छति। गर्त्ते वा पत्यते। प्र वा मीयते। पापीयान्भवति। तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते। तस्मात्तावद्वेदनाय छंदोग्रंथ उपयुज्यते॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं। यज्ञ-कालार्थसिद्धय इति। कालविशेषविधयश्च श्रूयंते। संवत्सर-मेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविधयः। वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्य आदधीत। शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः। मासि मासि सचपृष्ठान्युपयंति। मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यंत इति मासविधयः। यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः। एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविधयः। प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः। कृत्तिकास्वग्नि-मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः। अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिक्षा-यामेवमुदीरितं॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं।
तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इतिः॥

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यंते। पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः। वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति॥ इतिहासपुराणाभ्यां

वेदं समुपवृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदि-तीत्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखा-सूक्तानि हरिश्चंद्रनाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोप-युक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रंथेषु स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृता । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगम-नात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयो-र्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविधयः प्रपंचिताः । तद्ध ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपंतीत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतायंत इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्च-तुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारि-विशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मंत्रैरुपदर्शितः । तांश्च मंत्रान्यास्क उदाजहार ॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा
स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति । यथार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनादशाचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्धृदये स्थिता फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मंत्रः ॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मंत्र आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति । सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थांतरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धर्चमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । अस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियंते। आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः। अनुभवयोग्या न भवंति। न हि तेषु गुरुः कृपां करोति। यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमान्शिष्यान्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति। फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ।

हे आचार्यं यमेव सुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः। किंच यो सुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत्। तस्मै तु सुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः। इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण सुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या। तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते। मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं। अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः।

स चाग्निमील इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडेर्दशमंडलैश्चतुःषष्ट्याध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः। तस्य

यं ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः। विशेषविनियोगस्तु तत्तत्क्रतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः। स च त्रिविधः। सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति। तथाग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनियुक्तं। स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूत्रितः। अथा नो अग्न इति पङ्ग्निमीळेऽग्निं दूतमिति। तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः। सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे आ० १. १.। इति परिभाषितत्वात्। तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः। स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूत्रितः। साम्नान्विधा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति। तत्र कृत्स्नपादग्रहणादृगित्ववगम्यते। ऋचं पादग्रहणे। आ० १. १.। इति परिभाषितत्वात्। तथा संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्। आ० १. २.। इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंधनिश्चयः। तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं। यद्यपि साम्नानित्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः। तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयोः द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसित ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता।
विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः। देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात्। युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चे त्। मैवं। पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तर-

कालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदान-कार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११८. । इगुपधात्कित् । उ० ४. १२१. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते । अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयो ऽभवन्निति । तथातींद्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्व-मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतेऽ तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्म-हर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादि-ज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च ॥ योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्रकंटक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च । मंत्रजिज्ञास-मानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्यादिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेव-मुक्तं ॥ आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्य-स्तूप ऋषिर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितुमाच्छादक-

त्वाच्छंद इत्युच्यते। तच्चारण्यकांडे समाम्नायते। छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति। अथ वा चोद्यमानाग्निसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः। तच्च तैत्तिरीया आमनंति। प्रजापतिरग्निमचिनुत। स क्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत्। तं देवा बिभ्यतो नोपायन्। ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्। तच्छंदसां छंदस्त्वमिति। यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः। तदपि छंदोग्योपनिषद्याम्नातं। देवा वै मृत्योर्बिभ्युः। त्रयीं विद्यां प्राविशन्। ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन्। यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्त देवशब्द इत्येतदाम्नायते। दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति। अतो दीव्यतीति देवः। मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः। अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः। तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं। मंडलादिष्वाग्नेयमैंद्रादिति। तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमं॥ १॥

अग्निं। ईळे। पुरःऽहितं। यज्ञस्य। देवं। ऋत्विजं। होतारं। रत्नऽधातमं॥ १॥

अग्निनामकं देवमीळे। स्तौमि। ईड स्तुतौ धा॰ २४.८.। इति धातुः। डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः। तथा च पठ्यते। अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः। अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रममिति॥ मंत्रस्य होता प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमिति लभ्यते। कीदृशमग्निं।

यज्ञस्य पुरोहितं। यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति। यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं। पुनः कीदृशं। देवं। दानादिगुणयुक्तं। पुनः कीदृशं। होतारमृत्विजं। देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव। तथा च श्रूयते। अग्निर्वै देवानां होतेति। पुनरपि कीदृशं। रत्नधातमं। यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा। अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति। नि° ७. १४.। अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनयमानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरिता-दक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति। अग्निमील इति। अस्यायमर्थः। सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहित-त्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽ-नुक्रमेण वक्ष्यामः।* तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-धीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं। देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः। एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं। तथा च ब्राह्मणांतरं। अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति। एतदेवाभि-प्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मणे आमनंति। अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः। अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणं। तथा तैत्तिरीया आमनंति। अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति

मंत्रः। अग्निरवमो देवतानामिति च। वाजसनेयिनस्त्वेवमामनंति। स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति। यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वंदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं। स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति। तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति। किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते। इत इण् गतौ। धा० १४. २६.। इति धातुः। अक्तोऽंजू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु। धा० २९. २१.। इति धातुः। दग्धो दह भस्मीकरणे। धा० २३. २३.। इति धातुः। नीतो णीञ् प्रापणे। धा० २२. ५.। इति धातुः। अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते। अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते। यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते। नीरिति नयतिधातुः। स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति। ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति। यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः। तस्माग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनार्थेयमग्निमील इत्यृग्भवतीति। तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्। अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं नि॰ ७. १४.। इति। अस्यायमर्थः। ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं। धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः। पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये नि॰ २. १२.। यद्देवापिः शंतनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः। तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्द्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति। देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे। यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति। दीपनद्योतनयो-रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः। यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति। देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मंत्रप्रतिपाद्या काचिदग्निर्व्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया। होतृशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामा-ह्वातारमिति। और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते। अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं। रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः। रमणीयत्वाद्रत्नत्वं। दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति। तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं। अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते। अगिधातोर्गत्यर्थात्। धा॰ ५. ३८। अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण। उ॰ ४. ४१.। निप्रत्ययः। इदित्वान्नुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य। पा॰ ७. १. ४८.। लोपश्च भवति। अंगति स्वर्गं गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः।

तत्र धातोः। पा० ६. १. १६२.। इत्यकार उदात्तः। आद्युदात्तश्च। पा० ३. १. ३.। इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः। अनुदात्तं पदमेकवर्जं। पा० ६. १. १५८.। इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं। तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते। सति शिष्टस्वरो बलीयान्। पा०. ६. १. १५८. ८.। इति हि न्यायः। ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकं। अनुदात्तौ सुप्पितौ। पा० ३. १. ४.। इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तं। तस्मामि पूर्वः। पा० ६. १. १०७.। इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा० ८. २. ५.। इति सूचितत्वात्। अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या। मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं। नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च। न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके। नि० १. १२.। इति। गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्फिषोऽन्त उदात्तः। फि० १. १.। इत्यन्तोदात्तत्वं। पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया। एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह। अथ निर्वचनं। तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्न त्वेव न निर्ब्रूयात्। नि० २. १.। इति। अस्यायमर्थः। तत्तन्निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां। स्वर उदात्तादिः।

संस्कारो निप्रत्ययादिः। किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां। शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः। तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः। तेनान्वितौ। तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात्। तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं। अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिञ्शब्देऽनुगतो न भवेत्। तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति। अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः। स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः। एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बंधवान्। ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बंधः। तदानीं स पुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत। तस्मिण्शब्दे योजयेत। वृत्ति क्रिया। तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं। अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः। तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं। स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति। अक्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते। अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति। तदिदमक्षरसाम्यं। शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते। दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं। सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति॥ ईळ इत्येतत्पदं कद्रूसमप्यनुदात्तं। तिङ्ङतिङः। पा° ८. १. २८.। इत्यतिङंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङंतस्य निघातविधानात्। पदद्वयसंहिताकाले ळीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। पा° ८. ४. ६६.। इति स्वरितत्वं। तस्मादूर्ध्वभाविन

एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्। पा०. १. २. ३९.। इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति। पुरःशब्दोऽंतोदात्तः। अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवाम्नातत्वात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। पा० ५. ३. ३९.। इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च। ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः। पा० ३. १. ३.। धाञो निष्ठायां दधातेर्हिः। पा० ७. ४. ४२.। इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः। तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते। पा० ६. १. २२३.। तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना। पा० ६. २. २.। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा पुरोऽव्ययं। पा०. १. ४. ६७.। इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः। पा० ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तत ओकार उदात्तः। अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः। आद्यास्वरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ। पा० १. २. ३९.। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। पा० १. २. ४०.। इत्यतिनीचोऽनुदात्तः। यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्यैकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात्। मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहांतरमिति। प्रा० १. ३. १.। प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्। तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते। तथापि यथा संधीयमानानामनेकोभयतां स्वरः। उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे। प्रा० ३. ३. ५.। इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः। यजयाचेत्यादिना। पा० ३. ३. ९०.। यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः। विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पा० ३. १. ४.। पश्चात्स्वरितत्वं। देवशब्दः पचाद्यजंतः। पा० ३. १. १३४. स च फिट्स्वरेण। फि० १. १.।

प्रत्ययस्वरेण। पा०. ३. १. ३.। चित्स्वरेण। पा० ६. १. १६३. वांतोदात्तः। ऋत्विक्शब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विग्दधृक्। पा० ३. २. ५९.। इति निपातितः। गतिकारकोपपदात्कृत्.। पा० ६. २. १३९.। इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। विभक्तिस्वरः पूर्ववत्.। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतः। पा० ३. ३. १३५.। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। पा० ६. १. १९७.। स्वरितप्रचयौ पूर्ववत्.। रत्नशब्दो नविषयस्यानिसंतस्य। फि० २. ३.। इत्याद्युदात्तः। तथा चाम्नायते रत्नं धातेति। रत्नानि दधातीति विग्रहः। समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः। यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तमप्प्रत्ययस्य। पा० ५. ३. ५५.। पित्स्वरेणानुदात्ते सति। पा० ३. १. ४.। स्वरितप्रचितौ। संहितायामाद्याचरस्य प्रचयो द्वितीयाचरस्य सन्नतरत्वमिति। वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थंय प्रपंचितः। विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति॥ २॥

अग्निः। पूर्वेभिः। ऋषिऽभिः। ईड्यः। नूतनैः। उत। सः। देवान्। आ। इह। वक्षति॥ २॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः। सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आवक्षति। वह प्रापण इति धातुः। आवहत्वित्यर्थः। पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं छंदसि। पा० ७. १.

१०.। इति भिस ऐसादेशाभावः। पूर्वं पर्वं मर्वं पूरण इति। धातुः। पूर्वतिधातोरन्प्रत्यय औणादिकः। इन्प्रत्ययांत ऋपिशब्द ऋत्थंधकेति निपातनात् पा० ४. १. ११४.। लघूपधगुणाभावः किप्रत्ययो वात्र ज्ञेयः। उ०. ४. १२१.। तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। ईशशब्दस्य स्वप्रत्ययांतत्वात्तित्स्वरितम्। पा० ६. १. १८५.। इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्यादिना। पा० ६. १. २१४.। आद्युदात्तत्वं। नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च। पा० ५. ४. ३०. २.। इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनप्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः। ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनांतेषु पूर्ववदुन्नेयाः। उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातत्वं। तर्हि निपाता आद्युदात्ताः। फि० ४. १२.। इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्। न। प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात्। यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः। एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा। एवादीनामंतः। फि० ४. १३.। इत्यंतोदात्तः। स इत्यत्र फिट्स्वरः। देवशब्दः पूर्ववत्। देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि। पा० ८. ३. ९.। इति रुत्वं। अत्रानुनासिकः। पा० ८. ३. २.। इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम्। पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः। भोभगो। पा० ८. ३. १७.। इति रोर्यकारः। स च लोपः शाकल्यस्य। पा० ८. ३. १९.। इति लुप्यते। तस्यासिद्धत्वात् पा० ८. २. १.।

न पुनः संधिः कार्यः । आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह्प्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. १२. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वर्त्ततिधातोर्लोडर्थे छांदसो लृट् । तस्य प्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः । यद्वा लेटि सिब्बहुलम् । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितायांस्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृतीयामृचमाह ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत्ऽतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्द्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं । वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः संपद्यंते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतोकारलोपः । लेटोऽडाटौ पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताद्दिवशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक् ।

पा० ७. १. ३९.। इत्यादिना ङीभावे सति। सावेकाच इत्यादिना। पा० ६. १. १६८.। ऊडिदंपदादीत्यादिना वा। पा० ६. १. १७१.। तस्योदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोः। पा० ८. १. ४.। इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च। पा० ८. १. ३.। इत्यनुदात्तत्वं। यज्ञोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्श-आदिभ्योऽच्। पा० ५. २. १२७.। इत्यचप्रत्ययः। चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं। फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्धोर-शब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं। ह्रस्वनुड्भ्याम्। पा० ६. १. १७६.। इति तु न। भावयर्वांतत्वात्। न गोश्वन्। पा० ६. १. १८२.। इति प्रतिषेधः॥

अभिप्लवषडहस्य मध्यवर्त्तिषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः। एतच्च सप्तमाध्याय एह्यु ष्वित्यादिखंडे सूत्रितं। अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं। आ० ७ ८.। इति। तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी। तामेतां चतुर्थीमृचमाह॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि। स इद्देवेषु गच्छति॥ ४॥

अग्ने। यं। यज्ञं। अध्वरं। विश्वतः। परिऽभूः। असि। सः। इत्। देवेषु। गच्छति॥ ४॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु प्रणेतुं तृप्तिं स्वर्गं गच्छति। प्राच्यादिचतुर्दिगंतेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थाने-ष्वग्निरस्ति। परिग्रहेन होत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता। कीदृशं यज्ञं। अध्वरं। हिंसारहितं। न ह्यग्निना सर्वतः

पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवंति। अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं। पा० ६. १. १९८.। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां। पा० ६. २. १७२.। इत्यंतोदात्तत्वं। विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लितिं। पा० ६. १. १९३.। इत्युदात्तत्वं। परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते। पा० ६. २. २.। तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पा० ६. २. १३९.। असीति।तङंतस्य यद्वृत्तान्नित्यं। पा० ८. १. ६६.। इति निघाताभावः॥

पंचमीमृचमाह॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरा गमत्॥ ५॥

अग्निः। होता कविऽक्रतुः। सत्यः। चित्रश्रवःऽतमः। देवः। देवेभिः। आ। गमत्॥ ५॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत्। अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु। कीदृशोऽग्निः। होता होमनिष्पादकः। कविक्रतुः। कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम। क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम। ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा। सत्यः। अनृतरहितः। फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः। चित्रश्रवस्तमः। श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः। अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः॥ कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सत्सु साधुः सत्यः सत्याद-शपथे। पा० ५. ४. ६६.। इत्यत्रांतोदात्तो हरदत्तेन निपातितः।

लोडंतस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभावः। उकारलोपश्छांदसः। ततो रूपं गमदिति भवति। स्पष्टमन्यत्॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमंगिरः॥ ६॥

यत्। अंग। दाशुषे। त्वं। अग्ने। भद्रं। करिष्यसि। तव। इत्। तत्। सत्यं। अंगिरः॥ ६॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः। अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजा-पशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत्। तवैव सुखहेतुरिति शेषः। हे अंगिरोऽग्ने। एतच्च सत्यं न त्वत्र विसंवादोऽस्ति। यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति। भद्रशब्दार्थं शाट्यायनिन समामनंति। तद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति॥ अंग-शब्दस्य निपातत्वेऽपि। फि॰ ४. १२.। अभ्यादित्वादंतोदात्तत्वं दाश्वान् साह्वान्। पा॰ ६. १. १२.। इति सूत्रेण दाशृ दान इति धातोः क्वसुप्रत्ययो निपातितः। तत्र प्रत्ययस्वरः। आमंत्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं। पा॰ ८. १. १९.। न शंकनीयं। अपादादौ। पा॰ ८. १. १८.। इति पर्युदस्तत्वात्। ततः षाष्ठिकं। पा॰ ६. १. १९८.। आद्युदात्तत्वमेव। भद्रशब्दस्य नब्विषयत्वेन। फि॰ २. ३.। आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याणे इति धातोरुपरि रक्-प्रत्ययेन निपातनात्। उ॰ २. १ २९.। अंतोदात्तत्वं। अस्मि-

न्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत। पा॰ ८. १. ३०.।
इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण। पा॰ ६. १. ३३.।
सति श्लिष्टेन करिष्यसिशब्द उपांत्योदात्तः। तवेत्यत्र युष्म-
दस्मदोर्ङसि। पा॰ ६. १. २११.। इत्यादिरुदात्तत्वं। अंगिरा
अंगारा इति यास्कः। ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृव्याख्यानो-
पाख्याने समामनंति। येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति।
तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं ।
अत्र पदात्परत्वे नाष्टमिकानुदात्तत्वं॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्न इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः।
एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं। उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं
पनिप्रतमिति तिस्रयैकां चान्वाहेति। तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
सा सूक्ते सप्तमी। तामेतां सप्तमीमृचमाह।

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं। नमो भरंत
एमसि॥ ७॥

उप। त्वा। अग्ने। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया।
वयं। नमः। भरंतः। आ। इमसि॥ ७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता
रात्रावहनि च धिया बुध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत
उप समीपे त्वेमसि। त्वामागच्छामः॥ उपशब्दस्य निपात-
स्वरः। फि॰ ४. १२.। त्वामौ द्वितीयायाः। पा॰ ८. १. २३.।
इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः। दोषाशब्दो रात्रिवाची।
वस्त इत्यहर्वाची। द्वंद्वसमासे कार्तकौजपादित्वात्। पा॰ ६.
२. ३९.। आद्युदात्तः। सावेकाचः। पा॰ ६. १. १६८.।
इति धियो विभक्तिरुदात्ता। नम इति निपातः। भरंत इत्यत्र

शपः पित्त्वाच्छनुदात्तत्वे सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति। पा० ३. २. १२८.। धातुस्वरः शिष्यते। इमसीत्यत्र इदंतो मसि:। पा० ७. १. ४६.। इत्यादेशो निघातश्च॥

अष्टमीमृचमाह॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे॥ ८॥

राजंतं। अध्वराणां। गोपां। ऋतस्य। दीदिविं। वर्धमानं। स्वे। दमे॥ ८॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपेम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं। कीदृशं त्वां। राजंतं। दीप्यमानं। अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं। ऋतस्य सत्यस्यावश्यं भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं। आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते। स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्वर्धमानं॥ राजंतं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते। दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः। पा० ६. १. १८७. इत्याद्युदात्तत्वं। दमशब्दो वृषादित्वात्। पा०. ३. १. २०३.। आद्युदात्तः॥

नवमीमृचमाह॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥ ९॥

सः। नः। पिताऽइव। सूनवे। अग्ने। सुऽउपायनः। भव। सचस्व। नः। स्वस्तये॥ ९॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव। तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव। तत्रोभयत्र दृष्टांतः। यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः

प्रायेण समवेतो भवति तद्वत्॥ अस्माच्छब्दादेशस्त्व न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं। पा॰ ८. १. १८.। इत्यनुदात्तत्वं। चादयोनुदात्ताः। फि॰ ४. १५.। इतीवशब्दोऽनुदात्तः। इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। पा॰ २. १. ४. १.। इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः। शोभन-सुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं। सचस्वे-त्यत्त पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनि-युक्ताः। तत्रेदं चिंत्यते। शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति॥ १॥ आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते। तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं। इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात्। एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-भ्युपेयं। याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थ-त्वेन निर्णीतं। तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वा-दिति॥ २॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति। संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकृष्येत। कुतः। मंत्रगतं

देवतावाचकं यदिंद्रादि नामास्ति तच्चोदनयामंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं। तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः। तद्यथा। माहेंद्रग्रहसंनिधावभि त्वा शूरेत्ययं प्रगाथ आम्नातः। स चेंद्रं प्रकाशयति न तु महेंद्रं। ततो यत्रैंद्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः। तथा सति क्रमसंनिधी बाध्येयातां। तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति॥ ३॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति। मंत्रे यदेतदिंद्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात्। यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेतेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयंति तद्वत्। तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेंद्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं। लोके ऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति॥ ४॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येंद्रो देवता युज्यत इति। तन्न। देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात्। माहेंद्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्रशब्दाद्घाणी च। पा० ४. २. २९.। इति महेंद्रशब्दादण्प्रत्ययो विहितः। तस्मान्महेंद्र एव देवता नत्विंद्रः। विपक्षे बाधमाह॥

गुणस्यानर्थक इति॥ ५॥ यदींद्रो देवता स्यात्तदानीमैंद्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ माहेंद्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात्। चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः। हेत्वंतरमाह॥

तथा याज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इंद्रमहेंद्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्ष उपपद्यते। एंद्र सानसिमित्यादिके इंद्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये। महां इंद्रो य ओजसेत्यादिके महेंद्रस्य। पुर्वपक्षिणोक्तो वशादृष्टांतो वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः। छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्। तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेदे उपपादितः। तस्माद्विषमो दृष्टांतः। एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैंद्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतिमतव्यावृत्त्यर्थः। यत्रेंद्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात्। कुतः। अर्थवत्त्वात्। ऐंद्रो मंत्र इंद्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात्। महेंद्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत। तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः। अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते। स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां। कुतः। श्रुतिसंयोगात्। तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते। तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति। तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्नि-

ष्टानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः। यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छंति। गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यंते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यंते। एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते। त्वत्पक्षे तु येयमीदृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात्। ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी। तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादैंद्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते। यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु। प्रधानकर्मत्वे हेत्वंतरमाह॥

शब्दपृथक्त्वाच्चेति॥ १०॥ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते। देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात्। प्रधानकर्मणां त्वाज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते। एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं। विपक्षे बाधमाह॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति॥ ११॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते। आग्नेया ग्रहा भवंतीति। तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते। आग्नेयीषु स्तुवते। आग्नेयीः शंसतीति। त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात्। चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमंत्रेष्वाग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः। प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमंत्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति। पुनरपि हेत्वंतरमाह॥

अन्यस्यार्थः प्रतीयत इति॥ १२॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं। संबंधश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य। तस्मात्-स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते। स च संस्कारपक्षे न संभवति। देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात्। प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते। यद्यपि ष्टुञ् स्तुतौ शंसु स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रतिगीतमंत्रसाध्यं स्तोत्रं। अप्रति-गीतमंत्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः। हेत्वंतरमाह॥

अभिधानं च कर्मवदिति॥ १३॥ यथा प्रधानकर्माग्नि-होत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंस-तीत्यभिधीयते। अतस्तत्साद्दश्यात्प्रधानकर्मत्वं। हेत्वंतरमाह॥

फलनिर्वृत्तेश्चेति॥ १४॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानु-मंत्रणमाम्नायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातं। इंद्रियावंतो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति। न तु देवताप्रयुक्तं फलमाम्नातं। अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं। अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः। संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूह-नीयं स्यात्। तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं। एतच्च दशमाध्याये सूचितं। ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति॥

अथ संग्रहश्लोकौ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता।
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः॥
स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं।
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति॥

अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्। एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं। देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं। तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमील इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं। तच्च व्याख्यातं। प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं। तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्तत्रृचात्मकं। एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्थमित्यादिखंडे प्रपंचितं। तथा पंचमाध्याये। आ० ५. १०.। स्तोत्रमग्ने शस्त्रादित्यादिखंडे सूत्रितं च। अत्रेयमनुक्रमणिका। वायो वायव्यैंद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैंद्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः। सप्तैताः प्रउगदेवता इति। अस्यायमर्थः। वायवायाहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं। अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः। तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः। द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः। तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः। अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं। तत्राद्यस्तृच आश्विनः। द्वितीय ऐंद्रः। तृतीयो वैश्वदेवः। चतुर्थः सारस्वतः। तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यंताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति। मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवर्षिः। तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः। वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्यैंद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या। एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं। वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैंद्रवायव्युत्तरेति। तथा सूचितं च। वायवायाहि दर्शतेंद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति। वायव्यतृचे प्रथमामृचमाह॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः। तेषां पाहि
श्रुधी हवं॥ १॥

वायो इति। आ। याहि। दर्शत। इमे। सोमाः। अरंऽकृताः।
तेषां। पाहि। श्रुधि। हवं॥ १॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि। आगच्छ। त्वदर्थमिमे सोमा अरंकृताः। अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः। तेषां। तान्सोमान्। यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः। पाहि। स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः। तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि। शृणु। अत्र यास्कः। वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं। नि॰ १०. २. इति॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदृशीत्यादिसूत्रेण। उ॰ ३. १०९। अतच्प्रत्यय औणादिकः। चित्त्वादंतोदात्तस्यामंत्रितानुदात्तत्वं। अर्तिस्तुसित्यादिना। उ॰ १. १३८. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः। अलमित्यत्र छांदसो रेफादेशः। अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं। पा॰ ६. १. २२३. । बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ। पा॰ ६. २. २. । भूषणेऽलं। पा॰ १. ४. ६४. । इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना। पा॰ ६. २. १३९. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः। पा॰ ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः। पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छांदसः। श्रुधीत्यत्र श्रुशृणुपॄकृवृभ्य इत्यादिना। पा॰ ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः। तिङंतादुत्तरस्य निघातो नास्ति। सेर्ह्यपिच्च। पा॰ ३. ४. ८७. । इति पित्त्वनिषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः। हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छंदसि। पा॰ ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वादृदोरप्। पा॰ ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः। तस्य पित्त्वादनुदात्ते सति धातु-

स्वरः श्रियते। संहितायां ऋ धोत्वस्यान्येषामपि दृश्यते। पा० ६. ३. १३७.। इति दीर्घः॥

द्वितीयामृचमाह॥

वाय उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः। सुतसोमा अहर्विदः॥ २॥

वायो इति। उक्थेभिः। जरंते। त्वां। अच्छ। जरितारः। सुतऽसोमाः। अहः विदः॥ १॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभि लक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते। स्तुवंति। कीदृशाः। सुतसोमाः। अभिषुतेन सोमेनोपेताः। अहर्विदः। अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्योऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः। क्रत्वभिज्ञा इत्यर्थः॥ अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्संख्यकेषु धातुषु जरते ह्वयतीति पठितं। स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः। अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च। पा० ६. ३. १३६.। इति दीर्घः। सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पा० ६. २. १.। अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं। पा० ६. १. २२३.। बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना। पा० ६. २. २.। द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत्। पा० ६. २. १३९.। इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

वायो तव प्रपृंचती धेना जिगाति दाशुषे। उरूची सोमपीतये॥ ३॥

वायो इति । तव । प्रऽपृंचती । धेना । जिगाति ।
दाशुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वांसं दत्तवंतं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृंचती । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयंतीत्यर्थः । उरूची । उरून्बहून्यजमानान् गच्छंती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयंतीत्यर्थः ॥ प्रपृंचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १८३. । इति ङीबुदात्तः । श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु गणो धेना ग्ने ति पठितं । वर्ततेऽयत इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. । ङीपि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रावायवे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंदवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ ।
गतं इंदवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रावायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंदवः

सोमा वां युवामुशंति। कामयंते। तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं। प्रीणयंति भोक्तॄनिति प्रयांस्यन्नानि। प्रीञ्धातोरंतर्भावितण्यर्थात्। पा० ३. १. २६.। असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः। गमिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचने बहुलं छंदसि। पा० २. ४. ७६.। इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा० ३. ४. ३७.। मकारलोपः। ततो गतमिति भवति। उंदी क्लेदन इति धातोरुंदेरिच्चादेः। उ० १. १२। इत्युन्प्रत्ययः। आद्यचरस्येकारादेशः। तत इंदुशब्दस्य नित्स्वरः। सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति। युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः। उशंतीत्यस्य निघाते हि च। पा० ८. १. ३४.। इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः। हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू। तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति। इंद्रः। च। चेतथः। सुतानां। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। तौ। आ। यातं। उप। द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते। संनिहितत्वाद्वायुरेव। हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतथः। जानीथः। यद्वा। अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः। कीदृशौ युवां। वाजिनीवसू। वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवान्न गृह्यते। वाजोऽन्नं। तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी। तस्यां वसत इति तौ वाजिनी-

वद्। आमंत्रितत्वादनुदात्तः। तौ तथाविधौ युवां द्रव-
त्तिप्रमुप समीप आयातं। आगच्छतं। षड्विंशसंख्याकेषु
क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मक्षु द्रवदिति पठितं। तत्र
फिट्स्वरः॥

इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः॥

ऐंद्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह॥

वायविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं। मक्ष्वि १ त्था
धिया नरा॥ ६॥

वायो इति। इंद्रः। च। सुन्वतः। आ। यातं। उप।
निःऽकृतं। मक्षु। इत्था। धिया। नरा॥ ६॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपायातं। आगच्छतं।
नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ। युवयोरागतयोश्च
सतोर्धियामुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते। इत्था
सत्यं॥ वायो इत्यस्यामंत्रितस्येति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं।
इंद्रशब्द ऋज्रेंद्रेत्यादिना। उ० २. २८.। रन्प्रत्ययांतत्वेन
निपातितो ञ्नित्यादिर्नित्यं। पा० ६. १. १९७.। इत्याद्यु-
दात्तः। चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताः। फि० ४. १५.। इत्यनुदात्तः।
सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नद्यजादी। पा० ६. १. १७३.।
इति विभक्तेरुदात्तत्वं। निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति
यास्कः। कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। पा ३. ४.
७१.। संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः। कुगतिप्रादयः। पा० २. २.
१८.। इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारको-
पपदात्कृत्। पा० ६. २. १३९.। इत्यंतोदात्तः॥

गतिरनंतरः । पा॰ ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं । पा॰ ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्विबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृत् । पा॰ ६. २. १३९. । इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया । साबेकाचस्तृतीयादिः । पा॰ ६. १. १६८. । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदात्परत्वादामंत्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मित्रं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तथैवाभिप्लवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं । आ॰ ७. २. । इत्यादि सूत्रितं । तथाह्वाभिप्लवपृष्ठ्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं । आ॰ ७. ५. । इति च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मित्रं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता

साधयंतौ कुर्वंतौ॥ मित्रशब्दः पूल्लिंगः प्रातिपदिकस्वरेणां-तोदात्तः। हुव इति ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्वः संप्रसारणं। पा॰ ६. १. ३२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवङादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वरुण-शब्दः कृवृदारिभ्य उनन्। उ॰ ३. ५३.। इत्युनन्प्रत्ययांतो निघ्नादाद्युदात्तः। रिशंति हिंसंतीति रिशाः शत्रवः। इगु-पधज्ञाप्रीकिरः कः। पा॰ ३. १. १३५.। इति कः। प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः। तानत्तीति रिशादाः। तं। सर्वधातुभ्योऽसुन्। उ॰ ४. १९०.। इत्यसुन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्यु-दात्तं। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते। शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा॰ ८. २. ५.। इति सवर्ण-दीर्घोऽप्युदात्त एव। धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः। प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः। घृतमंचतीति घृताची। ऋत्विग्दधृगित्यादिना। पा॰ ३. २. ५९.। क्विन्यनिदितां। पा॰ ६. ४. २४.। इति नकारलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानं। पा॰ ४. १. ६. २.। इति ङीप्। अचः। पा॰ ६. ४. १३८.। इत्यकारलोपे चौ। पा॰ ६. ३. १३८.। इति दीर्घत्वं। घृत-शब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च। फि॰ १. २२.। इत्यंतोदात्तः। समासस्यें त्यंतोदात्तस्याप-वादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गति-कारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। पा॰ ६. १. १६१.। इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चौ। पा॰ ६. १. २२२.। इति

पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधंता । राध साध संसिद्धावित्य-स्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लटः शत्रादेशे । पा॰ ३. २. १२४. । शं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शत्प्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पिताविल्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं बृहंतमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा । क्रतुं । बृहंतं । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयाग-माशाथे । व्याप्नुथः । व्याप्तवंतौ । केन निमित्तेन । ऋतेन । अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ । अत एव ऋतस्पृशा । उदकादीन् स्पृशंतौ । कीदृशं क्रतुं । बृहंतं । अंगैरुपांगैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वंद्वे च । पा॰ ६. ३. २६. । इति पूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽतर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा॰ ६. ३. १३७. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपां सुलुगिति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्या-मंत्रितत्रयस्य सस्वपूर्वपदात्परत्वादामंत्रितस्येत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंत्रिते परांगवत्स्वरे । पा॰ २. १. २. ।

इति .परांगवद्भावेनामंत्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदात्परत्वेनं चाष्टमिकनिघाताभावादामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् । न । परांगवद्भावस्य सुबामंत्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरामाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेनसामर्थ्यं तत्र परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितस्तदहं गृणामीति । मृग्रोरुतिः । उ० १. ९४. । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृश्निये वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते त्वृतेनेत्यस्यासमर्थादेव न परांगवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंत्रितस्य निघाते कर्तव्ये आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इति प्रथमामंत्रितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वादृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंत्रितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव म इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंत्रितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति । अतो नामंत्रितं समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेर्ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन । अत एव होमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्पर-

स्यामंत्रितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तं स्यात्। तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति। उच्यते। मित्रावरुणपदस्य सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन एतानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं॥ ऋतुद्रिपदमपि तच्छंवनेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निघ्नन्त्येतेति चेत्। परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंत्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तः पदविधिः। अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं। समर्थः पदविधिरिति नियमात्। ऋतुद्रिसरस्वति-पदयोश्च न परस्परेणान्वयः। किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्च परांगवद्भावः। प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन। यथा मरुतां पितरित्यत्रेति विशेषः॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादा-दाविति पर्युदासादामंत्रितनिघातो न स्यादिति चेत्। न। पूर्वं सुबंतं परं चामंत्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुबामंत्रित इति परांगवद्भावः। भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते। मित्रावरुण-पदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति। न परमामंत्रितमिति न परांगवद्भावः॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति। ऋतेनेत्यनेनासमर्थात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत्। न। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। पा० २. १. १. ८.। इति नियमात् पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं। क्रतुं। क्रत्वः क्रतुः। उ० १. ७७.। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। आशाथे।

भानग्राथे। छंदसि लुङ्लङ्लिटः। पा॰ ३. ४. ६.। इति वर्तमाने लिट्। नुडभावश्छांदसः॥

तृतीयामृचमाह॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया। दक्षं दधाते अपसं॥ ९॥

कवी इति। नः। मित्रावरुणा। तुविऽजातौ। उरुऽक्षया। दक्षं। दधाते इति। अपसं॥ ९॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते। पोषयतः। कोदृशौ। कवी। मेधाविनौ। तुविजातौ। बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ। उरुक्षया। बहुनिवासौ। विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं। उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ। ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विल्वित पठितं। अपस्शब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः। मित्रावरुणा। मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। वरुणशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। द्वंद्वे देवताद्वंद्वे च पा॰ ६. २. १४१.। इत्युभावपद्यिष्यते। तुविजातौ। बहूनामुपकारकतया तत्संबंधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं। चतुर्थीसमासे त्विह क्ते च। पा॰ ६. २. ४५.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। उरूणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ। क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियंत्यस्मिन्निति क्षयः। अधिकरण एरच्। पा॰ ३. ३. ५६.। इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे। पा॰ ६. १. २०१.।

इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिश्छंदसि बहुलं । पा॰ ६. २. १९९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दवो दवतेरन्लाद्दकर्मणो घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ॰ ४. १०९. । इत्यसुन्तस्यापसस्मारे इत्यादौ नित्वादाद्युदात्त-स्याप्यपस्शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूत्रितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ॰ ४. १५. । इति । तत्र प्रथमा-मृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । शुभः । पती इति । पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवामिषो हविर्लक्षणान्यन्नानि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथा-पीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः । इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकाषं कषतीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पा-दिकाः । कीदृशावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ ।

पुरुभुजा। विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा॥ अश्विना। आमंत्रितस्येति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। यज्वरीः। यागकर्त्र्यानान्यान्नानामसिञ्छिनत्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्वनिप्। पा॰ ३. २. १०३.। इति ङ्वनिप्प्रत्ययः। वनो र च। पा॰ ४. १. ७.। इति ङीप्। तत्संनियोगेन रेफादेशः। प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पिताविव्यनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एवावशिष्यते। द्रवःशब्दे असोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते। द्रवंतौ धावंतौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति। तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात्। इष इति पूर्वपदस्य सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधावितिवदपादादित्वमिति चेत्। न। तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात्। इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात्। शुभ इति शुभ शुंभ दीप्ताविव्यस्य संपदादित्वाद्भावे क्विबंतस्य षष्ठ्येकवचनं। षष्ठ्याः प्रतिपुत्र। पा॰ ८. ३. ५३.। इति विसर्जनीयस्य सत्वं। तस्य पती इत्यामंत्रिते परतः परांगवद्भावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं। न पुनराष्टमिको निघातः। तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात्॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधाविति यथामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत्। न। मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वैषम्यात्। पुरुभुजौ। पुरु विस्तीर्णौ

भुजौ ययोस्तौ। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति डादेशः। पुरु बहु भुंजाते इति वा। चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्ने ह्रस्वयं। उ० ४. २०१.। इति चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्मासुन्प्रत्यय आकारस्य ह्रस्वे चानुसृष्टे नुडागमे च। उ० ४. १७८.। लोपो व्योर्वलि। पा० ६. १. ६६.। इति यकारलोपे चनस्शब्दोऽन्ननामसु पठितः। तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३. १. ८.। सनाद्यंताः। पा० ३. १. ३२.। इति धातुत्वाल्लोण्मध्यमद्विवचनं। क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा० ८. २. ५.। इत्युदात्तः। उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया। धिष्ण्या
वनतं गिरः॥ २॥

अश्विना। पुरुऽदंससा। नरा। शवीरया। धिया।
धिष्ण्या। वनतं। गिरः॥ २॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुध्या वनतं। संभजतं। स्वीकुरुतं। कीदृशावश्विनौ। पुरुदंससा। बहुकर्माणौ। षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं। नरा। नेतारौ। धिष्ण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमंतौ वा। कीदृश्या धिया। शवीरया। गतियुक्तया। अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः॥ अश्विनेत्याद्यामंत्रितचतुष्टयस्य पाष्ठि-

कमामंत्रितादागुदात्तत्वं। पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः। पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्। नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्। न। अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात्। सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तोऽर्थोऽस्य विशेषवचनत्वावगमात्॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत्। न। गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निःप्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्। अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं॥ अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्। न। तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं। व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः। अत एव ह्वीडे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति। एतानि ते अघ्न्ये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अघ्न्ये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः। स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंत्रित इति निषेधाभा-

वाद्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। तद्वत्प्रकृते ऽपि कृगृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्। पा० ४. ३०.। इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्तौ बहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेन ग्रु श्रु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति नित्त्वाच्छवीरयाशब्द आद्युदात्तः। धियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता॥ वनतमित्यत्र शपः पित्त्वाल्लोपस्थ्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण संभक्ताविति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते। न च तिङ्ङतिङः इति निघातः पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्। गिरः। सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आ यातं रुद्रवर्तनी॥ ३॥

दस्रा। युवाकवः। सुताः। नासत्या। वृक्तऽवर्हिषः। आ। यातं। रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी॥ ३॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते। हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं। किमर्थमिति तदुच्यते। सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः। तान् स्वीकर्तुमिति शेषः। कीदृशावश्विनौ। दस्रा। शत्रूनासुपक्षयितारौ। यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षयितारौ। अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। नासत्या। असत्यमनृतभाषणं। तद्रहितौ। अत्र यास्कः। सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः। सत्यस्य प्रणेताराविन्याग्रायण इति। रुद्रवर्तनी। रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं। यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः। तदाद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति

वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्त निर्मार्गो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयंति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतोवरीभिरेकधनाभिर्याभिर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हींष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दस्रा । आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः । युमिश्रणे । युवंति मिश्रीभवंति वसतोवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुपादिष्वगणितस्यापि यौतेर्बहुलग्रहणात् । उ० ३. ८६. । काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृतिवद्भावान्नञो नलोपाभावः । पादादित्वेन निघाताभावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जं । फि० ४. १२. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः ॥

ऐंद्रं तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इंद्राऽस्मिन्कर्मण्यायाहि। आगच्छ। सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तंते। अण्वीभिः। अण्व इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वण्व्य इति पठितं। ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः। किंच। एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात्॥ इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति। नि° १०.८.। इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेंदवे द्रवतीति वेंदौ रमत इति वेंधे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैंधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादित्याग्रायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यकर्मण इंच्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादारयिता च यज्वनामिति। अस्यायमर्थः। दॄ विदारण इति धातुः। इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः। डुदाञ् दान इति धातुः। इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः। धाञ् पोषणार्थः। इरामन्नं वृष्टिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीतींद्रः। इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः। पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः। इंदुः सोमो वल्लीरसः। तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः। इंदौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः। ञि इंधी दीप्ताविति धातुः। भूतानि प्राणिदेहानिंधे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः। एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनंति। इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः। तं वा एतमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते।

परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति। तद्यदि-त्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्रेंद्रविषये निर्वचनमुच्यत इति शेषः। यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणै-र्वाक्चक्षुरादींद्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैंधन्। उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवंतः। तत्तस्मात्कारणा-दिंद्रनाम संपन्नं। ञिइन्धी दीप्तावित्यस्मादिध्यते दीप्यत इति कर्मणि-व्युत्पत्तिः। आग्रायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचन-मन्यते। इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति। औपमन्य-वनामको मुनिरिदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह। इदमित्या-परोक्षमुच्यते। विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति। एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समाम्नायते। स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीऽ३ । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति। इदि परमैश्वर्यं इति धातुः। स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं। तद्योगादिंद्रः। अनेनाभिप्रायेण श्रूयते। इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति। इनशब्दस्य ईश्वरवाचकस्याकार-लोपे सति नकारांतमिन्निति पदं भवति। दॄ भय इति धातुः। स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतींद्रः। द्रु गतौ इति धातुः। शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः। यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता। एव-मेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति॥ इन्द्रेत्यत्रामंत्रिताद्यु-दात्तत्वं। आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः। चित्रभानो। पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः। त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दा-त्सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३. १. ८.। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

पा० ७. २. ८८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इति क्यजंतादुप्रत्ययः । त्वत्वव इति प्राप्तौ युष्मदस्मदोरनादेशे । पा० ७. २. ८६. । इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणु-शब्दः सोऽल्पवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीषु वर्तते । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीपि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः । आज्जसेरसुक् । पा० ७. १. ४०. । इत्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ४ ॥

इन्द्र त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपैतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसु वाघत इति पठितं । इषित इत्यत्र इष गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः ।

आगमा अनुदात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः श्रियते । विप्रजूतः । टुवप् बीजतंतुसंताने इति धातोर्ऋज्रेंद्राग्रवज्रविप्रेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं दीर्घत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर एव श्रियते । ब्रह्माणि । तद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्नामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबंधिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः । अश्वयुक्तेंद्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृशस्त्वं । तूतुजानः । त्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः ।

पा॰ ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा॰ ८. २. १५. । इति मकारस्य वत्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा॰ ७. १. ७०. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । पा॰ ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि । पा॰ ८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः । अह्नाणोत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंत्रितपरांगवद्भावाभावेनामंत्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोटि थास् । थासः से । पा॰ ३. ४. ८०. ॥ सवाभ्यां वामौ । पा॰ ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य वादेशः । छंदस्युभयथा । पा॰ ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन श्लुपि । पा॰ २. ४. ६८. । तस्य श्लौ च द्विर्भावः । पा॰ ६. १. १०. । आर्धधातुकत्वेनेडागमस्य । पा॰ ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा॰ ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ॰ ४. २०१. । इत्यसुन्नंतः । चकारानुडागमे यलोपः ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत ।

ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशति-संख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अग्निर्नाविन्त्यादिष्वेकचिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिः । नि॰ १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं । अवंतीत्योमासो देवाः । अवित्यनुद्धत्तावविसिविसिशुषिभ्यः कित् । उ॰ १. १४२. । इति मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । पा॰ ६. ४. २०. । इत्यूठ् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः । आज्जसेरसुक् । पा॰. ७. १. ५०. । इति जसेरसुगागमः । आमंत्रितामुदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्तान्वृष्टिदानादिना धारयंतीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्यामंत्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा॰ ८. १. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामंत्रित इति परांगवत्त्वे नैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् । न । तत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति । इत्थमेव तर्हि

द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत्। न। तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्। इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात्। पूर्वस्याप्यामंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं। विश्वे। पादादित्वादाद्युदात्तः। गणदेवतावचनत्वाच्च विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं। सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्राप्यामंत्रिताद्युदात्तता न स्यात्। विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति। दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवंतः। नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः। यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विलंबिता स्यात्। समुदायप्रसिद्धौ तु न विलंब इति चेत्। न। समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वं न शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात्। स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव। आगत। आगच्छत। बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः। आङः पदात्परत्वान्निघातः। दाश्वांसः। दाशृ दान इत्यस्य क्वसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च। पा॰ ६. १. १२.। इति निपातनात्कृत्यादिनियमप्राप्त इडागमो द्विर्वचनं च। पा॰ ७. २. १३.।

न भवति । प्रत्ययस्वरेण ङसोरुदात्तत्वं । दाश्वांस इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं ।

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्रा इव
स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्ऽतुरः । सुतं । आ । गंत ।
तूर्णयः । उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अप्तुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्रा इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छंति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूस्रा वसव इति पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घ्रंसो घर्म इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवंति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतत्वादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अप्तुरः । तुर त्वरणे जुविकरणो । तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्विप्चेति क्विप् । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छतेत्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बहुलं छंदसीति

शपो लुक्। तस्य तप्तनप्तनथनाश्च। पा० ७. १. ४५.। इति तबादेशेऽपित्। पा० १. २. ४.। इति प्रतिषेधादङित्त्वादनुनासिकलोपाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। ञित्वरा संभ्रम इति धातोस्त्वरंत इति रूपं यः। निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। उ० ४. ५२.। इति नित्। नित्वादाद्युदात्तः। उस्रा इवेत्यत्र वेन नित्यंसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं। सरतीति सरः सूर्यः। पचाद्यच्। स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः।

तृतीयामृचमाह॥

विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः। मेधं जुषंत वह्नयः॥ ९॥

विश्वे। देवासः। अस्रिधः। एहिऽमायासः। अद्रुहः। मेधं। जुषंत। वह्नयः॥ ९॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत। सेवंतां। कीदृशाः। अस्रिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा। एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः। यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति। अद्रुहः। द्रोहरहिताः। वह्नयः। वोढारः। धनानां प्रापयितारः॥ स्रिधः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तर-

पदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः । इन् । उ॰ ४. ११८. । इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः । एहिर्माया प्रज्ञा येसामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ उदात्तादुत्तरस्येहीति लोटमध्यमैकवचनस्य तिङ्ङतिङ इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासोरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्विपि । पा॰ ३. ३. १०८. ८. । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधृ संगमे च । मेध्यंते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । जुषंत सेवंतामित्यर्थे छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा॰ ३. ४. ६. । इति धातुसंबंधे लङ् । यत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषंतेति द्रुहादिधात्वर्थैः संबंधात् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि । पा॰ ६. ४. ७५. । इत्यडागमाभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ॰ २. ८. । इति सूत्रितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं ।
वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ।
यज्ञं । वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः। यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु। कामयतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः। तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं। यज्ञं वष्टिति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाहेति। किंतूणी सरस्वती। पावका। शोधयित्री। वाजिनीवती। अन्नवत्क्रियावती। धियावसुः। कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता। वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं। यज्ञं वष्टु धियावसुरिति। वाग्वै धियावसुरिति। श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः। नि० ११. २६.। इति॥ पवनं पावः शुद्धिस्तं कायतीति पावका। कै गै रै शब्दे। आतोऽनुपसर्गे कः। पा० ३. २. ३.। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं। यद्वा। पुनातीत्यर्थे ण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप। पा० ७. ३. ४४.। इतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छांदसं द्रष्टव्यं। सरःशब्दः सर्तेरसुन्नंतत्वादाद्युदात्तः। मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं। वाजेभिः। वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। स च वृषादिराकृतिगणः। वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः। अत इनिठनौ। पा० ५. २. ११५.। इतीनिप्रत्ययः। ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। मतुब्ङीपोः पित्त्वेनानुदात्तत्वादिनैः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते। यज्ञं। यजयाचेत्यादिना। पा० ३. ३. ९०.। नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। वष्टु। वश कांतौ। कांति-

रभिलापः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः ।
धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा
धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छांदसस्तृतीयाया
अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे
सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानां । चेतंती । सुऽमतीनां ।
यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी ।
सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री ।
सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं
ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । ण्यंतात्तृच् । चित्त्वा-
दंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् ।
तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं ।
सूनृतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्विप्चेति क्विपि सुतरामून-
यत्यप्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तदृतं सत्यं चेति
सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती ।
चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतु-
श्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वंतस्वर एव
शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा०
६. १. १७७. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा
वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ।
धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति ॥ किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृ-प्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषय-बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवंतीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञाना-न्यभिविराजति । नि॰. ११. २७. । इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य रुत्वोत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा॰ ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा॰ ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । अर्त्तीत्यर्णः । उदके नुट् च । उ॰ ४. १९८. । इत्यसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्राति-पदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि। तत्र सुरूपेत्यादिकं दशर्चं प्रथमं सूक्तं सुरूपकृत्नुं दशेत्यनुक्रांतत्वात्। पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्त एवर्षिच्छंदसी। इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंद्रो देवता। अभिप्लवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि। सूत्रितं चाभिप्लवषड्ग्याहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि। आ० ७. ५.। इति॥ आद्यानि त्रीणिसूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य शौण्याहवचाशीतौ शस्तव्यानि। उक्तं च शौनकेन। सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येंद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृचः। होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये। आ० ७. ४.। इति सूचितत्वात्॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतय इति धाय्या। सुरूपकृत्नुमूतये तच्चन्नथमिति सूत्रितत्वात्। तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह॥

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे। जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुं। ऊतये। सुदुघांऽइव। गोऽदुहे। जुहूमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमूतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि। आह्वयामः

ध्याह्वाने दृष्टांतः। गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुष्टु दोग्ध्रीं गामिव। यथा लोके गोर्यां दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत्। वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्व-हर्नामसु द्यवि द्यवीति पठितं॥ सुरूपकृत्नुं। करोतीति कृत्नुः। कृहनिभ्यां क्नुः। उ॰ ३. ३०.। कित्वाद्गुणाभावः। तकारोपजनश्छांदसः। समासांतोदात्तः। ऊतये। अवतेर्धा-तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च। पा॰ ३. ३. ९७.। इति क्तिन्नुदात्तो निपातितः। सुदुघां। सुष्टु दुग्ध इति सुदुघा। दुहः कब्घश्च। पा॰ ३. २. ७०.। इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः। कित्वाद्गुणाभावः। कपः पित्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः। सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे स एव। गां दोग्धीति गोधुक्। सत्सूद्विषेत्यादिना। पा॰ ३. २. ६१.। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुहूमसि। ह्वयतेर्लडुत्तमपुरुष-बहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। पा॰ २. ४. ७६.। अभ्यस्तस्य च। पा॰ ६. १. ३३.। इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं। संप्रसारणाच्च। पा॰ ६. १. १०८.। इति परपूर्वत्वं। हलः। पा॰ ६. ४. २.। इति दीर्घः। ततः श्लाविति द्विर्वचनं। अभ्यासस्य ह्रस्वः। पा॰ ७. ४. ५९.। चुत्वजश्त्वे। पा॰ ७. ४. ६२. ८. ४. ५४.। इदंतो मसिः। पा॰ ७. १. ४६.। इत्योकारागमः। प्रत्ययस्वरेण मकारस्यो-दात्तत्वं। द्यवि द्यवि। द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। नित्यवीप्सयोः। पा॰ ८. १. ४.। इति द्विर्भावः। तस्य

परमाम्रेडितं। पा० ८.१.२.। अनुदात्तं च। पा० ८.१.३.। इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब। गोदा इद्रेवतो मदः॥ २॥

उप। नः। सवना। आ। गहि। सोमस्य। सोमऽपाः। पिब। गोऽदाः। इत्। रेवतः। मदः॥ २॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीप आगहि।, आगच्छ। आगत्य च सोमस्य सोमं पिब। रेवतो धनवतस्तव सद्दो हर्षो गोदा इत्। गोप्रद एव। त्वयि हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यंत इत्यर्थः॥ उप। निपातत्वादाद्युदात्तः। सवना। सूयते सोम एष्विति सवनानि। अधिकरणे ल्युट्। पा० ३.३.११७.। सुपो डादेशश्छिलोपश्च। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं। गहि। गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा० ६.४.३७.। मकारलोपः। अतो हेः। पा० ६.४.१०५.। इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदत्ताभात्। पा० ६.४.२२.। इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपऽसिद्धवद्भवति। सोमपाः। आमंत्रितस्य चेति निघातः। तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङतिङ इति पिबेत्यस्य निघातः। न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं। असामर्थ्येन तदभावात्। गां ददातीति गोदाः। क्विप्च। पा० ३.२.७६.। इति क्विपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। पा० ३.२.७४.।

इति विच । क्विपि च्छ शुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराकारस्येत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुबुदात्तः । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३७. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्त्वादनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति
ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा ।
नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमाना-मतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतियुक्तानां शोभन-प्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थ-मित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वागच्छास्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्च । पा० ६. ४. १४९. ५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्ती-त्यंतिक समीपः । अत इनिठनाविति ठन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्या यस्य

समीपः स एव तस्मात् इत्यंतवस्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम । वेत्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुडुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिनंतेऽपि मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व- रापवादः । तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव । अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्या- मित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथन इत्यस्य लुङि सिप्यस्यति- वक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा० ३. १. ५२. । इति च्लेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. । इतीकारलोपो रुत्वविसर्गौ । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यडभावः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परेहि विग्रमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रं । अस्तृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिऽभ्यः । आ । वरं ॥ ४ ॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते। हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि। इंद्रस्य समीपे गच्छ। गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ। असौ होता सम्यक् स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु। य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः। तादृशमिंद्रमिति पूर्वत्रान्वयः। पुनरपि कीदृशं। विप्रं। मेधाविनं। अस्तृतं। अहिंसितं। विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रविपश्चिच्छब्दौ पठितौ॥ विप्रं। वृषादित्वादाद्युदात्तः। अस्तृतं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्रशब्द ऋज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन्। निद्वादाद्युदात्तः। सखिभ्यः। समाने ख्यश्चोदात्तः। उ० ४. १३८.। इति समान उपपदे ख्यातेरिण्। डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डित्त्वाट्टिलोपश्च। पा० ६. ४. १४३.। तत्संनियोगेन यलोपः। उपपदस्योदात्तत्वं। समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। पा० ६. ३. ८४.। इति सभावः। अतः सखिशब्द आद्युदात्तः। व्रियत इति वरः। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। पा० ३. ३. ५८.। इत्यप्। तस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव॥

पंचमीमृचमाह॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत। दधाना इंद्र इद्दुवः॥ ५॥

उत। ब्रुवंतु। नः। निदः। निः। अन्यतः। चित्। आरत। दधानाः। इंद्रे। इत्। दुवः॥ ५॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः। ते ब्रुवंतु। इंद्रं स्तुवंतु। उत। अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत।

इतो देशान्निर्गच्छत। अन्यतश्चित्। अन्यस्मादपि देशादभिगच्छत। कीदृशा ऋत्विजः। इंद्रे दुवः परिचर्यां दधानाः। कुर्वाणाः। इच्छब्दोऽवधारणे। सर्वदा परिचर्यां कुर्वंत एव तिष्ठंत्वित्यर्थः॥ निदंतीति निदः। निदि कुत्सायां। क्विपि नुमभावश्छांदसः। सुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। आमंत्रितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव। अन्यतः। लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं। चिदित्यपिशब्दार्थे। तेन न केवलमितः। इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते। स एष धात्वर्थयो संबंध आरतेति लुङा द्योत्यते। स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते। आरत। अचेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ्। मध्यमबहुवचनस्य तादेशः। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। पा० ३. १. ५६. इति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः। पा० ७. ४. १६. इति गुणः। आडागमः। दधानाः। शानचश्चित्त्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। दुवः परिचर्या। इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात्। नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः॥

[ ]॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः॥

सुरूपेतिसूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः। स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि॥ ६॥

उत। नः। सुऽभगान्। अरिः। वोचेयुः। दस्म। कृष्टयः। स्याम। इत्। इंद्रस्य। शर्मणि॥ ६॥

हेंद्रस्य शत्रूणामुपचययितरिंद्र त्वदनुग्रहाद्दरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मित्रभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः चत्वं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य क्रत्वादिषु पाठान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. । इति नकारस्य रुत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४० । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषणे इत्यस्मादाशीर्लिङि च्लेर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ६. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११९. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वान्लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८० । आद्गुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनु-

दात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपक्षये इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थादिषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । श्नसोरल्लोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । शर्मणि । शॄ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेड्वशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ईं । आशुं । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृऽमादनं । पतयत् । मंदयत्ऽसखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे कृत्स्नसोमयागव्यापकायेंद्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आशुं । सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं । पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । यदिंद्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्येत्यंतोदात्तः । माद्यंतेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति

लुट्। तस्य ञित्वात्पूर्वं आकार उदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यते। पतयत्। पतेरदंतस्य चौरादिको णिच्। पा० ३.१.२५.। अतो लोपः। पा० ६.४.४८.। तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्ध्यभावः। पा० ७.२.११६.। लटः शत्रादेशः। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावाददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति। आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यं त इति णेरनिटि। पा० ६.४.५१.। इति णिलोपाभावः। सुपां सुलुगित्यमो लुक्। न लुमता। पा० १.१.६३.। इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां। पा० ७.१.७०.। इति न नुम्। एवं मंदयच्छब्दोऽतोदात्तः। मंदयतींद्रे सखा। सप्तमीति योगविभागात्समासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः। प्रावो वाजेषु वाजिनं॥ ८॥

अस्य। पीत्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। घनः। वृत्राणां। अभवः। प्र। आवः। वाजेषु। वाजिनं॥ ८॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेंद्र त्वमस्य सोमस्य संबंधिमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रमुखानां शत्रूणां घनोऽभवः। हंताभूः। ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वभक्तं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि॥ अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते। अतोऽन्वादेशत्वाभावेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पा० २.

४. ३२. । इत्यप्रादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदाद्यवे । पा° ७. २. १०२. । हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः । पा° ६. १. १७१. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिनेत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । असामर्थ्यान्न परामंत्रितांगवद्भावः । घनः । मूर्त्तौ घनः । पा° ३. ३. ७७. । इति हंतेर्धातोः काठिन्येऽप्प्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिंद्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां । इंद्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेंद्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वरुक्तोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽजमन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज व्रज गतौ ।

वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा। ख्यंताल्करणे घञ्। तत्र जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतः। पा० ६. १. १५९.। इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च। पा० ६. १. २०३.। इत्याद्युदात्तत्वं। वाजयामः। वाजोऽस्यास्तीति वाजवान्। तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति। पा० ३. १. २१.। तदाचष्टे। पा० ३. १. २५.। इति णिच्। इष्ठवल्णौ प्रातिपदिकस्य। पा० ६. ४. १५५. १.। इति तस्मिन्परत इष्ठवद्भावाद्विन्मतोर्लुक्। पा० ५. ३. ६५.। इति मतुपो लुक्। टेः। पा० ६. ४. १५५.। इत्यकारलोपः। णिचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं। लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं। पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति न निघातः। शतक्रतो। आमंत्रितनिघातः। धनानां। नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। सातये। उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः॥

दशमोऽष्टचमाह॥

यो रायोऽवनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा। तस्मा इंद्राय गायत॥ १०॥

यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः। सखा। तस्मै। इंद्राय। गायत॥ १०॥

य इंद्रो रायो धनस्यावतो रक्षकः स्वामी वा तस्मा इंद्राय गायत। हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। कीदृश इंद्रः। महान्। गुणैरधिकः। सुपारः। सुष्टु कर्मणः पूरयिता। सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्प्रियः॥ रायः। ऊडिदंप-

दाद्यप्पुनॆद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अवनिः। अव रक्षण-गतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्या-लिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृ-भ्योऽनिः। उ० २. ९८.। इत्यनिः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सुपारः। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्माद्विर्जंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ। पा० ३. १. ६८.। पचाद्यच्। पा० ३. १. १३४.। चित इत्यंतोदात्तः। सुन्वतः। शतुरनुमो नद्यजादी। पा० ६. १. १७३.। इति विभक्तिरुदात्ता। सखा। समाने ख्यश्चोदात्तः। उ० ४. १३८.। इतीण्प्रत्ययांतः। तत्संनियोगेन यलोपः। समशब्दस्य चोदात्तः। डित्त्वाट्टिलोपः। तस्मै। आदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डित्। उ० १. १३०.। इति तनोतेरदि-प्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः। त्यदाद्यत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। सावेकाच-स्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्तौ प्रथमैकवचनेऽ-वर्णत्वान्न गोश्वन्साववर्ण। पा० ६. १. १८२.। इति निषेधः। इंद्राय। इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः। नित्त्वादाद्यु-दात्तः। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। पा० १. ४. ३२.। इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं। पा० १. ४. ३२. १.। इति वचनाद्दानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः॥

आ त्वेति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं। सुरूपकृत्नुं दशेत्यनु-वृत्तावा तु यंजंतोत्येवमनुक्रांतत्वात्। ऋषिच्छंदोदेवता-विनियोगाः पूर्ववत्। विशेषविनियोगस्तु। अतिरात्रे तृतीय-पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः। अतिरात्रे पर्या-

याथामिति खंड आ त्वेता निषीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वेता नि षीदतेंद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इंद्र । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामान्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च निषीदत । उपविशत । उपविश्य चेंद्रमभिप्रगायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः । त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहंति । प्रापयंति ॥ आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । इत । इण् गतौ । इणचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन् । उ० १. १३८. । इति स्तौतेर्मन्प्रत्ययांत स्तोमशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधाया वृद्धिः । अदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूत्रात्समास आद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥
पुरुऽतमं । पुरूणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा ।
सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते । हे सखायः ऋत्विजः सचा यूयं सर्वे सह । यद्वा सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरूतमं । पुरून्बहूञ्छत्रूंस्तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः । पुरूणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरूतमं । तमु ग्लान इति धातोरंतर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच् चित्त्वादंतोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरूणां । पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणनिषेधः उदोष्ठ्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुरुशब्दः । अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्ये इति धातोरनुदात्तेत्त्वात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वार्याणां । वृङ् संभक्तावित्यस्मादृहलोर्ण्यत् । पा० ३. १. १२४. । क्वविधौ हि वृज एव ग्रहणं न वृङः । पा० ३. १. १०८. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति

प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। पा० ६. १. २१४.। इति ण्यदंतस्याद्युदात्तत्वं। यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्व्यनुबंधकत्वात्। एकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येति नियमात्॥ सचा। षच समवाये। धात्वादेः षः सः। संपदादित्वाद्भावे क्विबिति क्विप्। तृतीयैकवचनं। धातुस्वरेणाद्युदात्त। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न्यायेन सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते। सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां। गमद्वाजेभिरा स नः॥ ३॥

सः। घ। नः। योगे। आ। भुवत्। सः। राये। सः। पुरंऽध्यां। गमत्। वाजेभिः। आ। सः। नः॥ ३॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः। सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते। स घ स एवेंद्रः पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आभुवत्। आभवतु। पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः। स एव राये धनार्थमाभुवत्। आभवतु। स एव पुरंध्यां योषित्याभुवत्। यद्वा। बहुविधायां बुद्धावाभुवत्। पुरंधिर्बहुधीः। नि० ६. १३.। इति यास्कः। स एव वाजेभिर्दैयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत्। आगच्छतु॥ घा। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा० ६. ३. १३३.। इति दीर्घः। योगे। घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वं। भुवत्। भूयात्। भवतेराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङित्यङ् प्रत्ययः। तस्य ङित्त्वेन गुणाभावाद्-

यङादेशः । किदाशिषीति यासुण्न भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अलुक् छांदसः । नञ्विषयस्यानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा
इंद्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्ऽसु ।
शत्रवः । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येंद्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी हावश्वौ शत्रवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति

संस्थो रथः । आतश्चोपसर्गे पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हरवते । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६७. । यत्र्यद्वितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्वौ । इन्नित्यनुवृत्तौ हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. १२०. । इतीन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः । क्विप् । अत्तव: । अति सौत्रो धातुर्हिंसार्थः । कृयतिभ्यां क्नुन् । उ० ४. १०६. । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो
दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये ।
सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्नेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नुवंति । कीदृशाः सोमाः । सुताः । अभिषुताः । शुचयः । दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः । दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपाव्ने । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं

बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्तौ । इग्नित्यनुवृत्तौ विगुपधात्कित् । उ० ४. १२१. । इतीनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मात्क्तिन् । मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । षुञ् अभिषवे । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना । उ० १. १३८. । मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । आज्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किन् । लिड्वद्भावाद्द्विर्भावः । कित्त्वादाकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शॄ हिंसायां । शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्विप्यॄत इद्धातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । दध्येवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

त्वा त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इंद्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इंद्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥

पीतये। पा पाने इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे। पा॰ ३. ३. ९४.। इति क्तिन्। घुमास्थेत्यादिना। पा॰ ६. ४. ६६.। ईत्वं। तस्य नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं। उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं। सद्यः। सद्यः परुत्परार्योति सूत्रेण। पा॰ ५. ३. २२.। समानेऽहन्नीत्यर्थे समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। वृद्धः। वृधु वृद्धौ। उदितो वा। पा॰ ७. २. ५६.। इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा। पा॰ ७. २. १५.। इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। ज्यैष्ठ्याय। ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। पा॰ ५. १. १२४.। इति ष्यञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः॥

सप्तमीमृचमाह॥

आ त्वा विशंत्वाशवः सोमास इंद्र गिर्वणः। शं ते संतु प्रचेतसे॥ ७॥

आ। त्वा। विशंतु। आशवः। सोमासः। इंद्र। गिर्वणः। शं। ते। संतु। प्रऽचेतसे॥ ७॥

हे इंद्र त्वां सोमासः सोमा आविशंतु। अभिमुख्येन प्रविशंतु। कीदृशाः सोमाः। आशवः। सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमंतः। कीदृशेंद्र। गिर्वणः। गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष। गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति। नि॰ ६. १४.। इति यास्कः। तथाविध हे इंद्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु॥ गिर्वणः। गृणंतीति गिरः स्तुतयः। गॄ शब्दे। क्विपि ऋत इद्धातोः। पा॰ ७. १. १००.। इतीत्वं रपरत्वं च। गीर्भिर्वन्यते सेव्यत

१८

इति गिर्वणाः। वण षण संभक्तौ। संभक्तिः सेवा। सर्वधातुभ्योऽसुन्। उ० ४. १८९.। इत्यसुन्प्रत्ययः। प्रचेतसे। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमोमृचमाह॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो। त्वां वर्धंतु नो गिरः॥ ८॥

त्वां। स्तोमाः। अवीवृधन्। त्वां। उक्था। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। त्वां। वर्धंतु। नः। गिरः॥ ८॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन्। वर्धितवंति। तथा बह्वृचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन्। यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धंतु। वर्धयंतु। अतिवृद्धं कुर्वंतु॥ स्तोमाः। मन्नो निस्वादाद्युदात्तः। अवीवृधन्। वृधु वृद्धौ। ण्यंतात्। पा० ३. १. २६.। लुङि चङि। पा० ३. १. ४८.। उरृत्। पा० ७. ४. ७.। इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि गुणो बाध्यते। द्विर्भावं। पा० ६. १. ११.। हलादिशेष। पा० ७. ४. ६०.। सन्वद्भाव। पा० ७. ४. ९३.। इत्व। पा० ७. ४. ७९.। दीर्घत्व। पा० ७. ४. ९४.। अडागमाः। पा० ६. ४. ७१.। उक्था। उक्थानि। पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। उ० २. ७.। इति थक् प्रत्ययः। तस्य कित्वात्संप्रसारणं। शेश्छंदसि बहुलं। पा० ६. १. ७०.। इति शिलोपो नलोपश्च। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। असामर्थ्यादामंत्रितपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं। वर्धंतु। अंतर्भावितण्यर्थाद्वृधेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं॥

नवमोऽनुवाकः ॥ नवमीमृचमाह ॥

अचितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अचितऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अचितोतिः । अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तंते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । अचितोतिः । ननु चि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य स कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात्क्षिय इत्यनुवृत्तौ । पा॰ ६. ४. ५९. । निष्ठायामण्यदर्थे । पा॰ ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो दीर्घात् । पा॰ ८. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वचितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा॰ ३. ३. ११४. । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थे इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमस्येति बहुव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यां । पा॰ ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्सिद्धेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र

च्छिधातुरंतर्भावितण्यर्थो दृश्यते। तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा। नतत्राण्यदर्थं इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति। तथा च नञ्तत्पुरुषे न च्छिताच्छिता चर्यितत्यर्थः। तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं। पुनर्ष्छित-पदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः। रिचिचिरिजिरिदाग्रदृ जिघांसायामिति च्छिणोर्तोर्हिंसार्थ स्य वा कर्मणि निष्ठा। तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थं उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः। सनेत्। वन षण संभक्तौ। भौवादिकः। वाजं। वृषादित्वादाद्युदात्तः। इंद्रः। रनो नित्स्वादाद्युदात्तः। सहस्रिणं। सहस्रमस्यास्ति। अत इनिठनौ। पा० ५. २. ११५.। प्रत्ययस्वरः। विश्वानि। विशेः क्वनि। उ० १. १५०.। नित्स्वादाद्युदात्तः। पुंसः कर्माणि पौंस्यानि। ब्राह्मणादे-राकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। पा० ५. १. १२४.। इति ष्यञ्। ञित्स्वादाद्युदात्तः। प्रथमाबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः। ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। पा० ४. १. ८७.। इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। पा० ५. २. १.। इत्येतत्पर्यंतेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्नञो-र्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्नः पुंस आगतः पौंस्न इत्यादि-वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञं बाधित्वा पौंस्नानीत्येव भवितव्यं। कथमुच्यते पौंस्यानीति। उच्यते। आ च त्वात्। पा० ५. १. १२०.। इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्राह्मणस्त्वः। पा० ५. १. १३६.। इत्येतत्पर्यंतैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः। एवं तद्वदेव चशब्दान्नञ्स्नञोरपि ष्यञा-दिभिः समावेश एव। न बाध्यबाधकभावः॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिंद्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनां । इंद्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इंद्र मर्ता विरोधिनो मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् । उ० ३. ८५. । इति तन् । नित्वादाद्युदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. । द्रुहन् । द्रुह जिघांसायां । लिङर्थे लेट् । ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । लेट् । तस्य झि । पा० ३. ४. ७८. । झोऽंतः । पा० ७. १. ३. । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इत्याकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. । तनूनां । असामर्थ्यान्न परांगवद्भावः । इंद्र गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तेत्त्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवया । यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २१. २५. । इति णिच् । इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य

स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनश्च वधः पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽप् । तस्य नियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या ऋषिश्छंदोदेवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्त आद्यास्तिस्रोऽंतिमा चेत्येतास्तत्र ऐंद्र्यः । आ दहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः । तासु मध्ये वीलु चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैंद्र्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्नुं दशैंद्रमा तु युंजंत्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो वीलु चिदिंद्रेणेत्यैंद्र्यौ चेति । एतस्मिन्सूक्ते युंजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे तवस्तरं युंजंति ब्रध्नमरुषं । आ० ६. ४. । इति सूत्रितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युंजंति । ब्रध्नं । अरुषं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरुषं । हिंसकरहितमग्निरूपेणावस्थितं । चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिन

प्रांगिनो युंजंति। स्वकीये कर्मणि दैवतात्वेन संबद्धं कुर्वंति। तस्यैवेंद्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचंते। प्रकाशंते। अस्यं मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं। युंजंति ब्रध्नमित्याह। असौ वा आदित्यो ब्रध्नः। आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह। अग्निर्वा अरुषः। अग्निमेवास्मै युनक्ति। चरंतमित्याह। वायुर्वै चरन्। वायुमेवास्मै युनक्ति। परि तस्थुष इत्याह। इमे वै लोकाः परि तस्थुषः। इमानेवं लोकानस्मै युनक्ति। रोचंते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना दिवि। नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति। पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति पठितं। आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं॥ युंजंति। अंतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं। ब्रध्नं। प्रातिपदिकांतोदात्तः। अरुषं। रुष रिष हिंसार्थाः। रोषंतीति रुषा हिंसकाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। पा० ३. १. १३४.। इति कः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। न संति रुषा यस्यासावरुषः। नञ्सुभ्यां। पा० ६. २. १७२.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अमि पूर्वः। पा० ६. १. १०७. इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः। पा० ८. २. ५.। इत्युदात्तत्वं। चरंतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुरादेशः। पा० ३. २. १०७.। वस्वेकाजाद्घसां। पा० ७. २. ६७.। इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं च वलीय इति शसि परतो भत्वात्। पा० १. ४. १८.। वसोः संप्रसारणं। पा० ६. ४. १३१.। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां च। पा० ८. ३. ६०.। इति षत्वं। वसोः

प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा॰ ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा॰ ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येंद्रस्य रथे हरी एतन्नामानो द्वावश्वौ सारथयो युंजंति । इंद्रसंबंधिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी । काम्या । कामयितव्यौ । विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा । रक्तवर्णौ । धृष्णु । प्रगल्भौ । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिंद्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिमाऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा॰ २. ४. ३२. । इत्यश् । शित्त्वात् । पा॰ १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तेवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । पा॰ ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा॰ ३. १. ९७. । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा॰ ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरती

रश्मिमिति हरी। इवपिपोत्यादिना। उ० ४. १२०.। इन्। निखादाद्युदात्तः। विपचसा। पचिवचिभ्यां सुट्। उ० ४. २७८। इति पचेरसुन्। सुडागमः। विभिन्ने पचसी पार्श्वौ ययोस्तौ। विशब्दो निपातत्वादुदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। द्विवचनस्य डादेशः। रथे। रमंतेऽस्मिन्निति रथः। रमु क्रीडायां। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। उ० २. २.। इति क्थन्। कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा० ६. ४. ३७.। मकारलोपः। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। शोणा। शोणृ वर्णगत्योः। गमनकरणत्वात्करणे घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्तः। सुपां सुलुगिति डादेशः। धृष्णू। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। पा० ३. २. १४०.। कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। नृवाहसा। नॄन्वहत इति वहिर्वेद्धिहाधाञ्भ्यश्छंदसि। उ० ४. २२०.। इत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः। नित्त्वादाद्युदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते॥

तृतीयामृचमाह॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः॥ ३॥

केतुं। कृण्वन्। अकेतवे। पेशः। मर्याः। अपेशसे। सं। उषत्ऽभिः। अजायथाः॥ ३॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः। किमाश्चर्यमिति तदुच्यते। आदित्यरूपोऽयमिंद्र उषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः। उदपद्यत। अथवा

सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्यं। व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते। हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं। किं कुर्वन्। अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन्। प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन्। अपेशसे। रात्रावंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन्॥ पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः। अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ। केतुं। प्रातिपदिकस्वरः। कृण्वन्। कृवि-हिंसाकरणयोश्च। लटः शत्रादेशः। इदितो नुम् धातोः। पा° ७. १. ५८.। इति नुमागमः। कर्तरि शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्च। पा° ३. १. ८०। इत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। अतो लोपः। पा° ६. ४. ४८.। इत्यकारलोपः। तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति। पा° ७. ३. ८६.। अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। अकेतवे। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां। पा° ६. २. १७२.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। पेशः। नब्विषयस्यानिसंतस्य। फि° २. ३.। इत्याद्युदात्तः। मर्याः। छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ। पा° ३. १. १२३.। म्रियतेर्निपातः। आमंत्रितनिघातः। पा° ८. १. १९.। असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः। अपेशसे। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सं। निपात आद्युदात्तः। उषद्भिः। उष दुष दाहे। ज्वलद्भिः रश्मिभिः। लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। सार्वधातुकमपित्। पा° १. २. ४.। इति तस्य ङित्त्वाल्लघूपधगुणो न भवति। शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। एका-

देश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्ययः ।
निघातः ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥
आत् । अह । स्वधां । अनु । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरिरे ।
दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ । इंद्रेण सं हि दृक्षस इत्येका । अयं तृचः पलहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७.२. । इति । यद्यप्ये-तदैंद्रं सूक्तं तथाप्यादहेत्यादिषु पट्सु मरुतो वर्ण्यंते । प्रायेणैंद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । अ० परि० १. २. ॥ आदित्ययमानंतर्यार्थे निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्षर्तोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवंतः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवंतः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वंतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः । धारयंतः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्ङ्चान्यादृङ्ङित्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्याम्नातानि । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक्तरसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निपातावाद्युदात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्णातीति स्वधा । धातोऽ-

ह्युपसर्गे कः। पा° ३. २. ३.। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अनु-पुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ। गर्भस्यभावो गर्भत्वं। प्रत्यय-स्वरः। एरिरे। अंतर्भावितण्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः परस्य लिटो झस्य। पा° ३. ४. ८१.। इरेच्। चित्त्वादंतो-दात्तः। सह सुपा। पा° २. १. ४.। इत्यत्र सुपेति योग-विभागादाङा सह तिङः समासेऽपि समासस्य। पा° ६. १. २२३.। इत्यंतोदात्तत्वं। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः। पा° ३. १. ३६.। इत्याम् न भवति मंत्रत्वात्। अहशब्दयोर्गाम्नि-घाताभावः। तुपश्यपश्यताहैः पूजायां। पा° ८. १. ३९.। इति निषेधात्। दधानाः। शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्ते-ऽभ्यस्तानामादिः। पा° ६. १. १८९.। इत्याद्युदात्तत्वं। यज्ञमर्हति यज्ञियं। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। पा° ५. १. ७१.। इति घप्रत्ययः। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। पा° ७. १. २.। इतीयादेशः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥

वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिंद्र वह्निभिः। अविंद उस्रिया अनु॥५॥

वीळु। चित्। आरुजत्नुऽभिः। गुहा। चित्। इंद्र। वह्निऽभिः। अविंदः। उस्रियाः। अनु॥५॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं। पणिभिर्देवलोकाद्गावोऽपहृता अंधकारे प्रक्षिप्ताः। ताश्चेंद्रो मरुद्भिः सहाजयदिति। एतच्चानु-क्रमणिकायां सूचितं। अ° ८. ६. १.। पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितामसुरैः पणयो मित्रीयंतः प्रोचुरिति। मंत्रांतरे च दृष्टांततया सूचितं।

निरुद्धा आपः पणिनेव गाव इति। तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते॥ हे इंद्र वीळु चित्। दृढमपि दुर्गमस्थानमारुजत्नुभिर्भंजद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित्। गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविंदः। अन्विष्य लब्धवानसि। ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दृळ्हो वीळु वीळितमिति पठितं। नवसंख्याकेषु गोनामस्वघ्न्योस्रोस्रियेति पठितं॥ वीळु। प्रातिपदिकस्वरः। चित्। चादिरनुदात्तः। आरुजत्नुभिः। रुजो भंग इत्यौणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गुहा। सप्तम्या डादेशः। ग्रामादीनां च। फि॰ २. १५.। इत्याद्युदात्तः। वह्निभिः। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। उ॰ ४. ५२.। इति वहेर्निप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अविंदः। शे मुचादीनां। पा॰ ७. १. ५९.। इति नुमागमः। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। पा॰ ६. ४. ७१.। उस्रियाः। वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः। षत्वाभावश्च बाहुलकाद्रूढनोयः। उक्तं हि। यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति। इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः॥

यज्ञंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः। महामनूषत श्रुतं॥ ६॥

देवऽयंतः। यथा। मतिं। अच्छ। विदत्ऽवसुं। गिरः। महां। अनूषत। श्रुतं॥ ६॥

देवयंतो मरुत्स्तं शकाद्देवानिच्छंतो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्तुमनूषत । स्तुतवंतः । कीदृशं मरुद्गणं । विद्वसुं । वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं विख्यातं । मरुद्गणस्य दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिंद्रं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वमकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घत्वं च न भवति । न छंदस्य पुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वाघस्यात् इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । क्यजंताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चित्त्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्व एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंत्रे वृषेषपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरींद्रे वर्तते । अथवा पदांतरे विशेष्यानुपादानादिंद्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च क्तिच्क्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. ।

निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विदद्वसुं । विद ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणंति स्तुवंतीति गिरः । गृणातेः क्विप्यृत इद्धातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । मह्यां । महांतं । नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत । णु स्तुतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि झेरसादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १. २. १. । ङित्वाद्गुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । गुणं ॥ प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रे॑ण॒ सं हि दृक्ष॑से संजग्मा॒नो अबि॑भ्युषा । म॒न्दू स॑मा॒नव॑र्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रे॑ण । सं । हि । दृक्ष॑से । सं॒ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा । म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि । सम्यग्दृश्येथाः खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अबिभ्युषा । भीतिरहितेन । कीदृशाविंद्रमरुद्गणौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ती । पुरा कदाचिद्वृत्रवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रस्य सेनापसारिताः । तदानीमिंद्रस्य वृत्रसंबंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः

संगमोऽभूत्। सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वाष्ट्रस्य वधादिति मंत्रे संगृहीतः। इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपंचितश्च॥ इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते। तदानीमिंद्रस्य संबोधनं यदिरेवं व्याख्यातव्यं। तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता। इंद्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं। नि० ४. १२.। इति॥ संदृक्षसे। संपश्येथाः। दृशेश्चेति वक्तव्यं। पा० १. ३. २९. २.। इत्यात्मनेपदं। इगुपधादिङ्थ लेट्। पा० ३. ४. ७.। इति प्रार्थनायां लेट्। थासः से। पा० ३. ४. ८०.। लेटोऽडाटौ। पा० ३. ४. ९४.। इत्यडागमः। सिब्बहुलं लेटि। पा० ३. १. ३४.। इति सिप्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः। व्रश्चादिना षत्वं। पा० ८. २. ३६.। षढोः कः सि। पा० ८. २. ४१.। इति कत्वं। आदेशप्रत्यययोः। पा० ८. ३. ५९.। इति सिपः षत्वं। बहुलग्रहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति। सिपा व्यवधानात्पश्यादेशो न भवति। पा० ७. ३. ७८.। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते। हिशब्दयोगात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। हि च। पा० ८. १. ३४.। इति प्रतिषेधात्। संजग्मानः। गमेः संपूर्वाच्छंदसि लुङ्लङ्लिटः। पा० ३. ४. ६.। इति वर्तमाने लिट्। समो गम्यृच्छिभ्यां। १. ३. २९.। इत्यात्मनेपदविधानाल्लिटः कानजादेशः। पा० ३. २. १०६.। द्विर्भावः पा० ६. १. ८.। हलादिशेषः। पा० ७. ४. ६०.। अभ्यासस्य चुत्वं। पा० ७. ४. ६२.। गमहनेत्युपधालोपः। पा० ६. ४.

६८.। कानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। गतिसमासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं। अविभ्युषा। जिभी भये। पूर्ववल्लिट्। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं। पा० १. ३. ७८.। इति परस्मैपदं। क्वसुश्च। पा० ३. २. १०७.। इति लिटः क्वसुरादेशः। तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः। द्विर्भावः। अभ्यासस्य कुहुजश्त्वे। पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४.। क्रादिनियमात्। पा० ७. २. १३.। प्राप्त इडुकेकाजाद्घसां। पा० ७. २. ६७.। इति नियमान्निवर्तते। नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्वसोः संप्रसारणं। पा० ६. ४. १३१.। इति वकारस्योकारः। संप्रसारणाच्च। पा० ६. १. १०८.। इति पूर्वरूपत्वं। शासिवसिघसीनां च। पा० ८. ३. ६०.। इति षत्वं। इयङादेशं बाधित्वेरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। पा० ६. ४. ८२.। इति यणादेशः। अव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं। पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैङः पदांतादति। पा० ६. १. १०९.। इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्य-परे। पा० ६. १. ११५.। इति प्रकृतिभावः। मंदू। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। इदितो नुम् धातोः। पा० ७. १. ५८.। इति नुमागमः। कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगु-लिगु। उ० १. ३६.। इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्बहुलग्रहणाद्वेतरस्मादिति-यंडात्वंतरादपि कुरित्युक्तं। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। द्विवचनमौ। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। पा० ६. १. १०२.। तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। समानवर्चसा। समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः। द्विवचने सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः। समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते।

अष्टमीमृचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः ।
इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहैः सहितमिंद्रस्येंद्रं सहस्वद्बलोपेतं यथा भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं । चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवः । तैरभिद्युभिः । अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्वर्चने धर्मेऽस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा॰ १. ४. १९. । इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा॰ ८. २. ९. । इति वा झयः । पा॰ ८. २. १०. । इति वा मतुपो मस्य वत्वं । सहस्शब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्त्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः । कमेर्णिङ् । अत उपधायाः । पा॰ ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् क्नसु रंजोऽमंताश्च । धा॰ पा॰ १९. ६३. ६७. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्त्वस्य न कम्यमि चमामिति प्रतिषेधात् । धा॰ पा॰ १९. ६९. । मितां ह्रस्वः । पा॰ ६. ४. ९२. । इत्युपधाह्रस्वत्वं

न भवति। खंतादचो यत्। पा० ३. १. ९७.। णिलोपः। पा० ६. ४. ५१.। तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि। समस्मिन्नृंजते गिरः॥ ९॥

अतः। परिऽज्मन्। आ। गहि। दिवः। वा। रोचनात्। अधि। सं। अस्मिन्। ऋंजते। गिरः॥ ९॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण। अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादंतरिक्षादागहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। दिवो वा। द्युलोकाद्वा समागच्छ। रोचनादधि। दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ। अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। अस्मिन्कर्मणि वर्त्तमान ऋत्विग्गिरः स्तुतीः समृंजते। सम्यक् प्रसाधयति। ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः। एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः। यद्यप्यृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वादृंजतिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं। तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः। परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह। तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति॥ अतः। पंचम्यास्तसिल्। पा० ५. ३. ७.। एतदोऽश्। पा० ५. ३. ५.। शित्त्वात्सर्वादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। परिज्मन्। अज गतिक्षेपणयोः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते। पा० ३. २. ७५.। इति मनिन्।

अकारलोपश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसि । पा° २. ४. ७३. । इति शपो लुक् । हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा° ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा° ६. ४. १०५. । इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्येऽसिद्धवदत्रा भात् । पा° ६. ४. २२. । इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारांतत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि° ४. १५. । इत्यनुदात्तः । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा° ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा° ७. १. १. । इत्यनादेशः । कितित्यंतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थकौ । पा° १. ४. ९३. । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिजमन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा° २. ४. ३२. । इत्यश् अनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ । पा° ३. १. ४. । इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । ऋंजते । ऋजि भृजी वर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इंद्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इंद्रं । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिदृश्य-

मानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा। दिवो वा। द्युलोकाद्वा। महो महतः प्रौढाद्रजसो वा। पद्मादीनां रंजकादंतरिक्षलोकाद्वा। अयमिंद्रो यतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः। सप्तदशस्य याज्याकर्मस्तोमहे यामीति पठितं॥ इतः। इदम्-शब्दात्पंचम्यास्तसिल्। इदम इश्। पा० ५. ३. ३.। इतोश्।। शित्त्वात्सर्वादेशः। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यावकाशः। आभ्यां। एभिः। पा० ६. १. १७१.। लितीत्यस्यावकाशः। पा० ६. १. १९३.। पचनं पाचकः। उभावपि नित्यौ। तत्र परत्वाद्वि-प्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीतोकारस्योदात्तत्वं। पश्चात्तसिः प्राग्दिशो विभक्तिः। पा० ५. ३. १.। इति विभक्तिसंज्ञ-कत्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यूडिद-मित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत्। न। लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात्। नन्वेवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लित्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं स्यादिति चेत्। न। यत्तच्छब्दयोः सावकाशत्वे न गोश्वन्साव-वर्णेति। पा० ६. १. १८२.। निषेधात्। न च पुनः प्रसं-गविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्तिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रय-णादिति। सातिं। षण दाने। धात्वादेः षः सः। पा० ६. १. ६४.। भावे क्तिन्। जनसनखनां सञ्झलोः। पा० ६. ४. ४२.। इति नकारस्यात्वं। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। पा० ७. २. ९.। इति निषेधादिण् न भवति। नित्स्वरे प्राप्ते उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपात-नादंतोदात्तत्वं। ईमहे। ईङ् गतौ। श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति

लुक्। अस्य धातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्। पा० ६. १. १८६.। इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। चवायोगे प्रथमा। पा० ८. १. ५९.। इति निषेधात्। उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारात्त-दपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। पार्थिवात्। प्रथ प्रख्याने। प्रथत इति पृथिवी। प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च। उ० १. १४९.। इति षिवन्प्रत्ययः। षिद्गौरादिभ्यश्च। पा० ४. १. ४१.। इति ङीष्। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवी-शब्दः। पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरञित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च। पा० ४. ३. १४०.। इत्यञ्। यस्येति च। पा० ६. ४. १४८.। इतीकारलोपः। तद्धितेष्वचामादेः। पा० ७. २. ११७.। इत्यादिवृद्धौ रपरत्वं। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। अधि। निपातत्वादाद्युदात्तः। इंद्रं। रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। महः। महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। रजसः। नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषु चतुर्थं। ऋषिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत्। विशेषविनि-योगस्तूच्यते। महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमिंद्रमिद्गाथिन इति सूक्तं। तथा च पंचमारण्यके सूत्रितं। शिरो गायत्रमिंद्र-मिद्गाथिन इति। तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रमिद्गाथिन इति प्रतिहस्तोत्रियस्तृचः। चतुर्विंशे होताज·

निष्ठं त्वुपक्रम्याध्यायाद्धि सुषुमा हि त इंद्रमिद्गाथिनो बृहत्। आ० ७. २.। इति सूचितत्वात्। अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छा-वाकशस्त्रेऽयमेवं तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च। इंद्राय मदने सुतमिंद्रमिद्गाथिनो बृहत्। आ० ६. ४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

इंद्रमिद्गाथिनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः। इंद्रं वाणीरनूषत॥ १॥

इंद्रं। इत्। गाथिनः बृहत्। इंद्रं। अर्केभिः। अर्किणः।
इंद्रं। वाणीः। अनूषत॥ १॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इंद्रमिदिंद्रमेव बृहत्। त्वामिद्धि हवामहे। ऋ० वे० ४. ७. २९.। इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्नानूषत। स्तुतवंतः। अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रोपेता होतारोऽर्केभिरृग्रूपैर्मंत्रैरिंद्रमेवानूषत। ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत। अर्कशब्दस्य मंत्रपरत्वं यास्केनोक्तं। अर्को मंत्रो भवति यदनेनार्चंति। नि० ५. ५.। इति। श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु वाणो वाणीति पठितं॥ गाथिनः। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। उ० २. ४.। इति गायतेस्थन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तः। गाथा एषां संतीति गाथिनः। व्रीह्यादिभ्यश्च। पा० ५. २. ११६.। इतीनिः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। स च सति शिष्टः। बृहत्। बृहता। तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक्। पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत्। उ० २. ८१.। इत्यंतोदात्तो निपातितः। अर्केभिः। अर्च पूजायां। अर्चंत एभिरित्यर्का मंत्राः। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। पा० ३. ३. ११८.। इति घः। चजोः कु घिण्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं।

प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशो न भवति । अर्का स्तुतिसाधनभूता मंत्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वाद्दीर्घत्वं । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूषत । णु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । झस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च छांदसं धातोः कुटादित्वात् । पा० १. २. १. सिचो ङित्त्वेन । पा० १. १. ५. । गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्रः । इत् । हर्योः । सचा । संऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा । इंद्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्र इदिंद्र एव हर्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिश्लः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशयोर्हर्योः । वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षित-योरित्यर्थः । अयमिंद्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्मयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरत इति हरी । इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । सचा । सहेत्युक्तं । संमिश्लः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक् मिश्रो यस्मात्सौ संमिश्रः । लत्वं छांदसं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । पूर्ववद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्येते

इति वचोयुजौ । तयोः । षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारादेशः । युजशब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पूर्वेणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यं । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिं । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्वैरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्वद्रिर्ग्रावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुनित्यसुन् । बहुलग्रहणात्ख्याजादेशभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सूर्यं ।

सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । षू प्रेरणे । धात्वादेः षः सः । राजसूयसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य रुडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः । पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । रुहेर्ण्यंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६६. । इति क्रिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणादिकमत्रेत्यद्रिः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । ण्यंताल्लङ् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उग्र । उग्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष ॥ तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे । तिङ्ङतिङ इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति

निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते। सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च। फि० ३. १०.। इति मध्योदात्तः। सहस्रप्रधनेषु वाजेषु। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। उग्रः। उच समवाये। चस्य गः। ऋज्रेंद्रेति रन्। व्यत्ययेनांतोदात्तः। ऊतिभिः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥

इंद्रं वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे। युजं वृत्रेषु वज्रिणं॥५॥

इंद्रं। वयं। महाऽधने। इंद्रं। अर्भे। हवामहे। युजं। वृत्रेषु। वज्रिणं॥५॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे। आह्वयामः। अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे। कीदृशमिंद्रं। युजं। सहकारिणं समाहितं वा। वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं। महाधने महच्च धनं चेति समासस्यांतोदात्तः। अर्भे। अर्तिगृभ्यां भन्। उ० ३. १५०.। नित्त्वादाद्युदात्तः। हवामहे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। जित्त्वात्कर्त्रभिप्राये। पा० १. ३. ७२.। आत्मनेपदं। लटः स्थाने महिङ्। टित आत्मनेपदानां। पा० ३. ४. ७९.। इति टेरेत्वं। कर्तरि शप्। पा० ३. १. ६८.। ह्वः संप्रसारणं। पा० ६. १. ३२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि। पा० ६. १. ३४.। इति संप्रसारणं। वकारस्योकारः। परपूर्वत्वं। गुणावादेशौ। अतो दीर्घो यञि। पा० ७. ३. १०१.।

इति दीर्घत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। युजं। युज समाधावित्यस्य क्विप्। युजेरसमासे। पा० ७. १. ७१.। इति नुम् न भवति। स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति। अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति। वृत्रेषु। वृतु वर्तने। प्रतिकूलतया वर्तंत इति वृत्राणि शत्रुकुलानि। स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। उ० २. १३.। कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः। वज्रिणं। अत इनिठनाविती‌नः प्रत्ययस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः॥

इंद्रमिद्गाथिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि। अस्मभ्यम- प्रतिष्कुतः॥ ६॥

सः। नः। वृषन्। अमुं। चरुं। सत्राऽदावन्। अप। वृधि। अस्मभ्यं। अप्रतिऽस्कुतः॥ ६॥

हे सत्रादावन्। अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः। अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेंद्र नोऽस्म- दर्थममुं दृश्यमानं चरुं मेघमपावृधि। उद्घाटय। तथैवास्म- भ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः। यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति। अतोस्मद्विषये कदा- चिदप्यप्रतिस्खलितः। एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह। अप्रति- ष्कुतोऽप्रतिस्खलितो वेति॥ वृषन्। आमंत्रितनिघातः। अमुं। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। चरुं। चरतीति चरुः। भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः। उ० १. ७.।

इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। सत्रादावन्। सत्राशब्दः सहार्थे। अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। पा॰ ३. २. ७४.। इति वनिप्। आमंत्रितस्य चेत्युदात्तत्वं। पादादित्वाच्च निघातः। अप। निपातस्य चेति दीर्घः। निपात आद्युदात्तः। वृधि। वृञ् वरणे। लोटः सिप्। तस्य सेर्ह्यपिच्च। पा॰ ३. ४. ८७.। इति हिः। स्वादिभ्यः श्नुः। पा॰ ३. १. ७३.। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। पा॰ ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। तस्य ङित्त्वात्पूर्वस्य गुणाभावः। निघातः। अस्मभ्यं। अस्मच्छब्दाद्भ्यसो भ्यं। पा॰ ७. १. ३०.। इति भ्यमादेशः। शेषे लोपः। पा॰ ७. २. ९०.। इति दकारलोपः। बहुवचने झल्येत्। पा॰ ७. ३. १०३.। इत्येत्वं न भवति। अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं। म॰ भा॰ ७. १. ३०.। प्रातिपदिकस्वरेण स्मेत्यकार उदात्तः। भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेषस्यास्मद्शब्दस्य लोपः। तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं। पा॰ ६. १. १६१.। अप्रतिष्कुतः। केनचिदप्रतिशब्दितः। कुङ् शब्दे। निष्ठेति कर्मणि क्तप्रत्ययः। प्रतेः प्राक्प्रयोगः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः। पा॰ ६. १. १५७.। सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वं। पा॰ ८. ३. ९८.। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः। न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे। ये। उतऽतरे। स्तोमाः इंद्रस्य। वज्रिणः। न। विंधे। अस्य। सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येंद्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विंधे। न विंदामि। इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः। दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं स्तुतेः। नि° ६. १८.। इति॥ तुंजे तुंजे। तुंजतिर्दानकर्मेत्युक्तं। ततः कर्तरि पचाद्यच्। पा° ३. १. १३४.। चित इत्यंतोदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोः। पा° ८. १. ४.। इति द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितं। पा° ८. १. २.। इति द्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा। अनुदात्तं च। पा° ८. १. ३.। इत्यनुदात्तत्वं। दातरि दातरीत्यर्थः। निरुक्ते तु दाने दान इत्यर्थतो व्याख्यानं। उत्तरे। तॄ प्लवनतरणयोः। भावे ऋदोरप्। पा° ३. ३. ५७.। उच्छब्द उत्कृष्टवचनः। उत्कृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः। उच्छब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्तोमाः। अर्तिस्तुसित्यादिना। उ° १. १३८.। स्तोमशब्दो मनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। विंधे। विद्लृ लाभे। लट्। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं। उत्तमैकवचनमिट्। पा° ३. ४. ७८.। तुदा-

दिभ्यः शः। पा० ३. १. ७७. शे मुचादीनामिति नुम्। पा० पा० ७. १. ५९.। दकारस्य व्यत्ययेन धकारः। अस्य। प्रकृतस्येंद्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश्। पा० २. ४. ३२.। शित्त्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः। सुष्टुतिं। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। पा० ६. १. ६४.। इति सत्वं। स्त्रियां क्तिन्। पा० ३. ३. ९४.। इति भावे क्तिन्। स्वित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं। पा० ८. ३. ६५.। अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृत्। पा० ६. २. १३९.। इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ। पा० ६. २. ५०.। इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं। तत्तु मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः। पा० ६. २. १५१.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते। तथा च सुहवा सुष्टुतौ हुवे। ऋ० वे० २. ७. १५.। हृप्यो चोदस्व सुष्टुतिं। ऋ० वे० ६. ५. २४.। यास्ते राके सुमतयः। ऋ० वे० २. ७. १५.। इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः। यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते। तत्र हि कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। पा० ६. २. १४८.। इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव मन्क्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्तं। कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति प्रत्युदाहृतं। स्यादेतत्। स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते। सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः। तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे

विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। न। एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोगे। पा० १. ४. ५८.। इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात्। तथा चोपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना। पा० ८. ३. ६५.। षत्वं न स्यात्। ननु क्तिना करणमभिधीयते। क्रियासाधनं च करणं। तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति। न। तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव। ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति। या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति। एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति इत्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य सुष्टुतिशब्दो विषयो भविष्यति। प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति। न। तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं। करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्द्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति। सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति। न। किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः। उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि। अर्थादितरदिति। यदाप्युभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति। आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः। द्वितीये विरम्य व्यापारापातः। न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिदृष्ट इष्टो वा। अतो न श्रुत्योभयपरत्वं। अर्थैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं। अपरत्र

त्वर्थादिति। तत्र धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे प्रत्यासिद्धिः। प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे मन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः। आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात्। श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक्। अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु यत्वं तु छांदसमस्तु। शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु। एवं च नञ्सुभ्यां। पा॰ ६. २. १७२.। इत्यंतोदात्तं भविष्यति। अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यंते। क्तिच्क्तौ च संज्ञायां। पा॰ ३. ३. १७४.। इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति। न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधानमिति वाच्यं। काष्ठानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति॥

अष्टमीमृचमाह॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा। ईशानो अप्रतिष्कुतः॥८॥

वृषा। यूथाऽइव। वंसगः। कृष्टीः। इयर्ति। ओजसा। ईशानः। अप्रतिऽस्कुतः॥८॥

वृषा कामानां वर्षितेंद्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानियर्ति। प्राप्नोति। कीदृश इंद्रः। ईशानः। समर्थः। अप्रतिष्कुतः। प्रतिशब्दरहितः। याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः। इंद्रस्य दृष्टांतः। वंसगो वननीयगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत्॥ वृषा। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः। उ॰ १. १५५.। इति वर्ततः

कनिन्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। यूथाऽइव। युवंति मिश्रीभवंतीति यूथानि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः। उ० २. १२.। इति थप्रत्ययांतो निपातितः। निपातनाद्दीर्घत्वं। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। शेश्छंदसि बहुलमिति लुक्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। पा० २. २. १८. १०.। इति समासेऽपि स एव स्वरः। वंसगः। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। पा० ६. ३. १०९.। कर्षंतीति कृष्टयः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। चित्त्वादंतोदात्तः। इयर्ति। ऋ सृ गतौ। तिप्। शपः श्लुः। श्लाविति द्विर्भावः। अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषौ। पा० ७. ४. ६६. ६०.। अर्तिपिपर्त्योश्च। पा० ७. ४. ७७.। इत्यकारस्येऽइकारः। अभ्यासस्यासवर्णे। पा० ६. ४. ७८.। इतियङादेशः। अंगस्य गुणो रपरत्वं। ओजसा। उब्जेर्बले बलोपश्च। उ० ४. १९२.।ऽइत्यसुन्। तत्संनियोगेन बकारलोपः। लघूपधगुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानः। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। चिदित्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। अप्रतिष्कुतः। अप्रतिशब्दितः। कु शब्दे। कर्मणि क्तः। पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः। सुषामादित्वात्षत्वं। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति। इंद्रः पंच क्षितीनां॥ ९॥
यः। एकः। चर्षणीनां। वसूनां। इरज्यति। इंद्रः। पंच। क्षितीनां॥ ९॥

य इंद्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति। ईष्टे। तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इंद्रः पंच निषादपंचमानां-क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रह्णोतेति शेषः॥ एकः। इण् गतौ। इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्। उ० ३. ४३.। इति कन्। बाहुलकात्कलोभावः। निस्त्वादाद्युदात्तत्वं। चर्ष-णीनां। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं। वसूनां। निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च। उ० १. १०.। इत्युप्रत्ययः। निस्त्वादाद्युदात्तः। इरज्यति। कंड्वादिष्विरज् ईर्ष्यायां। अत्रैश्वर्यार्थः। कंड्वादिभ्यो यक्। पा० ३. १. २७.। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। पंच। पचि व्यक्तीकरणे। पंचेर्थात्-कनिन्। निस्त्वादाद्युदात्तः। क्षितीनां। प्रातिपदिकस्वरेणां-तोदात्तः। नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

आश्विनं शंसिष्यन्निंद्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात्। संस्थितेष्वाश्विनाय स्तुवत इति खंडे अयमह्नां असि सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्परि। आ० ६. ५.। इति सूत्रितं॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इंद्रं वो विश्वत-स्परीत्यारंभणीया। चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि। आ० ७. २.। इति सूत्रितं। तामेतां दशमीमृचमाह॥

इं॒द्रं वो॑ वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः। अ॒स्माक॑मस्तु॒
केव॑लः॥ १०॥

इं॒द्रं। वः॒। वि॒श्वतः॑। परि॑। हवा॑महे। जने॑भ्यः।
अ॒स्माक॑म्। अ॒स्तु॒। केव॑लः॥ १०॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्ययांतो नित्वादाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ पा० ८. १. २१. । इति वस् । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । ह्वेञः अपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यंत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध्यभावः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंतलोपपक्षे साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रेंद्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्य आशीतावेंद्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक आशीतितिरिति खंडे शौनकेन सूत्रितं । सुरूपकृत्नुमूतय इति तीर्णेंद्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥

अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एंद्र सानसिमिति सूक्तं । सूत्रितं च इंद्रमिद्गाथिनो बृहदेंद्र सानसिं । आ० ६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इंद्रयाजिनः सान्नाय्यस्यानुवाक्या । एंद्र सानसिं रयिमिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड एंद्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् । आ० १. ६. । इति सूत्रितं । तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

एंद्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥
आ । इंद्र । सानसिं । रयिं । सऽजित्वानं । सदाऽसहं ।
वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इंद्र । ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं । संभजनीयं । सजित्वानं । समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयंते । सदासहं । सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसिवर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०९. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीञ्जेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ३. २. १५. । इति क्वनिप् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । पा० ६. ३. ८४. । इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । वृद्धशब्दादतिशायने तमबिष्ठनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्ठन् । प्रियस्थिरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः । भर ।

हग्रहोर्भश्छंदसि। पा० ८. २. ३२. १.। इति हकारस्य भकारः। ते प्राग्धातोः। पा० १. ४. ८०.। इति धातोः प्राक्प्रयोगः। छंदसि परेऽपि। व्यवहिताश्च। पा० १. ४. ८२.। इति छंदसि व्यवहितप्रयोगः।

द्वितीयामृचमाह ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै। त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि। येन। मुष्टिऽहत्यया। नि। वृत्रा। रुणधामहै ॥ त्वाऽऊतासः। निऽअर्वता। २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा शत्रून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः। त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन निरुणधामहा इत्यनुषंगः। पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून्विनाशयामेत्यर्थः॥ मुष्टिहत्यया। हनस्त च। पा० ३. १. १०८.। इति सुबंत उपपदे क्यप्। तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं। पा० ६. २. १९९.। इति बहुलग्रहणेन चिचक्रेणाप्यंतोदात्तत्वाभिधानात्। पा० ६. २. १९९. १.। अंतोदात्तत्वं। नि। आख्यातसंबंधस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः। वृत्रा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। नलोपः। रुणधामहै। आट्संयोगेन पित्त्वात्। पा० ३. ४. ९२.। श्नसोरल्लोपः। पा० ६. ४. १११.। इत्यकारलोपो न भवति। पित्त्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य श्नस एवोदात्तत्वं

शिष्यते। ननु तिङ्ङतिङ इति निघातेन भवितव्यं। न। द्वे ह्यत्र तिङ्विभक्ती। निविडया मुख्या निरुणधामह्वा इत्यत्र मुख्या श्रुतैका। अर्वता निरुणधामह्वा इत्यत्रानुपक्ता द्वितीया। तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते। तेन चादिलोपे विभाषा। पा० ८. १. ६३.। इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। यथा तात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव॥ ननु तत्र द्वे तिङ्विभक्ती श्रूयेते। इह पुनरेकैव श्रुता। सैवोत्तरत्रानुपज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा। न। अनुषंगलभ्यद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात्। पुरोडाशं चाधिश्रयत्वाज्यं च। प्रोक्षणीश्चासादयत्वाज्यं चेत्यत्र ह्यधिश्रयत्वासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्ष्यैव प्राथम्यस्वीकारेण चवायोगे प्रथमा। पा० ८. १. ५९.। इति निघातनिषेधो दृष्ट इति। त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। पा० ७. २. ९८.। इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्छांदसः। अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। पा० ६. ४. २०.। इत्यूट्। एत्येधत्यूठ्सु। पा० ६. १. ८९.। इति वृद्ध्यभावश्छांदसः। तृतीया कर्मणि। पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। अर्वता। अर्वति गच्छतीत्यर्वा। अर्व गतौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्प्रत्ययः। नेड्वशि कृति। पा० ७. २. ८.। इतीट्प्रतिषेधः। लोपो व्योर्वलि। पा० ६. १. ६६.। इति वकारलोपः।

अर्वणस्त्रसावनञः। पा० ३. ४. १२७. । इति तकारः । वनिपः पित्वाद्धातुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि। जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र। त्वऽऊतासः। आ। वयं। वज्रं। घना। ददीमहि। जयेम। सं। युधि। स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमायुधमाददीमहि। स्वीकुर्मः। तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून्संजयेम। सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः। ऊतं। वज्रं। वज व्रज गतौ। ऋज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः। घना। घनः काठिन्यं। तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादच्। चित्त्वादंतोदात्तः। सुपां सुलुगिति डादेशः। ददीमहि। डुदाञ् दाने। प्रार्थनायां लिङ्। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितञितः। पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। श्लाविति द्विर्भावः। लिङः सलोपोऽनंत्यस्य। पा० ७. २. ७९. । इति सलोपः। श्नाभ्यस्तयोरातः। पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः। जयेम। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वराद्धातुस्वर एव शिष्यते। छंदसि परेऽपि। पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः। युधि। युध संप्रहारे। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। स्पर्धंत इति स्पृधः। स्पर्धं संघर्षे। क्विप्चेति

क्विप् । बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । अकार-लोपश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । ससह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तैरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इंद्र तादृग्भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शु श्रु गतौ । क्वचित्यनुवृत्तौ शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २६. । इति क्रन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंद-सीत्यैसो निषिद्धत्वाद्बहुवचने झल्येदित्येत्वं । सहयोगे तृतीया-बलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । अस्त्राणामस्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे । तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पक्ष इडभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृन्तृचौ शंसिक्षदा-दिभ्यः । उ० २. ९०. । इत्यनेनानिट् तृन् । त्वया युष्यसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३९. । कित्त्वाद्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्यय-स्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमावेकवचने ।

पा० ८. २. ७८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ७८. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिक्रुंचां च । पा० ३. २. ५८. । इति क्विन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ८. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावाल्लुक् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यंत्यसकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोद्धं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । सनाद्यंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्त्वादंतोदात्तः । उपरि शतः शत्रादेशः । कर्तरि शप् । पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽतोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादि-

त्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी। पा° ६. १. १७३.। इत्यु-
दात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

मह्राँ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे। द्यौर्न प्रथिना
शवः॥ ५॥

महान्। इंद्रः। परः। च। नु। महिऽत्वं। अस्तु। वज्रिणे।
द्यौः। न। प्रथिना। शवः॥ ५॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि।
नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेंद्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं
सर्वदास्तु। स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्। किंच।
द्यौर्न। द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिम्ना
पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः। यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
सेना प्रभूता। नुशब्दो यद्यपि चिप्रनामसु नु मक्ष्विति पठि-
तस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समु-
च्चयार्थोऽत्र गृहीतः। नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव। स्वाध्याये
तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः। येन पदेनान्वीयते
तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः। उपरिष्टात्प्रयुज्यमान
उपमार्थः। तथा च यास्क उदाहरति। उभयमन्वध्यायं नेंद्रं
देवममंसतेति प्रतिषेधर्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति।
दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनो-
पमिमीते। नि° १. ४.। इति। अत्रोपमावाचिनो द्युशब्द-
स्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु
बलनामस्वोजः पाजः शव इति पठितं॥ महानिति नकारस्य
संहितायां दीर्घादटि समानपादे। पा° ८. ३. ९.। इति

रुत्वं। आतोऽटि नित्यं। पा॰ ८. ३. ३.। इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। पा॰ ८. ३. १७.। इति यकारः। तस्य लोपः। पा॰ ८. ३. १७.। तस्यासिद्धत्वात्। पा॰ ८. २. १.। स्वरसंधिर्न भवति। महेरिन्। उ॰ २. ५७.। इत्यौणादिक इन्। महेर्भावो महित्वं। त्वमिति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। स एव शिष्यते। वह्निणि। इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। द्यौः। द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। गोतो णित्। पा॰ ७. १. ९०.। इति विभक्तेर्णित्त्वादचो ञ्णिति। पा॰ ७. २. ११५.। इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति। प्रथिना। प्रथिम्ना। पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। पा॰ ५. १. १२२.। इतीमनिच्। र ऋतो हलादेर्लघोः। पा॰ ६. ४. १६१.। इति ऋकारस्य रभावः। तुरिष्ठेमेयःसु। पा॰ ६. ४. १५४.। इत्यनुवृत्तौ टेः। पा॰ ६. ४. १५५.। इति टिलोपः। प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वादंतोदात्तः। तृतीयैकवचने भत्वादल्लोपोऽनः। पा॰ ६. ४. १३४.। इत्यकारलोपः। छांदसो मकारलोपः। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं। शवः। नव्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः॥

एंद्र सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ। विप्रासो वा धियायवः॥ ६॥

संऽओहे। वा। ये। आशत। नरः। तोकस्य। सनितौ। विप्रासः। वा। धियाऽयवः॥ ६॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत । व्याप्तवंतः । इंद्रं स्तुत्वेति शेषः । वा । अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वं लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । छांदसश्च्लेर्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् । तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निगृह्णोतिनिंपठितिरितिवदिडागमः । विप्रासः । ऋज्रेंद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा । तामात्मान इच्छंतीति क्यच् । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रःऽइव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येंद्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते । वर्द्धते । सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबंधिन्य

उर्वीर्वेव्य आपो न। जलानीव। जिह्वासंबंधमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः। यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबंधसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते। संबंधिवाचिनस्तद्धितस्यात्र छांदसो लोपो द्रष्टव्यः॥ सोमपातमः। सोमं पिबतीति सोमपाः। आकारो धातुस्वरेणोदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादंतोदात्तः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः। पिन्वते। पिवि सेचने। इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः। शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। उर्वीः। उरुशब्दोऽंतोदात्तः। वोतो गुणवचनात्। पा० ४. १. ४४.। इति ङीष्। यणादेशः। उदात्तयणो हल्पूर्वात्। पा० ६. १. १७४.। इतीकार उदात्तः। जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः॥

अभिप्लवषडहगतेपूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृतेत्यनुरूपस्तृचः। एह्यूषु ब्रवाणि ते। आ० ७. ८.। इति खंडे। अथवा ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता। आ० ८. ३.। इति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही। पक्वा शाखा न दाशुषे॥ ८॥

एव। हि। अस्य। सूनृता। विऽरप्शी। गोऽमती। मही। पक्वा। शाखा। न। दाशुषे॥ ८॥

अस्येंद्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कोटशी । विरप्शी । विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती । बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मह्नी महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टांतः । पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्वैः फलैरुपेता पनसाम्रादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महन्नामसु त्वाधं विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र मह्नीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येंद्रस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्यवाक् । परादिश्छंदसि बहुलमित्यृकार उदात्तः । विरप्शी । विविधं विचित्रं रपणं विरप् । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । तदेतदेषामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाग्विरप्शिनी । अत इनिठनाविती निः । यस्येति चेत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा॰ ४. १. ५. । इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मतुब्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मह्नी । महती । उगितश्च । पा॰ ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते

मतुरनुमौ नद्यजादी इत्यत्र हृह्न्मह्तोरुपसंख्यानं। पा० ६. १. १७३. १.। इत्युदात्तत्वं। अच्छन्दलोपश्छांदसः। पक्का। डुपचष् पाके। निष्ठेति क्तप्रत्ययः। पचो वः। पा० ८. २. ५२.। इति वत्वं। चोः कुः। पा० ८. २. ३०.। इति कुत्वं। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। टापा सह सवर्णदीर्घं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। शाखा। शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ। पचाद्यच्। चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। दाशुषे। दाश्रृ दाने। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च। पा० ६. १. १२.। इति निपातनात्क्वसाविडभावो द्विर्वचनाभावश्च। चतुर्थ्येकवचने यदि भं। पा० १. ४. १८.। इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं। पा० ६. ४. १३१.। इति संप्रसारणं। वकारस्योकारः। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः॥

नवमीमृचमाह॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते। सद्यश्चित्संति

दाशुषे॥ ९॥

एव। हि। ते। विऽभूतयः। ऊतयः। इंद्र। माऽवते।

सद्यः। चित्। संति। दाशुषे॥ ९॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि। एवंविधाः खलु। किंविधा इति तदुच्यते। मावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्संति। यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवंति॥ मावते। मत्सदृशाय। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं। पा०

५. २. ३९. १. । इत्यस्मच्छब्दाद्वतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मादेशः । अद्‌शब्देन सहातो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । दृग्दृश्वतुष्वित्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्त्वाद्धातिर्पादिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने यथोत्वयें सद्यः परुत्परायंपस्त्रः । पा० ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने झि । झोऽन्तः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शवकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । पा० १. १. ५६. । इति निषेधात् । दाशुषे । गतमंत्रे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोमपीतये ॥ १० ॥

अस्येंद्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चार्क्साध्यं शस्त्रमप्येवा ह्येते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । शंस्या । ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमेर्णिङंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णेरनिटि । पा० ६. ४.

५१.। इति षिलोपः। तिस्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः। पा० ६. १. २१३.। इत्याद्युदात्तत्वं। सुपो डादेशः। स्तोमः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना। उ० १. १३८.। मन्प्रत्ययः। उक्थं। वच् परिभाषणे। पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। उ० २. ७.। थक्। किस्वात्संप्रसारणं। परपूर्वत्वगुणभावौ। शंस्या। शंसु स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। सुपो डादेशः। सोमस्य पीतये। सोमस्य पीतिः। तत्पुरुषे उत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु षष्टं। ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत्। विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुरूपस्तृचः। अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्स्यंधसः। आ० ६. ४.। इति सूत्रितं। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

इंद्रेहि मत्स्यंधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः। महाँ अभिष्टिरोजसा॥ १॥

इंद्र। आ। इहि। मत्सि। अंधसः। विश्वेभिः सोमपर्वऽभिः। महान्। अभिष्टिः। ओजसा॥ १॥

हे इंद्र एहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽन्धोभिरन्नैर्मत्सि। मादय हृष्टो भव। तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनाम-

खोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आङुणः । पा° ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेश-मित्याङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च । पा° ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्सि । माद्य । मद्दी हर्षग्लपनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति सेर्हिरा-देशः । पा° ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा° १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छमामष्टानां दीर्घः श्यनि । पा° ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्त्वादाद्युदात्तस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धश्च । उ° ४. २०७. । इत्यसुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यं । नित्त्वादाद्यु-दात्तः । विश्वेभिः । अशिप्रुषीत्यादिना । उ° १. १५०. । क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणंति पूरयंतीति सोमपर्वाणः सोमरसाः । पृ पालनपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्त्वादाद्युदात्तस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगंता । इष गतौ । मंत्रे वृषेत्यादिना । पा° ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । पा° ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्ये-कार एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा° ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उब्जर्बले बलोपश्चेत्यसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईं । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्थे सोम एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तंबेनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृशायेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छंति पादपूरणार्थे मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमितस्य शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥ एनं इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटौस्स्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोद-

हेतुं। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। इदितो नुम धातोरिति नुम्। मंदमानं प्रयुंक्त इत्यर्थे हेतुमति च। पा० ३. १. २६.। इति णिच्। ण्यंतस्याजंतत्वादच इः। उ० ४. १४०.। इतीकारप्रत्ययः। णेरनिटोति णिलोपः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। मंदिने। मंदेः पूर्ववत्। चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि। पा० ७. १. ७३.। व्यत्ययेन नुमागमः। चक्रिं। डुकृञ् करणे। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। पा० ३. २. १७१.। इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः। तस्य कित्वाद्गुणाभावः। यणादेशः। लिड्वद्भावद्विर्वचनं। द्विर्वचनेऽचि। पा० १. १. ५९.। इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते। अभ्यासस्योरत्त्वरपरत्वचुत्वहलादिशेषाः। किनो नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्वानि। विशेः क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्य चक्रय इति कृदंतेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः कृति। पा० २. ३. ६५.। इति षष्ठी न भवति। किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लिड्वद्भावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। पा० २. ३. ६९.। इति निषेधात्॥

तृतीयामृचमाह॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे। सचैषु सवनेष्वा॥ ३॥

मत्स्व। सुऽशिप्र। मंदिऽभिः। स्तोमेभिः। विश्वऽचर्षणे। सचा। एषु। सवनेषु। आ॥ ३॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा। शिप्रे हनू नासिके वा। नि० ६. १७.। इति यास्केनोक्तत्वात्। तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्मत्स्व। हृष्टो भव।

हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्येत्यर्थः। तादृशेंद्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः॥ मदि स्तुतौत्यस्य त्नोव्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति। अनुदात्तेत्त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुस्वर एव। संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङः। पा॰ ६..१३५.। इति दीर्घत्वं। सुप्तिप्रेत्यामंत्रितनिघातः। मंदिभिः। गतमंत्रे व्याख्यातं। स्तोमेभिः। मन्प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति। विश्वचर्षणे। निघातः। सचा। उक्तं। एषु। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

असृग्रमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत। अजोषा
वृषभं पतिं॥ ४॥

असृग्रं। इंद्र। ते। गिरः। प्रति। त्वां। उत्। अहासत।
अजोषाः। वृषभं। पतिं॥ ४॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृग्रं। सृष्टवानस्मि। ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत। उद्गत्य प्राप्नुवन्। तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः। सेवितवानसि। कीदृशं त्वां। वृषभं। कामानां तर्पितारं। पतिं। सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा। पाता पालयिता वा। नि॰ ४. २६.। इति यास्केनोक्तत्वात्॥ असृग्रं। असृजं। सृज विसर्गे। लङो मिप्। तदादिभ्यः शः। बहुलं छंदसि। पा॰ ७.१.८.। इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः। जकारस्य गकारः।

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अशासत । शाङ् गतौ । लुङ् । च्लेस्यादादेशः । च्लेः सिच् । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङः स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । थासस्सकारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । वृषु वृषु सेचने । ऋषभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पातेर्डतिः । उ० ४. ५८. । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इंद्र वरेण्यं । असदित्ते विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव । तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । ण्यंतास्लोट् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । राधः । राध्नुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं । वृञ् ।

पष्ठः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् । तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशोवर्गः ॥

इंद्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मानत्सु तत्र चोदयेंद्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इंद्र । राये । रभस्वतः । तुविऽद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेंद्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातॄन्तत्र कर्मणि सु चोदय । सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः । यशस्वतः । कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं । इंद्र । आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाद्युदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. । इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. । इति

नियमात्। तुविद्युम्न। तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य। पाक्षिक-मामंत्रिताद्युदात्तत्वं। यशस्वतः। यशोऽस्यास्तीति मतुप्। अस्मायामेधास्रजो विनिः। पा० ५. २. १२१. इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात्। यशस्शब्दो नब्विषयस्या-निसंतस्येत्याद्युदात्तः। मतुपः पित्त्वात्स एव शिष्यते॥

सप्तमीमृचमाह॥

सं गोमदिंद्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत्। विश्वायुर्धेह्य-क्षितं॥ ७॥

सं। गोऽमत्। इंद्र। वाजऽवत्। अस्मे इति। पृथु। श्रवः। बृहत्। विश्वऽआयुः। धेहि। अक्षितं॥ ७॥

हे इंद्र श्रवो धनमस्मे संधेहि। अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ। कीदृशं श्रवः। गोमत्। बह्वीभिर्गोभिरुपेतं। वाजवत्। प्रभू-तेनान्नेनोपेतं। पृथु। परिमाणेनाधिकं। बृहत्। गुणैरधिकं। विश्वायुः। कृत्स्नायुःकारणं। अक्षितं। विनाशरहितं॥ गोमत्। वाजवत्। उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव। वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः। अस्मे। अस्मच्छब्दाच्च-तुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः। शित्त्वा-त्सर्वादेशः। प्रातिपदिकस्येत्यंतोदात्तत्वं। शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। अंत्यलोप-पक्षेऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं। पृथु। प्रथ प्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च। उ० १. २८.। इति कुप्रत्ययः। रेफस्य संप्रसारणमृकारः। परपूर्वत्वं। कोः कित्त्वाच्च लघूपधगुणः। श्रूयत इति श्रवो धनं। असुन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। बृहत्। प्रातिपदि-

कस्वरः। विश्वायुः। विश्वमायुर्यस्मिन्धने। विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययांतः। तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। प्रचितं। चि चय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा। तेन ण्यर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे। पा॰ ६. ४. ६०.। इति न दीर्घत्वं। अत एव क्षियो दीर्घात्। पा॰ ८. २. ४६.। इति न निष्ठानत्वं। अनुसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमं। इंद्र ता रथिनीरिषः॥ ८॥

अस्मे इति। धेहि। श्रवः। बृहत्। द्युम्नं। सहस्रऽसातमं। इंद्र। ताः। रथिनीः। इषः॥ ८॥

हे इंद्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि। अस्मभ्यं प्रयच्छ। तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्याकदानोपेतं द्युम्नं धनमस्मे धेहि। तथा ता श्रौद्दियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहुरथोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि॥ अस्मे। सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः। धेहि। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। पा॰ ६. ४. ११९.। इत्येत्वाभ्यासलोपौ। श्रूयत इति श्रवः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः। षणु दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। पा॰ ३. २. ६७.। विड्वनोरनुनासिकस्यात्। पा॰ ६. ४. ४१.। इत्याकारादेशः। धातुस्वरेणांतोदात्तः। पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। रथा आसां संतीति रथिन्य इति

प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं। ऋन्नेभ्यो ङीप्। पा० ४. १. ५.। स च पित्त्वादनुदात्तः। इयो यौगिकत्वे धातुस्वरः। रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः॥

नवमीमृचमाह॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंत ऋग्मियं। होम गंतारमूतये॥ ९॥

वसोः। इंद्रं। वसुऽपतिं। गीःऽभिः। गृणंत। ऋग्मियं। होम। गंतारं। ऊतये॥ ९॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम। वयमाह्वयामः। किं कुर्वंतः। गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः। स्तुवंतः। किंदृशमिंद्रं। वसुपतिं। धनपालकं। ऋग्मियं। ऋचां मातारं। गंतारं। यागदेशे गमनशीलं॥ वसोः। वस निवासे। शृस्वृस्निहीत्यादिना। उ० १. १०। उप्रत्ययः। नित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। वसुपतिं। समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्यावैश्वर्ये। पा० ६. २. १८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। गीर्भिः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। गृणंतः। गॄ शब्दे। लटः शतृ। क्र्यादिभ्यः श्ना। शतुः सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरातः। पा० ६. ४. ११२.। इत्याकारलोपः। शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। ऋग्मियं। ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः। तमृग्मियं। माङ् माने शब्दे च। क्विप्चेति क्विप्। घुमास्थेत्यादिना। पा० ६. ४. ६६.। ईत्वं। चकारस्य चोः कुः। झलां जशोऽंते। पा० ८. २. ३९.। इति जश्त्वं। गकारः। द्वितीयैकवचनेऽचि श्नुधात्वित्यादिना। पा० ६. ४. ७७.। इयङादेशः। एरनेकाच इति यणादेशः।

पा॰ ६. ४. ८२. । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोकार उदात्तः । ह्वेम । आह्वयामः । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लट् । तस्यास्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम्लृ सृप्लृ गतौ । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमाह ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत एदरिः । इंद्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।
इंद्राय । शूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभिव्याप्ताविव्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयर्ति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्यजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इंद्राय सुते । इंद्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषं । बृहत् । प्रौढं । कीदृशायेंद्राय । न्योकसे । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते सुते । षुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितमिति द्वितीयस्याम्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा॰ ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा॰ ८. २. ४. ।

इत्योकारः स्वरितः। इहते। इइम्भइतोरुपसंख्यानं। पा॰ ६. १. १७३. १.। इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं। अरिः। ऋ गतौ। अच इः। उ॰ ४. १४०.। इतीकारप्रत्ययः। गुणो रपरत्वं। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः। इंद्राय। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः। शूषं। अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सह इति पठितं। प्रातिपदिकस्वरः। अर्चति। निघातस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते। गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति। तु ह्रि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं। ऋषिर्देवते पूर्ववत्॥ अभिप्लवषडहस्योक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृचः। एह्युष्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव। आ॰ ७. ८.। इति सूत्रितं। अस्मिंस्तृचे प्रथमामृचमाह॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥ १॥

गायंति। त्वा। गायत्रिणः। अर्चंति। अर्कं। अर्किणः।
ब्रह्माणः। त्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। उत्। वंशंऽइव।
येमिरे॥ १॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायंति। स्तुवंति। अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिंद्रमर्चंति। शस्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसंति। ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे। उन्नतिं प्रापयंति। तत्र दृष्टांतः। वंशमिव। यथा वंशाग्रे नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं

वंशमुन्नतं कुर्वंति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । नि॰ ५. ५. । गायंति त्वा गायत्रिणः प्रार्चंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि॰ ५. ४. । अर्को देवो भवति यदेनमर्चंत्यर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंत्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिम्नेति ॥ गायंति । अमिङौ पित्त्वात्सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ । धातुरुदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातॄणामस्ति ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । अर्चंति । अर्च पूजायां । भौवादिकः । अमिङावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वान्न निघातः । अर्कं । अर्चंत्येभिरित्यर्का मंत्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इंद्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा॰ ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिण्ण्यतोः । पा॰ ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्का मंत्रा एषां संतीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । पा॰ ५. २. ११५. २. । इति व्रदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा॰ ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव श्रियते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वं।

तदिंद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति॥ २॥

यत्। सानोः। सानुं। आ। अरुहत्। भूरि। अस्पष्ट। कर्त्वं।
तत्। इंद्रः। अर्थं। चेतति। यूथेन। वृष्णिः। एजति॥ २॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत्। यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारूढवान्। तथा भूरि प्रभूतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्ट। स्पृष्टवानुपक्रांतवानित्यर्थः। तत्तदानीमिंद्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति। जानाति। ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुत्संघेन सहैजति। कंपते। स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागंतुमुद्युक्त इत्यर्थः॥ सानोः। षणु दाने। सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः। दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण्। उ० १. ३.। णित्त्वादुपधाया वृद्धिः। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं च। अरुहत्। रुहेर्लुङि तिपि अपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवति। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधान्निघातो न भवति। भूरि। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्। उ० ४. ६६.। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अस्पष्ट। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्वरितञित इत्यात्मनेपदं। लङः प्रथमपुरुषैकवचनं त। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिषत्वष्टुत्वे। पा० ८. २. ३६. ८. ४. ४१.। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः। स एव शिष्यते। अनुषंगेण यच्छब्दयोगान्निघाताभावः। कर्त्वं। डुकृञ् करणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते।

पा॰ ३. २. ७५.। इति विच्। गुणो रपरत्वं। विचः सर्वापहारी लोपः। कर्त्तो भावः कर्त्वं। अर्थं। अर्तिंस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा-यावापदियक्षिनीभ्यो मन्। उ॰ १. १४०. ... यूथेन। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः। उ॰ २. १२.। इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः। वृष्णिः। निरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां कित्। उ॰ ४. ५०.। इति निप्रत्ययांतः। कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरे-णांतोदात्तः। एजति। एजृ कंपने। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

तृतीयामृचमाह॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा।
अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर॥ ३॥

युक्ष्व। हि। केशिना। हरी इति। वृषणा। कक्ष्यऽप्रा।
अथ। नः। इंद्र। सोमऽपाः। गिरां। उपऽश्रुतिं। चर॥३॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेंद्र हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा हि। सर्वथा संयोजय। अथानंतरं नोऽस्मदीयानां गिरां स्तुतीनामु-पश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर। तत्प्रदेशं गच्छ। कीदृशौ हरी। केशिना। स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ। वृषणा। सेचनसमर्थौ युवानौ। कक्ष्यप्रा। अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्या। तस्य पूरको पुष्टांगावित्यर्थः॥ युक्ष्व। श्नमो लोपश्छांदसः। सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। केशिना। प्रशस्ताः केशा अनयोः संतीति मत्वर्थीय इति। प्रत्ययस्वरः। सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-स्याकारादेशः। वृषणा। वृषु वृषु मृषु सेचने। कनिन्युवृषित-क्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः उ॰ १. १५५.। इति कनिन्।

ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा । कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ । प्रा पूरणे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसाविति नसादेशोऽनुदात्तः । इंद्र सोमपा । उभावामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५५. । इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूचितः । स्मार्तं तत्र विजानीयाद्दृग्विधानादिसूत्रतः ॥ एहि स्तोमानित्युगेषा सूत्रेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।
ब्रह्म च नो वसो सचेंद्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इंद्र । यज्ञं । च । वर्धय ॥ ४ ॥

२७

हे वसो निवासकारणभूतेंद्र । एहि । अस्मिन् कर्म आगच्छ । आगत्य च स्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्युवमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यभिलक्ष्य रुव । शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेर्हिः । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः । निघातः । आङा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अर्तिस्तुसुहुस्वित्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर । स्वृ शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गॄ शब्दे । सेर्ह्यपिच्चेति हिः । क्र्यादिभ्यः श्ना । ई हल्यघोः । पा° ६. ४. ११३. । इतीत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा° ७. २. ८०. । इत्यूकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा° ८. ४. १. १. । इति णत्वं । तिङ्ङतिङ इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेर्ह्यपिच्च । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । ब्रह्म । वृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ बृंहेरम् नलोपश्च । उ° ४.

१४७.। इति मनिन्। तत्संनियोगेन नलोपः। अमागमश्च। मिदचोऽन्त्यात्परः। पा० १. १. ४७.। इत्यृकारात्परः। यणादेशः। मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वसो। आमंत्रितनिघातः। यज्ञं। यज याचेत्यादिना। पा० ३. ३. ९०.। नङ्। प्रत्ययस्वरः। वर्द्धय। निघातः। अत्र चकारद्वयश्रवणादियमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपज्यते। अतोऽनुपक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा। पा० ८. १. ५९। इति निघातनिषेधो न भवति॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिंद्राय शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः। एह्युष्विति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिंद्राय शंस्यं। आ० ७. ८.। इति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

उक्थमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे।
शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च॥ ५॥
उक्थं। इंद्राय। शंस्यं। वर्धनं। पुरुनिःऽसिधे।
शक्रः। यथा। सुतेषु। नः। ररणत्। सख्येषु। च॥ ५॥

इंद्रायेंद्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं। कीदृशायेंद्राय। पुरुनिष्षिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे। शक्रः शक्त इंद्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत्। अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः। अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इंद्रोऽस्माकं पुत्रानसख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः॥ उक्थं। वचेस्थक्प्रत्ययः। उ० २. ७.। प्रत्ययस्वरः। शंस्यं। शंसु स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईरीन-

टीति णिलोपः । तिरस्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । लितीति प्रत्यय- पूर्वस्योदात्तत्वं । पूरुनिष्षिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । षिध गत्यां । धात्वादेः षः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निःशब्द- समानार्थस्य प्राक्प्रयोगः । क्विप्चेति क्विप् । क्विपः सर्वाप- हारो लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति स- मासः । निसः सकारेणेणो व्यवधानं छांदसत्वादनाद्दत्योप- सर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य ष्टुना ष्टुः । पा० ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यंतेन समासः । सिधेः धातुस्वरेणोदात्तत्वं । निष्षिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपद- प्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः । स्फायितं- चिवंचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने थाल् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः । नसो नकारस्य नशः धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० १. १. ६. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यंता धातव इति धातु- संज्ञायां लिङर्थे लेडिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लेट् । अत्र शीघ्रकर्तृकं रारणनमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकार-

लोपः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। कर्तरि शप्। तस्य चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्य शप इति प्राप्तो लुग्बहुलं छंदसीति निषिध्यते। शपोऽनुदात्तत्वाद्धातोरंतोदात्त एव शिष्यते। शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां। पा॰ ८. १. ३६.। इति निषेधात्। चवायोगे प्रथमेति वात्र निघातो न भविष्यति। अत इत्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः। सख्येषु। सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु। कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः। पा॰ ५. १. १२६.। इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः। तत्र भसंज्ञायां यस्येति च। पा॰ ६. ४. १४८.। इतोकारलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

षष्ठीमृचमाह॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये।
स शक्र उत नः शकदिंद्रो वसु दयमानः॥ ६॥

तम्। इत्। सखिऽत्वे। ईमहे। तं। राये। तं। सुऽवीर्ये।
सः। शक्रः। उत। नः। शकत्। इंद्रः। वसु। दयमानः॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेंद्रमीमहे। प्राप्नुमः। तथा राये धनार्थं तमीमहे। तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे। उत। अपि च शक्रः शक्तिमान्स इंद्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकत्। अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत्। सम्प्रदायाभ्याकर्मस्वीमहे यामीति पठितं। तदनुसारेणेंद्रं याचामह इति व्याख्येयं॥ सख्युर्भावः सखित्वं।

तस्य भावस्त्वतलौ। पा० ५. १. ११९.। इति त्वः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। ईमहे। ईङ् गतौ। ङित्त्वादात्मनेपदं। दिवादिभ्यः श्यन्। बहुलं छंदसीति श्यनो लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः। राये। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। सुवीर्यं। शोभनं वीर्यं यस्मात्सौ सुवीर्यः। भविष्यवाचिनानेन भावो लक्ष्यते। सुवीर्यत्व इत्यर्थः। बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च। पा० ६. २. १२०.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। शक्नोतीति शक्रः। स्फायितंचिवंचिशकीत्यादिना रक्। प्रत्ययस्वरः। शकत्। शक्ल शक्तौ। धातुसंबंधाधिकारे छंदसि लुङ्लङ्लिटः। पा० ३. ४. ६.। इति लुङ्। यतः शक्नोत्यतस्तमीमह इति धातुसंबंधः। लुङ्स्तिप्। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु। पा० ३. १. ५५.। इति च्लेरङादेशः। बहुलं छंदसीत्यडागमाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। वसु। निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः। उ० १. १०.। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। दयमानः। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं। लटः शानजादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शानचश्चित इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वात्सार्वधातुकत्वानुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनत्रिंशो वर्गः॥

गायंतीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥

सुविवृतं सुनिरजमिंद्र त्वादातमिद्यशः।
गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः॥ ७॥

सुऽविवृतं। सुनिःऽअजं। इंद्र। त्वाऽदातं। इत्। यशः। गवां। अप। व्रजं। वृधि। कृणुष्व। राधः। अद्रिवः॥ ७॥

हे इंद्र यश्रोऽयं कर्मफलभूतं सुविव्रतं सुष्ट सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तं शक्यं त्वादातमित्त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः। इतः परं चोरादिरसलामार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि। अपवृतमुद्घाटितद्वारं कुरु। हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेंद्र राधो धनं कृणुष्व। संपादय॥ सुविव्रतं। वृञ् वरणे। कर्मणि क्तप्रत्ययः। विशब्देन प्रादिसमासः। विव्रतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तांते परतो गतिरनंतरः। पा॰ ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं। पा॰ ६. २. १९९.। इत्यृकार उदात्तः। पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः। ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विव्रतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात्। सुविव्रतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विव्रतमिति। तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत्। उच्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विव्रतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः। ननु विव्रतमित्यस्य यथा कृदंतव्यपदेशः। एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तयैव परिभाषया। तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति। न चात्रापि परादिश्छंदसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः। तथा हि। सति सुविव्रतमित्यत्र विव्रतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात्। विव्रतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवति तथापि सुविव्रतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्तत्र

एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्माद्व्युदस्तमित्युकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अनायासेन निरवशेषं पाप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा॰ ३. ३. १२६. । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शंकनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्गतिसमासे लितोति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दैप् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा॰ ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारे नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा घ्वदाप् । पा॰ १. १. २०. । इत्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्घोः । पा॰ ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाबिति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमादिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष-

च्छंदसांतृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। अतो गुण इति पररूपत्वं। भसंज्ञायां टेरित्यदंशब्दस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः। कर्तृकरणे कृता बहुलं। पा० २. १. ३२.। इति तृतीयायाः समासः। तत्पुरुषे कृति बहुलं। पा० ६. ३. १४.। इति तृतीयाया अप्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि। पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यशः। अशू व्याप्तौ। अशेर्युट् च। उ० ४. १९२.। इत्यसुन्। तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। गवां। प्रातिपदिकस्वरः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं। न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते। वृधि। वृञ् वरणे। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। पा० ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति श्नोरपि लुक्। निघातः। कृणुष्व। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम्। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लोटस्थाम्। पा० ३. ४. ७८.। थासः से। पा० ३. ४. ८०.। सवाभ्यां वामौ। पा० ३. ४. ९१.। कर्तरि शपि प्राप्ते। पा० ३. १. ६८.। धिन्विकृण्व्योरच्च। पा० ३. १. ८०.। इत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोपः। पा० ६. ४. ४८.। इति लोपः। अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। पा० १. १. ५७.। इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति। अत्र सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। राधः। असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। अद्रिवः। अद्रिर्वज्रं। तदस्यास्तीति मतुप्। छंदसीरः। पा० ८. २. १५.। इति

वत्वं। संबुद्धावुगिदचां। पा० ७. १. ९०.। इति नुम्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्। संयोगांतस्य लोपः। पा० ६. १. ६८.। मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि। पा० ८. ३. १.। इति रुत्वं। विसर्जनीयः। आमंत्रितस्य च निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः।
जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि॥ ८॥

नहि। त्वा। रोदसी इति। उभे इति। ऋघायमाणं। इन्वतः। जेषः। स्वःऽवतीः। अपः। सं। गाः। अस्मभ्यं। धूनुहि॥ ८॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः। नं समर्थे इत्यर्थः। तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः। जयेः। प्रेरयेत्यर्थः। अपां स्वर्गसंबंधयान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतं। किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वमस्मभ्यं चोरादिरमप्रदा गाः संधूनुहि। सम्यक् प्रेरय॥ नहि। नञो हिशब्देन सह सुपा। पा० २. १. ४.। इति समासः। समासत्वादंतोदात्तत्वं। त्वा। अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः। रोदसी। रुदेरसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। उगितश्च। पा० ४. १. ६.। इति ङीप्। उभे। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। प्रगृह्यः। आ सहैकादेश उदात्तः। ऋघायमाणं। हन्हंतीत्यघा। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। हगिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्य च घकारः। अन्टघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहितादि-

डाज्भ्यः क्यप्। पा° ३. १. १३.। इति क्यप् प्रत्ययो भवति। स ह्याकृतिगणः। लोपश्च हलः। पा° ३. १. १२.। इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च। वा क्यषः। पा° १. ३. ९०.। इत्यात्मनेपदं। लटः शानच्। शपोऽदुपदेशात्परत्वाच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। क्यषः प्रत्ययस्वरः। एकादेशस्योदात्तत्वं। इन्वतः। इवि व्याप्तौ। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। लडादेशस्य तमश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। हि चेति निषेधात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। जेषः। जिः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विती कारलोपः। कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः सिब्बहुलं लेटीति सिप्। अडागमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ। फि° ४. ६.। इति स्वरशब्द स्वरितः। मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ। संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां। पा° १. २. ३९.। इत्येकश्रुतिः। स्वरित एव शिष्यते। अपः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। धूनुहि। धूञ् कंपने। लोटः सेर्ह्यपिच्च। स्वादिभ्यः श्नुः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। पा° ६. ४. १०६.। इति प्राप्तस्य लुकश्छांदसत्वादभावः॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य पटस्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्युगल आ त्युत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः। एहूष्विति खंडे श्रुधी हवं तिरश्चा आत्युत्कर्णा श्रुधी हवं। आ° ७. ८.। इति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते नवमीमृचमाह॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः ।
इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्ण । श्रुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे ।
गिरः ।
इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् ।
अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्स्तुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसख्युरप्यंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्विप् । ह्रस्वस्य तुक् । तादृशौ कर्णौ यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्नोर्बहुलं छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छृभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे सति पश्चादुकारांतत्वेन ऋदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । नु । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां । पा०

६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । शपः श्लुः । अभ्यासस्य झस्त्वादि । छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापि स्वौकारादिडागमः । आकालोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ ङसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदस्मदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे । लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंतरं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्मा हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।
वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥
विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।
वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं । कामानामतिशयेन वर्षितारं । वाजेषु हवनश्रुतं । अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः । कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं ॥ विद्म । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । वृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्यु-

वृषितच्चिराजिर्धन्विद्युप्रतिदिवः। उ० १. १५५.। इति कनिन्। निस्वादाद्युदात्तः। तमपः पित्त्वात्स्न एव शिष्यते। अयस्मयादीनि छंदसि। पा० १. ४. २०.। इति भत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाभावः। पा० ८. २. ७.। पदत्वाच्च टिलोपाभावः। पा० ६. ४. १४३.। वाजेषु। वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः। श्रवनश्रुतं। स्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति ल्युटि संप्रसारणं। श्रवनं शृणोतीति श्रवनश्रुत्। तुगागमः। वृषंतमस्य। उक्तं। हुमहे। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक्। ऊतिं। ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः। सहस्रसातमां। सहस्रं सनोसहस्रसाः। षणु दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। पा० ३. २. ६७.। विड्वनोरनुनासिकस्यात्। पा० ६. ४. ४१.। इत्याकारादेशः। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्त्वादेव शिष्यते॥

एकादशीमृचमाह॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब।
नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं॥ ११॥
आ। तु। नः। इंद्र। कौशिक। मंदसानः। सुतं। पिब।
नव्यं। आयुः। प्र। सु। तिर। कृधि। सहस्रऽसां। ऋषिं॥११॥

हे इंद्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः। हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेंद्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिब। यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेंद्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं। अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः। कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं

चकार। तस्येंद्र एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति। हे इंद्र नव्यं नवैर्देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर। प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय। ततो मां सहस्रिणं सहस्रसंख्याकलाभोपेतमपि-मतींद्रियद्रष्टारं कृधि। कुरु॥ तु संहितायामृचि तुनुघमक्षुत-ङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः। नः। संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। इंद्र। आमंत्रितनिघातः। कौशिक। निघातः। मंदमानः। हृष्यन्। मंदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। असानजित्यनुवृत्तावृंजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित्। उ० २. ८४.। इत्यसानच्प्रत्ययः। चित्त्वादंतोदात्तः। सुतं। प्रत्ययस्वरः। नव्यं। णु स्तुतौ। अचो यत्। गुणः। वांतो यि प्रत्यये। पा० ६. १. ७९.। इत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। आयुः। उमि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच्च। उ० २. ११४.। इत्युसिप्रत्ययः। णित्त्वाद्वृद्ध्यायादेशौ। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सु। निपातस्ये ति संहितायां दीर्घत्वं। तिर। तरतेर्व्यत्ययेन शः। ऋत इद्धातोः। पा० ८. १. १००.। इतीत्वं। अतो हेरिति हेर्लुक्। कृधि। डुकृञ् करणे। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्य-श्छंदसीति हेर्धिरादेशः। सहस्रिणं। उक्तं। ऋषिं। ऋषी गतौ। इगुपधात्कित्। किस्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

प्रवर्ग्ये परि त्वेत्यभिष्टुयात्। स्तुष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उकथ्यं वचः। आ० ४. ६.। इति सूत्रितं। तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया। हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा। गिर्वण इति परिदध्यात्। आ० ४. ९.। इति सूत्रितं। तथा ब्राह्मणं च। परि त्वा

गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशीमृचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।
वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिभागिंद्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवंतु । सर्वतः प्राप्नुवंतु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्येणापेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचैता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवंतु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो वेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गतौ । छंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्वाद्वृद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंत्रे । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं ।

जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुत्रेतीडभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति । छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये तृतमसूक्तं शंसनीयं । ऊरु इति खंडे शौनकेन सूत्रितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषंजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. । इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यचसं । गिरः ।
रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्ऽपतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वा सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृशमिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्व्याप्तवंतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धॄणां मध्ये रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां सन्मार्ग-

वर्तिनां पालकं॥ विश्वाः। विशेः क्वन्। नित्स्वरः। अवी-वृधन्। वृधेर्णिचि चङ्युक्तं इत्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि। पा० ७. ४. ८.। इत्यृकारस्य ऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः। निघातस्वरः। समुद्रव्यचसं। व्यचेरसुन्। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णि-न्ङित्। पा० १. २. १.। प्राप्तस्य ङित्त्वस्य व्यचेः कुटादित्व-मनसि। पा० १. २. १. १.। इत्यसिनिषेधाद्ग्रहिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं। पा० ६. १. १६.। न भवति। समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। रथीतमं रथीनां। रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छांदसं दीर्घत्वं। प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च। वाजानां। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। सत्पतिं। पत्यावैश्वर्ये। पा० ६. २. १८.। इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

सख्ये त इंद्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं॥ २॥

सख्ये। ते। इंद्र। वाजिनः। मा। भेम। शवसः। पते। त्वां। अभि। प्र। नोनुमः। जेतारं। अपराऽजितं॥ २॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेंद्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवंतो भूत्वा मा भेम। शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम। अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणो-नुमः। सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः। कीदृशं त्वां। जेतारं। युद्धेषु जयशीलं। अपराजितं। क्वापि पराजयरहितं॥ सख्ये। सख्युः कर्म सख्यं। सख्युर्यः। पा० ५. १. १२६.। प्रत्यय-स्वरः। वाजिनः। वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः। प्रत्यय-

स्वरः। भेम। ञिभी भये। लुङुत्तमबहुवचनं मम्। नित्यं ङितः। पा० ३. ४. ९९.। इति सलोपः। बहुलं छंदसीति च्लेर्लुक्। छंदस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः। न माङ्योगे। पा० ६. ४. ७४.। इत्यडागमप्रतिषेधः। शवसस्पते। शवसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु। पा० ८. ३. ५३.। इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं। सुबामंत्रितपरांगवत्स्वरे इति भावेन। पा० २. १. २.। पदद्वयनिघातः। नोनुमः। णु स्तुतौ। णो नः। पा० ६. १. ६५.। इति नत्वं। यङो लुक्। प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः। गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२.। इत्यभ्यासस्य गुणः। प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस्। अदादिवद्भावाच्छपो लुक्। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। पा० ८. ४. १४.। इति संहितायां णत्वं। जेतारं। जि जये। ताच्छील्यादिषु तृन्। ञ्नित्यादिर्नित्यं। पा० ६. १. १९७.। इत्याद्युदात्तत्वं। अपराजितं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

पूर्वीरिंद्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यूतयः।
यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं॥ ३॥

पूर्वीः। इंद्रस्य। रातयः। न। वि। दस्यंति। ऊतयः।
यदि। वाजस्य। गोऽमतः। स्तोतृऽभ्यः। मंहते। मघं॥ ३॥

इंद्रस्य संबंधिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा। यस्येंद्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः। एवं सतीदानींतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते। दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकाणींद्रस्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यंति। विशेषेण नोपक्षीयंते ॥ मघं रेक्ण इत्यादिष्वष्टाविंशति-संख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः। दाति दासतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं। पूर्वीः। पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष्। आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः। जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा छंदसि। पा° ६. १. १०६.। इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। रातयः। मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। पा° ३. ३. ९६.। इति क्तिन उदात्तत्वं। दस्यंति। दस उपक्षये। दिवादिभ्य श्यन्। निघातः। ऊतयः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तः। यदि। निपातत्वादाद्युदात्तः। संहितायां निपा-तस्य चेति दीर्घत्वं। स्तोतृभ्यः। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादे षः सः। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। मंहते। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियस्तृचः। तथा च सूत्रितं। एह्यूषुब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिर इति स्तोत्रियानुरूपावाग्नेयं कथा ते अग्ने गिरस्त इंद्र नमस्त इंद्र इति सूक्तं। पुरां भिंदुर्युवा कविरिति प्रथमा। आ° ७. ८.। इति। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत।
इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां। भिंदुः। युवा। कविः। अमितऽओजाः। अजायत।
इंद्रः। विश्वस्य। कर्मणः। धर्ता। वज्री। पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता । युवा । कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः । कविर्मेधावी । अमितौजाः । प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः क्रतुरूपस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः । वज्री । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः । बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृशिभ्यः । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्नम् । मित्त्वादंत्यादचः परो भवति । श्नसोरल्लोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य न पदांतेत्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्त । कविः । कु शब्दे । अच इरितीप्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५०. । क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । तृच् । चित्त्वादंतोदात्तः । वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । स्तुतस्तोमयोश्छंदसि । पा० ८. ३. १०५. । इति षत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलं।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं। वलस्य। गोऽमतः। अप। अवः। अद्रिऽवः। बिलं।
त्वां। देवाः। अबिभ्युषः। तुज्यमानासः। आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबंधिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्बिले गोपितवान्। तदानीमिंद्रस्तद्बिलं स्वसैन्येन समाहत्य तस्माद्बिलात्ता निःसारयामास। तदिदमुपाख्यानमिंद्रो वलस्य बिलमपोर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु च प्रसिद्धं। तदुतबुद्धिं निधायायं मंत्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः। वज्रयुक्तेंद्र त्वं गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबंधि बिलमपावः। स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि। तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया बलादभीताः संतस्त्वामाविषुः। प्राप्तवंतः॥ अप। निपातत्वादाद्युदात्तः। अवः। वृञ् वरणे। लङ्। सिप्। इतश्च लोपः। स्वादिभ्यः श्नुः। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः। विसर्जनीयः। अडागमः। अद्रिवः। अद्रिरस्यास्तीति मतुप्। छंदसीर इति वत्वं। संबोधन उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ। मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि। पा० ८. ३. १.। इति रुत्वं। बिलं। नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं। अबिभ्युषः। ञिभी भये। लिट्। द्विर्भावः। अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे। क्वसुश्चेति लिटः क्वसुरादेशः। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवर्तते। जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणं। पर-

पूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। अचि श्नुधात्वित्या-
दिना प्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः।
नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तुज्यमानामः।
तुजिर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्। सार्वधातुके
यक्। पा० ३. १. ६७.। इति यक्। तस्मादुपदेशादुत्तरस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं। यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते।
आविषुः। अव रक्षणादिषु। अस्मादृत्यर्थाल्लुङो च्लिः। तस्य
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। पा० ३. ४. १०९.। इति जुस्। सिच
इडागमः। आडजादीनां। पा० ६. ४. ७२.। इत्याडागमः।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं॥

षष्ठीमृचमाह॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन्।
उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः॥ ६॥

तव। अहं। शूर। रातिऽभिः। प्रति। आयं। सिंधुं।
आऽवदन्।
उप। अतिष्ठंत। गिर्वणः। विदुः। ते। तस्य। कारवः॥६॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेंद्र तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्नि-
मित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं। त्वां पुनरागतोऽस्मि। पुरा बहुषु
कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्यु-
च्यते। किं कुर्वन्। सिंधुं स्यंदमानं सोममावदन्। सर्वतः
कथयन्। अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्त्तिं प्रकटयामी-
त्यर्थः। हे गिर्वणः। गीर्भिर्वननीयेंद्र। कारवः कर्त्तार ऋत्वि-
ग्यजमाना उपातिष्ठंत। पुरा धनलाभार्थं त्वामुपास्थितवंतः।

उपस्थायं च तस्य तादृशंस्यौदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानंति ॥ गिर्वणस्शब्दं यास्क इत्थं निर्ब्रूते । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । नि० ६. १४. । इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोतृनामसु कारुशब्दः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मंत्रे वृषे-त्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्थस्थमिपां तांतंतामः । पा० ३. ४. १०१. । इत्यमादेशः । अदिप्रभृ-तिभ्यः शप इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धयायादेशौ । तिङ्ङतिङ इति निघातः । सिंधुं । स्यंदू प्रस्रवणे । निदित्य-नुवृत्तौ स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । नित्त्वादनुदात्तत्वं । आवदन् । वद व्यक्ता-यां वाचि । लटः शतृ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणं धातुस्वर एव शिष्यते । आङ्मा सह कुगति-प्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठंत । उपान्मंत्रकरणे । पा० १. ३. २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण संभक्तौ । असुन् । आमंत्रितस्य चेति निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुस् । पादादित्वान्न निघातः । संहितायां युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । ष्टुना ष्टुरित्युत्तरस्य तकारस्य ष्टुत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्यय-स्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः।
विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां अवांस्युत्तिर॥ ७॥

मायाभिः। इंद्र। मायिनं। त्वं। शुष्णं। अव। अतिरः।
विदुः। ते। तस्य। मेधिराः। तेषां। अवांसि। उत्।
तिर॥ ७॥

हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः। यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः। हिंसितवानसि। एतच्च यास्केनोक्तं। इंद्रःशुष्णं जघान। नि० ३. ११.। इति। शुष्णं पिप्रुमित्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः। मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः। जानंति। तेषां जानतामनुष्ठातॄणां अवांस्यन्नान्युत्तिर। वर्धय॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं। अवःशब्दं यास्को निर्वक्ति। अव इत्यन्ननाम ऊयत इति सतः। नि० १०. ३.। इति। मायाभिः। माङ् माने। माछाशसिसूभ्यो यः। उ० ४. १११.। इति यप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। मायिनं। मायास्यास्तीति मायी। व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। शुष्णं। शुष शोषणे। अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्नदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः कित्। उ० ३. १२.। इति नप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अतिरः। तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः। तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादृत इद्धातोरितीत्वं। विदुष्टे तस्य। गतमेतत्। मेधिराः। मिधृ मेधृ

मेधाहिंसनयोः। औणादिक इरन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। श्रवांसि। नब्विषयत्वादाद्युदात्तः॥

अष्टमीमृचमाह॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत।
सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः॥ ८॥
इंद्रं। ईशानं। ओजसा। अभि। स्तोमाः। अनूषत।
सहस्रं। यस्य। रातयः। उत। वा। संति। भूयसीः॥८॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्यनूषत। सर्वत्र स्तुतवंतः। यस्येंद्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति। उत वा। अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति। तमिंद्रमिति पूर्वत्रान्वयः॥ इंद्रं। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानं। लटः शानच्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। धातोरनुदात्तेत्त्वात्तास्यनुदात्तेत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वं। ओजसा। नब्विषयत्वादाद्युदात्तः। स्तोमाः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। अनूषत। णु स्तुतौ। णो नः। लुङ्। व्यत्ययेन च्लेरादादेशः। पा॰ ७. १. ५.। च्लेः सिच्। अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्त्वाद्गुणाभावः। इडभावश्छांदसः। दीर्घत्वं च। अडागमः। सहस्रं। कर्दमादीनां च। फि॰ ३. १०.। इति द्वितीयाचरमुदात्तं। रातयः। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। उत। प्रातिपदिकस्वरः। वा। चादिरनुदात्तः। संति। प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्। स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं। भूयसीः। सहस्रादतिशयेन बह्वो

भूयस्यः । अत्र विभक्तव्यस्य सद्वस्य संनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेर्द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । पा॰ ५. ३. ५७. । इति बहुशब्दादीयसुन् । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा॰ ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्रागिघरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादौ द्व्यग्निदेवतौ निर्मथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ॰ ४. १३. । इति सूत्रितं । तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूत्रितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ॰ ७. १०. । इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्त्र इति खंडे सूत्रितं । ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ॰ १. २. । इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं। दूतं। वृणीमहे। होतारं। विश्वऽवेदसं।
अस्य। यज्ञस्य। सुऽक्रतुं॥ १॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते। अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणामिति। तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे। संभजामः। कीदृशं। होतारं। देवानामाह्वातारं। विश्ववेदसं। सर्वधनोपेतं। अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं। शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्शब्दः पठितः। होतारं। हेञ् स्पर्धायां शब्दे च। ताच्छील्यादिषु तृन्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्ववेदसं। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा॰ ६. २. १०६। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अस्य। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। सुक्रतुं। क्रत्वादयश्च। पा॰ ६. २. ११८.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्पतिं।
हव्यवाहं पुरुप्रियं॥ २॥

अग्निंऽअग्निं। हवीमऽभिः। सदा। हवंत। विश्पतिं।
हव्यऽवाहं। पुरुऽप्रियं॥ २॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा। तं हवीमभिराह्वानकरणैर्मंत्रैः सदा हवंत। निरंतरमनुष्ठातार आह्वयंति। कीदृशं। विश्पतिं। विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं। हव्यवाहं। यजमान-

समर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं। अत एव पुरुप्रियं। बहूनां प्रीत्यास्पदं॥ अग्निमग्निं। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः। तस्य परस्याम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडित संज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं। हवीमभिः। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। आह्वानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्व-विवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन्। तस्य छांदस ईडागमः। बहुलं छंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सदा। सर्वैकान्येत्यादिना। पा॰ ५. ३. १५.। सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। पा॰ ५. ३. ६.। इति सभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। हवंत। ह्वेञो लट्। झस्यांतादेशः। टेरेत्वाभावश्छांदसः। अपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विश्पतिं। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परा-दिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। हव्यवाहं। वह प्रापणे। वहश्च। पा॰ ३. २. ६४.। इति ण्विप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुरुप्रियं। पुरूणां प्रियं। समासां-तोदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे। असि॒ होता॑
न॒ ईड्यः॑॥ ३॥

अग्ने॑। दे॒वान्। इ॒ह। आ। व॒ह॒। ज॒ज्ञा॒नः। वृ॒क्तऽब॑र्हिषे।
असि॑। होता॑। नः॒। ईड्यः॑॥ ३॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिषे आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय। तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि

हविर्भुजो देवानावह। नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमीड्यः स्तुत्योऽसि॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः। जज्ञानः। जनी प्रादुर्भावे। लिटः कानच्। गमहनेत्युपधालोपः। द्विर्वचनेऽचि। पा० १. १. ५९.। इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं। चित्त्वादंतोदात्तः। वृक्तबर्हिषे। ओव्रश्चू छेदने। निष्ठेति क्तप्रत्ययः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। वृक्तं बर्हिर्यजमानाय येन वा ऋत्विजा। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। असि। अस्तेः सिप्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तासस्त्योर्लोपः। पा० ७. ४. ५०.। इति सकारस्य लोपः। पादादित्वान्न निघातः। होता। ह्वयतेस्ताच्छीत्यादिषु तृन्। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। नित्त्वादाद्युदात्तः। ईड्यः। ईड स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। पा० ३. १. १२४.। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। पा० ६. १. २१४.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यं।
देवैरा सत्सि बर्हिषि॥ ४॥

तान्। उशतः। वि। बोधय। यत्। अग्ने। यासि। दूत्यं। देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि॥ ४॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाद्दूत्यं यासि। देवानां दूतकर्म प्राप्तोऽपि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय। विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्सि। आसीद। आगत्योपविश॥ तान्।

दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः। उश्मतः। वश कांतौ। लटः शतृ। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं। यासि। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं। दूतस्य भागकर्मणी। पा° ४. ४. १२०.। इति यत्। तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति निवर्तते। अतस्तित्स्वरितमित्येव भवति। शेषनिघातः। सत्सि। सीदसि। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक्। न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिना सीदादेशो न भवति। बर्हिषि। बृह बृहि वृद्धौ। बृंहेर्नलोपश्च। उ° २. १०५.। इतीसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह।
अग्ने त्वं रक्षस्विनः॥ ५॥
घृतऽआहवन। दीदिऽवः। प्रति। स्म। रिषतः। दह।
अग्ने। त्वं। रक्षस्विनः॥ ५॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म। सर्वथा भस्मीकुरु॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्। अत्र जुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं। अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि। पा° २. ३. ३.। इति

कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा° २. ३. १८. । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा° २. १. ३२ । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्वसुः । तस्य वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्वसुः । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा° ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । ननु पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव ईडे रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामंत्रित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि

स्वरोपपत्तिरिति। षष्ठे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं। रिषतः। रुष रिष हिंसार्था इति। भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छांदसो गुणाभावः। तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छांदसं षत्वं। विकरणस्य शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। रक्षस्शब्दात्स्मायामेधास्रजो विनिः। पा० ५. २. १२१.। इति मत्वर्थीयो विनिः। तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया। प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूत्रितं। अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना। आ० २. १६.। इति। एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या। अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्न्याधेयप्रगयन इत्युपक्रम्य सूत्रितं। यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते। आ० ३. १३.। इति। तामेतां षष्ठीमृचमाह॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा।
हव्यवाड् जुह्वास्यः॥ ६॥

अग्निना। अग्निः। सं। इध्यते। कविः। गृहऽपतिः। युवा। हव्यऽवाट्। जुहुऽआस्यः॥ ६॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते। सम्यक् दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। कविः। मेधावी। गृहपतिः। यजमानगृहस्य पालकः। युवा। नित्यतरुणः। हव्यवाट्। हविषो वोढा। जुह्वास्यः। जुहूरूपेण मुखेन युक्तः॥ गृहपतिः। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। युवा। यु मिश्रणे। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन्। नित्वादाद्युदात्तः। हव्य

वहतीति हव्यवाट्। वहश्चेति ण्विप्रत्ययः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुह्वास्यः। ह्वयतेऽनयेति जुहूः। हुवः श्लुवच्च। उ० २. ६१.। इति क्विप्। तत्सं नियोगाद्दीर्घः। श्लुवद्भावाद्द्विर्भावः। चुत्वजश्त्वे। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। शेषनिघातः। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। पा० ८. २. ४.। इत्याकारः स्वरितः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे।
देवममीवचातनं॥ ७॥

कविं। अग्निं। उप। स्तुहि। सत्यऽधर्माणं। अध्वरे।
देवं। अमीवऽचातनं॥ ७॥

हे स्तोतृसंघ। अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि। उपेत्य स्तुतिं कुरु। कीदृशं। कविं। मेधाविनं। सत्यधर्माणं। सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं। देवं। द्योतमानं। अमीवचातनं। अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा। धर्मादनिच् केवलात्। पा० ५. ४. १२४.। इत्यनिच् समासांतः। अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं। अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः। उ० १. १५३.। इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः। नित्त्वादाद्युदात्तः। चतं चदे याचने चेत्यस्माद्धिंसार्थात् णिजंतान्न्-

ख्यादित्वात् ख्युः । पा० ३. १. १३४. । योरनादेशः । णेरनिटीति णिलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विर्वचनेत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

अष्टमोमृचमाह ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति । परिचरति । तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चिशुचीत्यादिना । उ० २. १०४. । इसिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । हविषः पतिर्हविष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कंड्वादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्रकरणाद्गुणप्रतिषेधाद्यर्थात्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति पररूपत्वं । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो

याज्या यो अग्निं देववीतय इत्येषा। अथाग्नेय्य इष्टय इति खंड सूत्रितं। यो अग्निं देववीतये कृविक्षु नो गविष्टये। आ० ३. १३.। इति। तामेतां याज्यां सूत्रगतां नवमी-मृचमाह॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति।
तस्मै पावक मृळय॥ ९॥
यः। अग्निं। देवऽवीतये। हविष्मान्। आऽविवासति।
तस्मै। पावक। मृळय॥ ९॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थमग्निमाविवासति। अग्नेः समीपे विशे-षेणागत्य परिचर्यां करोति। हे पावकाग्ने तस्मै: मृळय। तं यजमानं सुखय॥ देववीतये। वी गतिप्रजननकांत्यशन-खादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन्। देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नञ्विषय-स्यानिसंतस्येति पर्युदासाद्धविःशब्दोऽंतोदात्तः। मतुपः सर्वा-नुदात्तत्वात्स एव शिष्यते। आविवासति। वा गतिगंधनयोः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन्। आगा-मेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः। द्विर्भावः। अभ्यासस्य ह्रस्वः। सन्यतः। पा० ७. ४. ७९.। इतीत्वं। तिन्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रति-षेधात्। तिङि चोदात्तवति। पा० ८. १. ७१.। इत्याङो निघातः। सह सुपा। पा० २. १. ४.। इत्यत्र सहेति योगवि-भागादाङस्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादि-

श्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. । इति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह ।
उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ।
उप । यज्ञं । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्वसुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्वसुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् । हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः । नकारस्य तु मतुवसोरुरिति रुत्वं । विसर्गः । अग्ने । पादादित्वान्न निघातः । देवां इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोर्यकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । इह । इदमो ह इति सप्तम्यंतात्हप्रत्ययः । इदम इश् । तद्धि-

तांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा॰ २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । पा॰ १. १. ६८. । इत्यव्ययादाप्सुपः । पा॰ २. ४. ८२. । इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरऽवतीं । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । ष्टुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं छंदसीति लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा॰ ७. २. ८२. । इति मुक्न भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वादुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । भर । हृग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबंधि गायत्रं । तस्येदं । पा॰ ४. ३. १२० । इत्यण्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादतिशायनिक ईयसुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं । मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

द्वादशोऽनुवाकः ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं
जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः ।
इमं स्तोमं । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्वनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं छंदः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तस्यार्षं छंदश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतोध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळा बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता । एतदाप्रीसूक्तमिति । विनियोगस्तु पशौ सुसमिद्धा न आवहेति काण्वमाप्रीसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति

खंडे सूचितं । समिद्धो अद्यति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते ।
होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने ।
हविष्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नाऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह। हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च। यज च। सुसमिद्धः। समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः। शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं। पा० २. १. ५७.। इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः। सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः। कर्मधारयेऽनिष्ठा। पा० ६. २. ४६.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्यास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तःस्यात्। देवाँ अग्ने। पूर्ववद्रुत्वानुनासिके। हविष्मते। हविरस्यास्तीति मतुप्। तसौ मत्वर्थे। पा० १. ४. १९.। इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वं। होतःपावकशब्दयोरामंत्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परसमासामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावान्न तन्निबंधनमैकस्वर्यं। न च द्वितीयस्यामंत्रितस्याष्टमिकनिघातनैकस्वर्यं। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्व समानमेवाविद्यमान-

र्वर्त्यं। अत एवाविद्यमानवत्वाभ्यामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः। अतो होतरिति विशेष्यं। अतः पुनातीति पावकं इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यं। तच्च सामान्यवचनमिति नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेन च परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः। यच्चि। यजेर्लोटः सिपि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कः सीति कत्वं। सेर्ह्यादेशश्छांदसत्वान्न भवति। सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। पूर्वकस्य पावकेत्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वात्। अतएव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत्। न। यच्चिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्वात्। ननु नामंत्रिते सामानाधिकरण्य इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्वं। न च पावकपदस्याविद्यमानवत्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः। यच्चिपदस्येव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्स्यात्। होतःपदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्वप्रतिषेधः। अतस्तस्य विद्यमानवत्वात्तदपेक्षया यच्चीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव। सत्यं। अत्र यच्चीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे ।
अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्यतेरु-प्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्त्वा-दाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमंत्रितनिघातः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेर्हिरादेशः । धिन्विकृण्व्योरच्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोग-पूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति हेर्लुग्न भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति वचनात् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । वीतये । मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये।
मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं। इह। प्रियं। अस्मिन्। यज्ञे। उप। ह्वये।
मधुऽजिह्वं। हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामक-मग्निमुपह्वये आह्वयामि। कीदृशं। प्रियं। देवानां प्रतिहेतुं। मधुजिह्वं। मधुरभाषिजिह्वोपेतं। माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा। हविष्कृतं। हविषो निष्पादकं॥ नराशंसः। नरःशब्दो नॄ नय इत्यस्मादबंतः। प्रत्ययस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। शंसत्यस्मिन्निति शंसः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्। पा० ६. २. १४०.। इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः। अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं। इह। इदमो ह इति हप्रत्ययः। इदम इशिति शादेशः। प्रत्ययस्वरः। प्रियं। प्रीणातीति प्रियः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः। प्रत्ययस्वरः। अस्मिन्। ऊडिदमित्यादिना विभक्ते-रुदात्तत्वं। ह्वये। निघातः। मधुजिह्वं। मधुशब्दस्याद्यु-दात्तत्वमुक्तं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। हविष्कृतं। हविः करोतीति हविःकृत्। क्विपि ह्रस्वस्य तुक्। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह।
असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने। सुखऽतमे। रथे। देवान्। ईळितः। आ। वह।
असि। होता। मनुःऽहितः॥ ४॥

इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने। ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह। इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणं। मनुर्हितः। मनुना मंत्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि॥ सुखतमे। सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्। तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगवक्तव्यः। पा॰ ५. २. ९४. १.। इति लुक्। अतिशयेन सुखः सुखतमः। तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः। रथे। रमु क्रीडायां। रमंतेऽस्मिन्निति रथः। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। उ॰ २. २.। इति क्थन्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। पा॰ ७. २. १०.। इतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना। पा॰ ६. ४. ३७.। मकारलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। ईडितः। ईड स्तुतौ। निष्ठेति क्तः। इडागमः। तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः। प्रत्ययस्वरः। देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। अतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः। भोभगो इत्यादिना रोर्यत्वं। तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः। तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति। आ। निपातत्वादाद्युदात्तः। असि। अस भुवि। लटः सिप्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः। होता। ताच्छील्ये तृन्। सौ ऋदुशन इत्यादिना। पा॰ ७. १. ९४.। अनङ्। ङित्त्वादंतादेशः। अप्तृन्नित्यादिना। पा॰ ६. ४. ११.। उपधादीर्घः। हल्ङ्याद-

लोपनलोपौ। निखादाद्युदात्तः। मनुर्हितः। मन्यत इति मनुः। मन ज्ञाने। शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च। उ० १. १०.। इत्युप्रत्ययः। तत्र निदित्यनुवृत्तेर्निखादाद्युदात्तः। हितः। दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः। दधातेर्हिरिति हिरादेशः। मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्वित्यादेशः। तस्य रुत्वं। लुगभावश्छांदसः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्रामृतस्य चक्षणं॥ ५॥

स्तृणीत। बर्हिः। आनुषक्। घृतऽपृष्ठं। मनीषिणः। यत्र। अमृतस्य। चक्षणं॥ ५॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः। बर्हिर्दर्भं स्तृणीत। वेदेरुपर्याच्छादयत। अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः स्तूयते। कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं। आनुषक्। अनुक्रमेण सक्तं। परस्परं संबद्धं। घृतपृष्ठं। घृतपूर्णानां स्रुचां बर्हिष्यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्घृतपृष्ठं। यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति। यद्वा। मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति। तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः॥ स्तृणीत। स्तृञ् आच्छादने। लोण्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं। लोटो लङ्वत्। पा० ३. ४. ८५.। तस्थस्थमिपां। पा० ३. ४. १०१.। इति थस्य तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोः। पा० ६. ४. ११३.। इतीत्वं ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं। पा० ८. ४. १. १.। इति णत्वं।

प्वादीनां ह्रस्वः। पा० ७. ३. ८०.। इति धातोर्ह्रस्वत्वं। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः। यतस्तिङ एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। बर्हिः। बृंहेर्नलोपश्च। उ० २. १०५.। इतीसुप्रत्ययनलोपौ। प्रत्ययस्वरः। आनुषक्। आ समंतादनुषजतीत्यानुषक्। षंज संगे। धात्वादेः षः सः। क्विप्चेति क्विप्। अनिदितां। पा० ६. ४. २४.। इति लोपः। आङ्न्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। गतिसमासः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं। घृतपृष्ठं। घृ क्षरणदीप्त्योः। निष्ठेति क्तः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मनीषिणः। आमंत्रितनिघातः। अमृतस्य। न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृताः। पा० ६. २. ११६.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चक्षणं। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति। ल्युट् च। पा० ३. ३. ११५.। इति भावे ल्युट्। योरनादेशः। तस्यार्धधातुकत्वाच्चक्षिङः ख्याञ्। पा० २. ४. ५४.। इति ख्याञादेशे प्राप्ते ऽसनयोश्च। पा० २. ४. ५४. ३.। इति प्रतिषेधः॥

षष्ठीमृचमाह॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः।
अद्या नूनं च यष्टवे॥ ६॥

वि। श्रयंतां। ऋतऽवृधः। द्वारः। देवीः। असश्चतः।
अद्य। नूनं। च। यष्टवे॥ ६॥

द्वारो यज्ञस्य प्रासादद्वाराणि विश्रयंतां कपाटोद्घाटनेन

विश्रियंतां । कीदृश्यः । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयित्र्यः । देवीः । द्योतमानाः । असश्चतः । असज्यंत्यः । उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः । प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यस्मद्वद्द्वारान्तत्पुरुषवैशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्निविशेषमूर्तयो विश्रयंतां । विशेषेण सेवंतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकाराद्दिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्द्धयंतीत्यर्थे वृधेरंतर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेति क्विप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजंतात्पुंयोगादाख्यायां । पा॰ ४. १. ४८. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असश्चतः । ष्वंजु षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यंते सश्चंतो गच्छंतो येषु प्राग्वंशादिषु तानसश्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा॰ ३. ४. ९. । तवेन्प्रत्ययः । व्रश्चादिना षत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये। इदं नो
बर्हिरासदे॥ ७॥

नक्तोषसा। सुऽपेशसा। अस्मिन्। यज्ञे। उप।
ह्वये। इदं। नः। बर्हिः। आऽसदे॥७॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ। इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्त्तिद्वये प्रयुज्येते। नक्तोषसा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्त्ती अस्मिन्प्रवर्त्तमाने यज्ञकर्मण्युपह्वये। आह्वयामि। किमर्थं। नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्भमासदे। आसत्तुं। प्राप्तुं। कीदृश्यौ। सुपेशसा। शोभनरूपयुक्ते॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा। द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। मलोप उपधादीर्घश्छांदसौ। देवताद्वंद्वे च। पा० ६. २. १४१.। इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। सुपेशसा। शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते। पूर्ववदाकारः। पेशःशब्दो नित्विषयत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि। पा० ६. २. ११९.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अस्मिन्। ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता। आसदे। षद्ऌ विशरणगत्यवसादनेषु। धात्वादेः षः सः। आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्विप्। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी। यज्ञं नो
यक्षतामिमं॥ ८॥

ता। सुऽजिह्वा। उप। ह्वये। होतारा। दैव्या। कवी इति। यज्ञं। नः। यक्षतां। इमं॥ ८॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची। ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये। आह्वयामि। नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां। तावुभौ यजतामनुतिष्ठतां। कीदृशौ। सुजिह्वा। शोभनजिह्वोपेतौ। प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः। होतारा। होमनिष्पादकौ। दैव्या। दैव्ये देवसंबंधिनौ। अत एवैमाघ्नौ दैव्यहोतृनामकौ। कवी। मेधाविनौ॥ ता तौ। द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। सुजिह्वौ। शोभना जिह्वा ययोस्तौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। पूर्ववदेकादेशस्वरः। संहितायामावादेशः। वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः। होतारा। जुहोतेस्तृन्। द्विवचने ऋतो ङि। पा॰ ७. ३. ११०.। इति गुणः। अप्तृन्नित्युपधादीर्घः। पूर्ववदाकारः। नित्त्वादाद्युदात्तः। दैव्या। देवानामिमौ। देवाद्यञञौ। पा॰ ४. १. ८५. २.। इति यञ्। यस्येति चेत्यकारलोपः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। पूर्ववदाकारः। यक्षतां। यजतां। लोटि अपि परतः सिब्बहुलं लेटीति बहुलग्रहणात्सिप्। कुत्वचत्वंषत्वानि॥

नवमीमृचमाह॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः।
बर्हिः सीदंत्वस्रिधः॥ ९॥

इळा। सरस्वती। मही। तिस्रः। देवीः। मयःऽभुवः।
बर्हिः। सीदंतु। अस्रिधः॥ ९॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे ऽन्येष्वाप्रीसूक्तेषु सहपाठोऽपि सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात्। इत्यादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्त्तयस्तिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णे सीदंतु। प्राप्नुवंतु। कीदृश्यः। मयोभुवः। सुखोत्पादकाः। अस्रिधः। शोषेण क्षयेण वा रहिताः॥ इळा। ईड स्तुतौ। छांदसं ळत्वं। क्विप्। धातुस्वरः। टापं चापि हलंतानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप्। सरस्वती। सरोऽस्त्यस्यामिति सरस्वती। सरस्वती। सरोऽसुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। तदस्यास्तीति मतुप्। अदुपधादिति वत्वं। तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्रुत्वाद्यभावः। उगितश्चेति ङीप। मतुप्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ। मही। महती शब्दे तकारलोपश्छांदसः। यस्येति चेत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं। तिस्रः। त्रिशब्दाज्जसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। पा॰ ७. २. ९९.। इति तिस्रादेशः। अचि र ऋतः। पा॰ ७. २. १००.। इति रेफादेशः। तिसृभ्यो जसः। पा॰ ६. १. १६६.। इति जस उदात्तत्वं। देवीः। देवानां पत्न्यो देव्यः। पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। यस्येति चेत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरेण ङीष उदात्तत्वं। जसि दीर्घाज्जसि चेति निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। मयोभुवः। मीञ् हिंसायां। हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः। तद्भावयंतीति मयोभुवः। अंतर्भावितण्यर्थाद्भुवः क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। बर्हिः। बृंहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सीदंतु। षद्लृ विशरणादौ। पाघ्राध्मादिना सीदादेशः। अस्रिधः। स्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप

दादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतत्वं॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरनुवाक्येह त्वष्टारमग्रियमिति। ग्रां युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं। मं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं आ० १.१०.। इति। तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये।
अस्माकमस्तु केवलः॥ १०॥

इह। त्वष्टारं। अग्रियं। विश्वऽरूपं। उप। ह्वये।
अस्माकं। अस्तु। केवलः॥ १०॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये। कीदृशं। अग्रियं। श्रेष्ठं। विश्वरूपं। बहुविधरूपोपेतं। सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु। इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः॥ त्वष्टारं। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। तृन्। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। पा० ७.२.४४.। इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरंते च। पा० ८.२.२९.। इति ककारलोपः। ष्टुत्वं। द्वितीयैकवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेऽप्तृन्नित्यादिनोपधाया दीर्घः। तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अग्रियं। अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ च।· पा० ४.४.११७.। इति घच्। आयनेयीत्यादिना। पा० ७.१.२.। घकारस्य इयादेशः। यस्येति लोपः। आयनादिषूपदेशिवद्वचनं। स्वरसिद्ध्यर्थं। पा० ७.१.२.१.। इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्घच्चश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्वप्रत्वेन यस्य। त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः।

विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा० ६. २. १०६.। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अस्माकं। अस्तु चेपपि। युष्मदस्मदोः शस्मदिक्। उ० १. १३७। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। षष्ठीबहुवचनमाम्। अत्र परमपि योऽचि। पा० ७. २. ८९.। इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन। पा० ७. २. ८६.। यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन। पद्यात्मास्यापि सुटः। पा० ७. १. ५२.। साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन। पा० ७. १. ३३.। निवृत्तिः। एवमर्थं एव हि साम इति ससुट्कस्य निर्देशः। केवलः। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः॥

एकादशीमृचमाह॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः।
प्र दातुरस्तु चेतनं॥ ११॥
अव। सृज। वनस्पते। देव। देवेभ्यः। हविः।
प्र। दातुः। अस्तु। चेतनं॥ ११॥

हे वनस्पते। एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज। समर्पयेत्यर्थः। प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु॥ वनस्पते। आमंत्रितनिघातः। देव। पादादित्वान्न निघातः। षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं। हविः। इसः प्रत्ययस्वरः। दातुः। ददातेस्तृच्। चित इत्यंतोदात्तः। ङसि ऋत उत्। पा० ६. १. १११.। इत्युत्वं। एकादेशः। रपरत्वं च। रात्सस्य। पा० ८. २. २४.। इति सलोपः। एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः। चेतनं। चितो

संज्ञाने। करणे ल्युट्। योरनादेशः। लघूपधगुणः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥

द्वादशीमृचमाह॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेंद्राय यज्वनो गृहे।
तत्र देवाँ उप ह्वये॥ १२॥
स्वाहा। यज्ञं। कृणोतन। इंद्राय। यज्वनः। गृहे।
तत्र। देवान्। उप। ह्वये॥ १२॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति। तदग्निसंपादितं यज्ञमिंद्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन। कुरुत। तत्र यज्ञे देवानुपह्वये॥ कृणोतन। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इतित्त्वानुम्। लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः। तप्तनप्तनथनाश्च। पा॰ ७. १. ४५.। इति तनबादेशः। अपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावादृकारस्य लघूपधगुणो न भवति। तनपः पित्त्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुणः। इंद्राय। ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। यज्वनः। यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। सुयजोर्ङ्वनिप्। पा॰ ३. २. १०३.। ङसि भसंज्ञायामल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात्। पा॰ ६. ४. १३७.। इति निषेधः। वनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। गृहे। ग्रह उपादाने। गेहे कः। पा॰ ३. १. १४४.। इति कप्रत्ययः। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। प्रत्ययस्वरः। तत्र। त्रल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य

रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः। भोभगो इति यत्वं। तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। तत्र सूक्तं विश्वदेवत्यकं। अत एवानुक्रम्यते। ऐभिर्वैश्वदेवमिति। विनियोगस्तु व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे। ऐभिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं। तथा च सूचितं। अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं। आ० ८. ९.। तत्र प्रथमामृचमाह॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये।
देवेभिर्याहि यक्षि च॥ १॥

आ। एभिः। अग्ने। दुवः। गिरः। विश्वेभिः। सोमऽपीतये।
देवेभिः। याहि। यक्षि। च॥ १॥

हे अग्ने। एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्यां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्यायाहि। आगच्छ। यक्षि च। आगत्य यज च॥ एभिः। पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पा० २. ४. ३२.। इत्यशनुदात्तः। शित्वात्सर्वादेशः। नेदमदसोरकोः। पा० ७. १. ११.। इति भिस ऐसादेशाभावः। विभक्तिरनुदात्तैव। न गोश्वन्साववर्णेत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रांतोदात्तादित्यधिकारात्। दुवः। नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं। विश्वेभिः। विशशब्दो विशेः क्वनंतो नित्वादाद्युदात्तः। बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति। बहुवचने झल्येत्। पा० ७. ३. १०३.।

इत्वं। सोमपीतये। सोमशब्दोऽर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् इत्यादिना मन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः। सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः। तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। देवेभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। बहुवचने झल्येदित्येत्वं। यक्षि। यजेर्लोटः सिप्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कः सीति कत्वं। सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति। सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव॥

द्वितीयामृचमाह॥

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः।
देवेभिरग्न आ गहि॥ २॥

आ। त्वा। कण्वाः। अहूषत। गृणंति। विप्र। ते।
धियः। देवेभिः। अग्ने। आ। गहि॥ २॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कण्वा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूषत। आह्वयंति। तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति। ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि। आगच्छ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं। त्वा। त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः। सर्वानुदात्तः। कण्वाः। कण शब्दार्थः। अशिप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्। इत्यादिना क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। अहूषत। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्। ञित्त्वादात्मनेपदं। झ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः। च्लेः सिच्। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। पा॰ ७. २. १०। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। हलः। पा॰ ६. ४. २.। इति दीर्घत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं।

छांदसत्वादूकारस्य न गुणः। षडागमः। स्तृणंति। स्तृ शब्दे। लट्। झि। झोऽंतः। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं। श्नाभ्यस्तयोरातः। पा ६. ४. ११२.। इत्याकारलोपः। ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं। तिङः स्वर एव शिष्यते। विप्र। आमंत्रितनिघातः। ते। अनुदात्त-मित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्य। पा० ८. १. २२.। इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः। देवेभिः। छांदस ऐस अभावः। गहि। गम्ल सृप्ल गतौ। लोटः सिप्। सेर्ह्यपिच्च। कर्तरि शप्। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकार-लोपः। तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति॥

तृतीयामृचमाह॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं। आदित्यान्मारुतं गणं॥ ३॥

इंद्रवायू इति। बृहस्पतिं। मित्रा। अग्निं। पूषणं। भगं। आदित्यान्। मारुतं। गणं॥ ३॥

इंद्रादिदेवान्मारुतं मरुतां वायूनां संबंधिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते॥ इंद्रश्च वायुश्चेंद्रवायू। देवताद्वंद्वे च। पा० ६. ३. २६.। इति प्राप्तस्यानङ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पा० ६. ३. २६. १.। इति प्रतिषेधः। देवताद्वंद्वे च पा० ६. २. १४१.। इति प्राप्तस्योभय-पदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ। पा० ६. २. १४२.। इति निषेधः समासांतोदात्तत्वमेव। बृहस्पतिं॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः। पा० ६.

१. १५७। इति तल्लोपः सुडागमश्च। कृन्नच्छन्दमाद्युदात्तं केचिदङ्गर्णयंतीति वामनः। पा रक्षणे। पातेर्वि पतिः। पातेर्डतिः। उ° ४. ५८.। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। समासे उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। मित्रा। द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः। आदित्यान्। अदितेरपत्यान्यादित्याः। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। पा° ४. १. ८५.। प्रत्ययस्वरः। मारुतं मरुतां विकारः। अनुदात्तादेश्च। पा° ४. ३. १४०.। इत्यञ्। ञित्वादाद्युदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः।
द्रप्सा मध्वश्चमूषदः॥ ४॥

प्र। वः। भ्रियंते। इंदवः। मत्सराः। मादयिष्णवः।
द्रप्साः। मध्वः। चमूऽसदः॥ ४॥

हे इंद्रादिदेवाः। वो युष्मदर्थमिंदवः सोमाः प्रभ्रियंते। प्रकर्षेण संपाद्यंते। कीदृशाः। मत्सराः। तृप्तिकराः। मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः। नि° २. ५.। इति यास्कः। मादयिष्णवः। हर्षहेतवः। द्रप्साः। विंदुरूपाः। मध्वः। मधुराः। चमूषदः। चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः॥ प्र। प्राग्व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः। भ्रियंते। हृञो यक्। रिङ् शयग्लिङ्क्षु। पा° ७. ४. २८.। इति रिङादेशः। हृञो वा। हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः। इंदवः। उंदी क्लेदने। उंदंति पात्राणीति। निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः। उ° १. १२.। इत्युप्रत्ययः। आदिरिकारश्च नित्त्वादाद्युदात्तः। मत्सराः।

मद तृप्तियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यः कित् । उ० ३. ७२. । इति सरप्रत्ययः । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्ण्यंतापीष्णुच्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुच् । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्ते ऽयामंताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्ययादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिंगत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु छमु जमु झमु अदने । चम्यंते भक्ष्यंते येषु चमसेषु ते चम्वः । कृषिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८१. । ऊः । तत्र सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्विप् । सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः ।
हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥
ईळते । त्वां । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तऽबर्हिषः ।
हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं तदात्मन इच्छंतः । कण्वासः । मेधाविनः । वृक्तबर्हिषः । आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंकृतः । अलंकर्तारः ॥ ईळते । ईड स्तुतौ । अनुदात्तेत्वाल्लटो ङ्ः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । झस्यादादेशः टेरेत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातु-

कस्मानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। अवस्यवः। अवंतीत्यवा देवाः। ताननतिशयेनेच्छंति। सुप आत्मनः क्यच्। क्यचि चेतीत्वं न भवति। न छंदस्यपुत्रस्य। पा० ७. ४. ३५.। इति निषेधात्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः। पा० ७. १. ५१. ३.। इति सुक्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अतो लोपः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। कण्वासः। कण शब्दार्थः। कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठैनेति कण्वा ऋत्विजः। अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। आज्जसेरसुक्। पा० ७. १. ५०.। इत्यसुक्। वृक्तबर्हिषः। वृक्तमुक्तं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हविष्मंतः। हविरेषामस्तीति हविष्मंतः। तसौ मत्वर्थे इति भत्वेनापदत्वाच्च रुत्वं। अरंकृतः। अलंकुर्वंतीत्यरंकृतः। क्विप् चेति क्विप्। ह्रस्वस्य तुक्। कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते। पा० ८. २. १८. ३.। इति लकारस्य रेफादेशः॥

षष्ठीमृचमाह॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंति वह्नयः।
आ देवान्सोमपीतये॥ ६॥

घृतऽपृष्ठाः। मनःऽयुजः। ये। त्वा। वहंति। वह्नयः।
आ। देवान्। सोमऽपीतये॥ ६॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति। कीदृशाः। घृतपृष्ठाः। पुष्टांगत्वेन दीप्तपृष्ठाः। मनोयुजः। मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः। वह्नयः। वोढारः। तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः। घृतपृष्ठाः। घृ क्षरणदीप्त्योः। घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः। घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतो-

दात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युंजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्त्वादेशः । वहंति । शप्पिपोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति निप्रत्ययः । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहितायां नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुगागमः । खरि चेति चर्त्वं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्वितीयस्थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि ।

मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि ।

मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिंद्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजत्रान् । अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । उ० ३. १०४. । इति यजेरत्रन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादामंत्रितनिघातः । पाष्ठि-

कमाद्युदात्तत्वं। पत्नीवतः। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। पा॰ ४. १. ३३.। इति ङीप्। इकारस्य च नकारः। ता एषां संतीति मतुप्। छंदसीर इति वत्वं। पतिशब्दो डतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः। ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते। कृधि। कृञो लोटः सिः। सुद्धूंपिबेति हिः। बहुलं छंदसीति विकरणलुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। पा॰ ६. ४. १०२.। इति हेर्धिरादेशः। ङित्त्वाद्गुणाभावः। मध्वः। उक्तं। सुजिह्व। आमंत्रितनिघातः। पायय। पा पाने। पिबंतं प्रयुंक्त इति हेतुमति चेति णिच्। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्। पा॰ ७. ३. ३७.। इति युक्। पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वं। अत एवाव्यवधायकत्वात्मध्व इत्यपेक्ष्य तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया।
मधोरग्ने वषट्कृति॥ ८॥

ये। यजत्राः। ये। ईड्याः। ते। ते। पिबंतु। जिह्वया।
मधोः। अग्ने। वषट्ऽकृति॥ ८॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः। तथा ये देवा ईड्याः स्तुत्याः। ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु॥ ये यजत्राः। गतं। ईड्याः। ईड स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं। मधोः। उप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वमुक्तं। अग्ने। आमंत्रितनिघातः। वषट्कृति। करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्विप्। वष-

डित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः ।
विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आ । ईं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः ।
विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषःकाले यागगमनाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहतु ॥ आकीं । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूयसूर्येत्यादिना । पा° ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा° ३. २. १४९. । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशेः क्वनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरेणोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । होता । ह्वयतेस्ताच्छील्ये तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इशितीश् । शित्त्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिब्बहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति ऐंद्राग्नमये प्रगादिति खंडे सूत्रितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति । तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इंद्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभि सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मित्रस्य संबंधिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १. १८. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः । वायुना । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबा । पा पाने । लोटः सेर्हिरादेशः । अपि प्राप्त्यादिना पिबादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।
सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।
सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि। तिष्ठसि। स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज। निष्पादय॥ मनुर्हितः। मन्यंत इति मनुः। जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापि। उ० २. ११६.। इत्युस्। अर्तिपृवपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ नित्त्वादाद्युदात्तः। हितः। धाञो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः। दधातेर्हिरिति हिरादेशः। मनुषा हितो मनुर्हितः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सीदसि। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। लटः सिप्। अपि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः। निघातः। सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं। पा० ६. १. १३४.। इति सेर्लोपे गुणः। अध्वरं। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति। पा० ६. १. १०९.। इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावाविवर्तते॥

द्वादशीमृचमाह ॥

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः ।
ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युक्ष्व । युज योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं यथारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ युक्ष्व । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितत्वादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ । कृधादिभ्य श्नम् । तस्य वा छंदसि लुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । अरुषीः । ऋ गतौ । रंति गच्छंतीत्यरुष्यो वडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः । रथे । रमेरौणादिकः क्थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः । हृश्यारुहि-युषिभ्य इतिः । उ० १. ९७. । इति हरतेरितिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । सावेकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं सावर्णान्त निषेत्स्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं ऋतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोमसृतव्यं तवेंद्रो मारुतो त्वाष्ट्राग्नेय्यैंद्री मैत्रावरुणी

चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्रेति । विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः ।
मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु ।
इंदव । मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु । कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्तिकराः । तदोकसः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । पाष्ठिकसामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुसु इत्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबा मिचस्वेत्यत्रोक्तं । अथवा त्वा विशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थस्य चशब्दो लुप्तः । चतथादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयात्वान्निहन्यत एव । संहितायामाङ्गुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भ्रियंत इत्यत्रोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । तदोकसः । तदेवौकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन ।
यूयं । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबत। ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन। शोधयत। हे सुदानवः। शोभनदातारो मरुतः। हि यस्माद्यूयं स्थ। युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं। तस्माच्छोधयतेत्यर्थः॥ पिबत। अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुस्वरः। पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वान्निघाताभावः। पूर्ववत्प्रकृतिभावः। पोत्रात्। पोतुः संबंधि पात्रं पोत्रं। तस्येदमित्यण्। तद्धितेष्वचामादेः। पा॰ ७. २. ११७.। इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति। नन्वेवमंत्यस्य ऋकारस्याचो ञ्णिति। पा॰ ७. २. ११५.। इति वृद्धिः प्राप्नोति। त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यांत्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं। इह तु परस्या आदिवृद्धेर्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादंत्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति। एवं तर्ह्यंत्याप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां। तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति। पुनीतन। पूञ् पवने। लोट्। लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावात्तस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोरितीकारः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः। प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरिग्योर्गुणाभावः। यूयं। युष्मदः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम्। पा॰ ७. १. २८.। इत्यमादेशः। न विभक्तौ तुस्माः। पा॰ १. ३ ४.। इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः। यूयवयौ जसि। पा॰ ७. २. ९३.। इति मपर्यंतस्य यूयादेशः। शेषे लोपः। अत्र ययादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं। शेषनिघातः।

ततो यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः । पा॰ १. १. ५०. । इति सर्वानुदात्तः । तत्र शेपलोपोऽत्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमसि पूर्वं इति प्रातिपदिकांतेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं थ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन पत्वं । हि चेति प्रतिषेधात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ॰ ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंत्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामंत्रितत्वान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वाद्यत्वेन संबोध्यान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धाप्रभवातिशयाः यूयं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने प्रवर्तनं तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना ।
त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ।

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति ।
पिब । ऋतुना । त्वं । हि । रत्नऽधाः । असि ॥ ३ ।

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । गना ग्ना इति स्त्रीणां गना मानयंत्येना ग्ना गच्छंत्येनाः । नि॰ ३. २१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र

त्वष्टारं देवमाह। कस्मिंश्चिद्देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्दृष्टत्वात्। हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः। त्वष्टः। नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि। अभितो देवानां समीपे स्तुहि। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब। हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि। रत्नानां दातासि। दाता भवसि। तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः॥ अभि। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं। गृणीहि। गॄ शब्दे। लोटि सिपो हिः। क्र्यादिभ्यः श्ना। ईहल्यघोरितीत्वं। श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। प्वादीनां ह्रस्वः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। ग्ना अस्य सन्तीति मतुप्। व्यत्ययेन वत्वं। संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं। विसर्गः। पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात् पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं। ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामन्त्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। पिब। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे न निघाताभावः। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। क्विप् चेति क्विप्। धातुस्वरः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। असि। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात्॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु।
परि भूष पिब ऋतुना॥ ४॥

अग्ने। देवान्। इह। आ। वह। सादय। योनिषु। त्रिषु। परि। भूष। पिब। ऋतुना॥ ४॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह। ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादया। देवानुपवेशय। ततस्तान्परिभूष। अलंकुरु। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः। योनिषु। यु मिश्रणे। वह्निश्रीत्यादिना। उ॰ ४. ५२.। निप्रत्ययश्च। नित्त्वादाद्युदात्तः। त्रिषु। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। पा॰ ६. १. १७९.। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। भूष अलंकारे। तिङ्ङतिङ इति निघातः। पिब। ऋतुना। गतौ॥

पंचमीमृचमाह॥

ब्राह्मणादिंद्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु।
तवेद्धि सख्यमस्तृतं॥ ५॥

ब्राह्मणात्। इंद्र। राधसः। पिब। सोमं। ऋतून्।
अनु। तव। इत्। हि। सख्यं। अस्तृतं॥ ५॥

हे इंद्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिसंबन्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब। किं कृत्वा। ऋतूननु। ऋतुदेवाननुसृत्य। ऋतवोऽपि पिबंत्वित्यर्थः। हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमृतुनामविच्छिन्नं। तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं॥ ब्राह्मणात्। ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते। स च पुल्लिंगे ग्रेपनिघातेनानुदात्तादिः। तस्य संबंध्युच्छिष्टचमसः। स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनुदात्तादेरञ्। पा॰ ४. २. ४४.। तेन ञित्त्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः। राधसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। पिब। पादादित्वादाद्युदात्तत्वं। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं। ऋतूँरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। पा० ८. ३. २.। इत्युकारस्या-नुनासिकत्वं। तव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। पा० ७. १. २७.। शित्वात्सर्वादेशः। तवममौ ङसीति तवादेशः। युष्मदस्म-दोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं। सख्यं। सख्युः कर्म सख्यं। सख्युर्यः। यस्येति लोपः। प्रत्ययस्वरः। अस्तृतं। स्तृणातेर्हिंसार्थस्य क्तः। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पष्ठीमृचमाह॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं।
क्रतुना यज्ञमाशाथे॥ ६॥
युवं। दक्षं। धृतऽव्रता। मित्रावरुणा। दुःऽदभं।
क्रतुना। यज्ञं। आशाथे इति॥ ६॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामक-वरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवाम्क्रतुना सह्यास्मदीयं यज्ञ-माशाथे। व्याप्नुथः। कीदृशं यज्ञं। दक्षं। प्रवृद्धं। दूळभं। दुर्दभं। शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः॥ युवं। प्रथमाद्विवचनस्य ङे प्रथमयोरमित्यमादेशः। युवावौ द्विवचने। पा० ७. २. ९२.। इति मपर्यंतस्य युवादेशः। शेषे लोप इति टिलोपऽंत्यलोपो वा। अमि पूर्वत्वं। भाषायामिव छान्दसत्वं। टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः। दक्षं। दक्ष वृद्धौ। दक्षंत्यनेनेति करणे घञ्। एवं हि पुल्लिंगत्वनियमः। अन्यथानियम इति नपुंसकत्वं। धृतव्रता मित्रावरुणा। धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ। मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः। मित्रशब्दस्य देवताद्वंद्वे

चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यासंहितनिघातः । द्वितीयस्य पाटादित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । दूलभं । दह्न भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् इत्यादिना । पा० ३. ३. १२६. । दुर्युपपदे दहेः खल् । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । अशू व्याप्तौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अश्नोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्तो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे ।
यज्ञेषु । देवं । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु च देवमग्निमीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । ग्रावहस्तासः । अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं । यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति । नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता

द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपंचस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगंतव्यः ॥ द्रविणोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५२. । निदवादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्ददातीति द्रविणोदाः । क्विप् चेति क्विप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः । कृत्तोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छंति द्रविणस्यंति । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप् । अतो लोपः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं द्रविणस्शब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपयतीत्यर्थे दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्क्विप् चेति क्विप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवंतीति नैरुक्ता व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छांदसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजंतात्क्विप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ग्रावयुक्ता हस्ता येषां ते ग्रावहस्तासः । आज्जसेरसुक् । ग्रावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरा हिंसा

यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । छस्याढादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रुयंते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि । शृस्वृस्निहीत्यादिना । उ० १. १०. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृण्विरे । श्रु श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । छ इरेच् । पा० ३. ४. ८१. । छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्नुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च । उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वन षण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्नेष्टृसंबंधिपात्रात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । छांदस ईकारः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । जुहोत । लोण्मध्यमबहुवचनं । तस्य लङ्वल्लोट इति तादेशः । तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । तस्य पित्त्वाद्गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति पा० ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । लोण्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्वल्लोट इति तादेशः । पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्ङतिङ इति निघातः । नेष्ट्रात् । पोत्रादित्यत्र पुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोण्मध्यमबहुवचनं ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध
स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।
अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्णां पूरणं । चतुरश्छयतावाद्यचरलोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. । इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वागीवायनेयीनियियः फढखछघां प्रत्ययादीनामित्यादिना । पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणैकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंत्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । छांदसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः । डुदाञ् दाने । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना
यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना। पिबतं। मधु। दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी।
शुचिऽव्रता। ऋतुना। यज्ञऽवाहसा॥ ११॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं। कीदृशौ। दीद्यग्नी। द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ। शुचिव्रता। शुद्धकर्माणौ। ऋतुना। ऋतुदेवतया सह। यज्ञवाहसा। यज्ञस्य निर्वाहकौ॥ अश्विना। संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। आमंत्रिताद्युदात्तः। पिबतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। मधु। फलिपाटीत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। दीद्यग्नी। दिवु क्रीडादौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्विप्। वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः। पा॰ ६. १. ६६. ६७. प्रथमं प्रत्ययलोपेऽपि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात्। छांदसं द्विर्वचनं। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। यङ्लुगंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः। दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। शुचिव्रता। शुचि व्रतं ययोस्तौ। सुपां सुलुगित्याकारः। दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंत्रित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं। पूर्वस्य परांगवद्भावादैकस्वर्यं। यज्ञवाहसा। वह प्रापणे। यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि। उ॰ ४. २२०। इत्यसुन्। तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति। उ॰ ४. २२६. इत्युक्तं। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। सुपां सुलुगित्यादिना विभक्ति-

राकारः । आमंत्रितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।
देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ।
देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबंधिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्तो ञ्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । ञित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण दाने । क्तिच्क्तौ चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तत्र साधुरिति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् । अश्वाघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः क्यचा सहैकादेश

एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंत्विति पंचमं नवर्चं सूक्तं । ऋषिश्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते विशेषादेशाभावादिंद्रो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति । तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूत्रितमथ षोलशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्र
त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये ।
इंद्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मंत्रैः प्रकाशयंत्विति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधातुभ्य । उ० ४. ११८. । इतीन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । पैभिरश्व इत्यत्रोक्तं । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चक्षिङः

ख्याजिति न भवति। अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पा० २. ४. ५४. ३.। इति निषेधात्। षू प्रेरणे। सवतीति सूरः। सुसूधाग्रधिभ्यः क्रन्। उ० २. २५.। इति क्रन्। कित्वाद्गुणाभावः। नित्वादाद्युदात्तः। सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः। इंद्रं सुखतमे रथे॥ २॥

इमाः धानाः। घृतऽस्नुवः। हरी इति। इह। उप। वक्षतः। इंद्रं। सुखऽतमे। रथे॥ २॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावश्वावाचष्टे। तथा च श्रुत्यंतरं हर्योः स्थातेति। हरिभ्यां त्वेंद्रो देवतां गमयत्विति च। एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह। हरी इंद्रस्येति। तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतंडुलाननुद्दिश्य सुखतमे रथे इंद्रं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः। वेदिसमोपे वहतां। कीदृशीर्धानाः। घृतस्नुवः। अलंकरणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्राविणीः॥ धीयंत इति धानाः। धापृवस्यज्यतिभ्यो नः। उ० ३. ६.। इति नः। प्रत्ययस्वरः। घृतस्नुवः। घृतं स्नुवंतीति घृतस्नुवः। क्विपि तुगभावश्छांदसः। धातुस्वरः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः। हरी। हृञ् हरणे। सर्वधातुभ्य इन्। नित्वादाद्युदात्तः। प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः। वक्षतः। प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। शपि प्राप्ते

सिब्बहुलं लेटीति सिप्। ढत्वकुत्वषत्वानि। तिङ्ङतिङ इति निघातः। सुखतमे। गतं॥

तृतीयामृचमाह॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे। इंद्रं सोमस्य पीतये॥ ३॥

इंद्रं। प्रातः। हवामहे। इंद्रं। प्रऽयति। अध्वरे। इंद्रं। सोमस्य। पीतये॥ ३॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवन इंद्रं हवामहे। आह्वयामः। तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे। तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे॥ प्रातः। स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः। हवामहे। ह्वेञो लटि अपि परतो ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। गुणावादेशौ। प्रयति। इण् गतौ। लटः शतृ। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः। प्रादिसमासः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अध्वरे। उक्तं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। पा॰ ८. २. ४.। इत्यकारस्य स्वरितत्वं। पीतये। पा पाने। क्तिनि छांदसमंतोदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः। सुते हि त्वा हवामहे॥ ४॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र ।
केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वां हवामहे । त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ॥ गहि । गमेर्लोटः सेर्हिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुङ्न भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । तिङ्ङतिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं नः स्तोममा गह्युपेदं सवनं सुतं । गौरो न
तृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सवनं ।
सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः

सन्निमं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । गम्हि । गतं । भवनं । सूयते-ऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङ्ताव्यसव्याः सुपां सुपो भवंतीति वक्तव्यमिति वचना-द्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शआदित्वादच् । पा० ५. २. १२७. । तृषितः । ञितृष पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः । पयादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्तं षष्ठोऽध्यायमाह ॥

इमे सोमास इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उंदी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः । इंदवः क्लेदन-युक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्तस्यावगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभिषुताः । हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमासः । आज्जसेरसुगिति जसो-ऽसुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसुक् । संहितायां प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । बृंहेर्नलोपश्चेतीसुप्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घा-दटि समानपाद इति रुत्वं । यत्वयलोपौ । अनुनासिकः । सहसे । षह मर्षणे । असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं । सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्संगोक्तः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्रियः । अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ चेति घच् । चित्त्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्विन् । पा॰ ३. २. ५८. । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पा॰ ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शम्शब्दः । ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्षे इति निषेधात् । पा॰ ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिङव्ययेत्यादिना । पा॰ ५. ४. ११. । आम् न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सवनं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सवनं । सुतं । इंद्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इंद्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति॥ विश्वं। अशिप्रुषी-त्यादिना क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। सवनं सुतं। पूर्ववत्। मदाय। मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः। पित्त्वादनुदात्तस्वरः। गच्छति। इषुगमियमां छः। वृत्रहा। वृत्रं हतवान्। ब्रह्म-भ्रूणवृत्रेषु क्विप्। पा० ३. २. ८७.। इन्हन्नित्यादिना नियतं दीर्घत्वं सौ च। पा० ६. ४. १२. १३.। इति प्रतिप्रसवाङ्ग-वति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सोमपीतये। व्यधिकरण-बहुव्रीहिरित्युक्तं। तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्। पा० ६. २. ४२.। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो। स्तवाम त्वा स्वाध्यः॥ ९॥

सः। इमं। नः। कामं। आ। पृण। गोभिः। अश्वैः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। स्तवाम। त्वा। सुऽआध्यः॥ ९॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण। सर्वतः पूरय। वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां स्तवाम॥ सेमं। संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः। कामं। कमिर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः। पा० ६. १. १५९.। इत्यंतो-दात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। पृण। पृण प्रीणने। लोटः सेर्हिः। तुदादिभ्यः शः। तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। अतो हेरिति हेर्लुक्। गोभिः। सावेकाच इति प्राप्तं विभक्ति-

रुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते। अश्वैः। व्रानंत इत्युक्तं। असामर्थ्याच परांगवद्भावः। स्तवाम। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। लोडुत्तमबहुवचनस्य लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावान्नित्यं ङितः। पा॰ ३. ४. ९९.। इति सकारस्य लोपः। आडुत्तमस्य पिच्च। पा॰ ३. ४. ९२.। इत्याडागमः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव। स्वाध्यः। ध्यै चिंतायां। स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्विप्। दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं। हल इति दीर्घः। जस्येरनेकाचः। पा॰ ६. ४. ८२.। इति यणादेशः। गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः। अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः॥

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं। अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते। इंद्रावरुणयोरैंद्रावरुणं युवाकु पादनिचृतावित्ति। अत्र देवता विस्पष्टा। ऋषिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तेते। अयं तु विशेषः। युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छंदोयुक्ते। विनियोगस्तु स्मार्तो लैंगिको वा कश्चिदन्वेष्टव्यः। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे। ता नो मृळात ईदृशे॥ १॥

इंद्रावरुणयोः। अहं। संऽराजोः। अवः। आ। वृणे। ता। नः। मृळातः। ईदृशे॥ १॥

अद्दमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्बन्दोप्य-मानयोर्विंद्रावरुणयोर्देवयोः संबंध्ययो रचणमाहणे। सर्वतः प्रार्थये। ता तौ देवावीदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः। अस्मान्सुखयतः॥ इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः। वरुणशब्द उनन्प्रत्ययांतः। उभौ नित्त्वादाद्युदात्तौ। समासे देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः। उभे युग-पदित्यनुवृत्तौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। सम्राजोः। राजृ दीप्तौ। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। समोमोऽनुस्वारः। पा॰ ८. ३. २३.। इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वौ। पा॰ ८. ३. २५.। इति मकारा-देशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कर्तृकर्मणोः कृति। पा॰ २. ३. ६५.। इति कर्तरि षष्ठी। अव रचणादिषु। भावेऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। ता। सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः। टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः। मृळातः। मृड सुखने। प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। द्विवचनं तस्। लेटोऽडाटावित्याडागमः। तुदादिभ्यः शः। ङित्त्वाल्लघूपध-गुणाभावः। ईदृशे। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च। पा॰ ३. २. ६०.। इतीदम्शब्दे उपपदे दृशेः कञ्। उपपद-समास इदंकिमोरीश्की। पा॰ ६. ३. ९०.। इतीदम ईश्। शित्त्वात्सर्वादेशः।. कञः कित्त्वाद्गुणाभावः। ञित्त्वादुत्त-रपदस्याद्युदात्तत्वं। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणर्त्विजो हवमाह्वानं गंतारौ स्थौ हि । प्राप्तशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा । गमेस्ता-च्छील्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ् मध्यमपुरुष-द्विवचनं थस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्य-सेन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । हवं । ह्वेञो बहुलं छंदसीत्य-नैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरबित्यप् । गुणावादेशौ । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप् बीजतंतुसंताने । अस्य ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा॰ ५. २. ३९. १. । वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा॰ ७. २. ९८. । आ सर्वनाम्नः । पा॰ ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकां-तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । तृन्त-

श्नी । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तृचयितृत्वादंतोदात्तत्वं । चर्षणीनां । कृषेरादेश्च चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छांदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथामिंद्रावरुण राय आ । ता वां
नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ ।
ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलापमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याच्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः ।

अव्ययीभावश्च । पा° १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा° २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा° २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्णिजंतात्लोटो णिचश्च । पा° १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्व आमितः । पा° ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । आमि सत्यतो येयः । पा° ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा° ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आद्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशायन इष्ठन् । अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ । पा° ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । ङित्त्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम
वाजदाव्नां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुऽमतीनां ।
भूयाम । वाजऽदाव्नां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यांतरैश्च

मिश्रितं। तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं। तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादादहं वाजदाव्नामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयास। भवेम॥ अपोऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं। युवाकु। यु मिश्रणे। कटिकुषिभ्यां काकुः। उ॰ ३. ७६.। इत्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः। कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं। शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः। ङीनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। पा॰ ४. १. ७३.। इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यच। पा॰ ६. २. १४०.। इतिद्ध्रतोक्तं। सुमतीनां। विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं। भूयास। प्रार्थनायां लिङ्। उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। पा॰ ३. ४. १०३.। इत्युदात्तो यासुडागमः। लिङः सलोपोऽनंत्यस्य। पा॰ ७. २. ७९.। इति सकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव शिष्यते। वाजदाव्नां। वाजं ददातीति वाजदावानः। आतो मनिन्नित्यादिना वनिप्। तस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। अल्लोपोऽनः। पा॰ ६. ४. १३४.। इत्यकारलोपः। तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाल्लोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानां। क्रतुर्भवत्युकथ्यः ॥ ५ ॥
इंद्रः। सहस्रऽदाव्नां। वरुणः। शंस्यानां। क्रतुः। भवति। उकथ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति। प्रभूतं ददातीत्यर्थः। तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उकथ्यः स्तुत्यो भवति। अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः। उन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः। शंस्यानां शंसु स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरितमिति प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तः। क्रतुः। कृञः कतुरिति कतुः। कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। उकथ्यः। उकथं शस्त्रं। तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उकथ्यः। भवे छंदसीति यत्। यस्येति लोपः। अत्र तित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वा तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादिवद्द्व्यच्त्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न क्रियते। ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु। न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्त्वाभावात्। अत एव धूम्याय च सूर्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते। न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्बहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात्। अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुकथ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति। किं छांदसेन। यत्र हि लोपमंतरेणैव द्व्यच्त्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति। यथा चेयं जेयमिति। लोपनिबंधनद्व्यच्त्व-

प्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति। एवं तर्हि तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु। अथात्र तु वर्णादांगं बलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति। तर्ह्युक्थ्य ऊर्म्याय दूर्म्यायेत्यादौ च छांदस्यमस्तु। सर्वथैकत्र छांदस्त्वमत्र मुच्यते॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि। स्यादुत प्ररेचनं॥ ६॥

तयोः। इत्। अवसा। वयं। सनेम। नि। च। धीमहि। स्यात्। उत। प्रऽरेचनं॥ ६॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिंद्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम। संभजेम धनमिति शेषः। निधीमहि च। प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च। उत। अपि च परेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात्। संपद्यतां॥ अवसा। अवसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। वयं। यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं। सनेम। आशिषि लिङ्। तस्य मस्। नित्यं ङित इति सकारलोपः। किदाशिषीति यासुट्। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः। अतो येय इतीयादेशः। लोपो व्योर्वलीति यलोपः। लिङ्याशिष्यङ्। पा० ३.१.८६.। इत्यङ्। आद्गुणः। पादादित्वान्न निघातः। धीमहि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। आशिषि लिङो महिङ्।

तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे। तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं शप् च। बहुलं छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्। आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च। पा० ६. ४. ६४.। इत्याकारलोपः। निघातः। सनेमित्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तिप्। इतश्चेतीकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुड्ङित्त्वे। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। असोरल्लोप इत्यकारलोपः। पादादित्वादनिघातः। उत। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। प्ररेचनं। रिचिर् विरेचने। भावे ल्युट्। योरनादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे। अस्मान्त्सु
जिग्युषस्कृतं॥ ७॥

इंद्रावरुणा। वां। अहं। हुवे। चित्राय। राधसे। अस्मान्।
सु। जिग्युषः। कृतं॥ ७॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे। आह्वयामि। किमर्थं। चित्राय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय। तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातॄन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं। कुरुतं॥ इंद्रावरुण। सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्। आमंत्रितायुदात्तत्वं। संहितायां छांदसं। हुवे। ह्वयतेर्लङुत्तमैकवचनं मिप्। शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति

शुर्दं। ञ्च इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। अचि श्नुधात्वित्यादिनोवङ्। न च हुश्नुवोरित्यादिना यणादेशः। जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्। न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात्। इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। राधसे। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अस्मान्। शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं। शसो न। पा॰ ७. १. २९.। इति नत्वं। जिग्युषः। जि जये। लिटः क्वसुश्चेति क्वसुः। द्विर्भावः। सन्लिटोर्जेः। पा॰ ७. ३. ५७.। इति द्वितीयस्य कुत्वं। क्वसोः कित्त्वाद्गुणाभावः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमेन निवृत्तिः। द्वितीयाबहुवचनं शस्। भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। एरनेकाच इति यणादेशः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः। क्षतं। डुकृञ् करणे। लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वद्भावात्तमादेशः। शपो बहुलं छंदसीति लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा। अस्मभ्यं
शर्म यच्छतं॥ ८॥

इंद्रावरुणा। नु। नु। वां। सिसासंतीषु। धीषु। आ।
अस्मभ्यं। शर्म। यच्छतं॥ ८॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु। अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं। दत्तं॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मक्ष्विति पठितं।

तस्य द्विरावृत्तिबलाद्‌तिशयो लभ्यते। इंद्रावरुण॥ उक्तं। नू नु। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा॰ ६. ३. १३३.। इति पूर्वस्य दीर्घत्वं। सिषासंतीषु। वन षण संभक्तौ। धात्वादेः षः सः। इच्छायां सन्। द्विर्भावो हलादिशेषः। सन्यत इतीत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। सनीवंतेत्यादिना। पा॰ ७. २. ४९.। विकल्पादिडभावः। जनसनखनां सञ्झलोः। पा॰ ६. ४. ४२.। इति नकारस्याकारः। उपरि लटः शतृ। कर्तरि शप्। उगितश्चेति ङीप्। शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम्। ङीपः शपश्च पित्त्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं। सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥ तदेव शिष्यते। धीषु॥ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अस्मभ्यं। अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यत्रोक्तं। यच्छतं। दाण् दाने। शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः॥

नवमीमृचमाह॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिंद्रावरुण यां हुवे। यामृधाथे सधस्तुतिं॥ ९॥

प्र। वां। अश्नोतु। सुऽस्तुतिः। इंद्रावरुणा। यां। हुवे। यां। ऋधाथे इति। सधऽस्तुतिं॥ ९॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे। युवामुभावाह्वयामि। किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे। वर्धेथे। तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्नोतु। युवां व्याप्नोतु॥ अश्नोतु। अशू व्याप्तौ। लोटो व्यत्ययेन तिप्। स्वादिभ्यः श्नुः। सुष्टुतिः। न विंधे अस्य सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं। इंद्रावरुण। हुवे। उक्ते। अत्र तु

यद्वृत्तयोगाच्च निघातः। ऋधार्थे। ऋधु वृद्धौ। लट्। व्यत्ययेनात्मनेपदं। मध्यमद्विवचने श्नोर्बहुलं छंदसीति लुक्। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। यच्छब्दयोगाच्च निघातः। सधस्तुतिं। सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः। अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः। तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः। सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः। सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः। बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं। ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते। सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्पत्याद्यतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वांत्येति। सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः। तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः। त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः। षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता। नराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते। विनियोगस्तु पूर्ववत्॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य :।
औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं ।
यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र दृष्टांतः । कक्षीवंतमितन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते । एवं वै पर आह्नारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगंतरेऽप्यृषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि० ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मंत्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनंति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुंधे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुंध इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । षुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य

विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्यय-स्वर एव। उंच्छादिषु वा सोमन्शब्दो द्रष्टव्यः। पा० ६. १. १६०.। बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः। स्वरणं। प्रख्यातं। स्वृ शब्दोपतापयोः। ल्त्यल्युटो बहुलं। पा० ३. ३. ११३.। इति कर्मणि ल्युट्। लितीत्यकार उदात्तः। ल्क्षणुहि। ल्क्षवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। लोटः सिपो हिः। अपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चे त्यु-प्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाच्च पूर्वस्य लघूपधगुणः। हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं। पा० ६. ४. १०६. १.। इति हेर्लुक् न। सति शिष्टस्वर-बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्धेरेव प्रत्ययस्वरेणो-दात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पति-पुत्रेत्यादिना। पा० ८. ३. ५३.। संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। सुबामंत्रितपरांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः। कक्षीवंतं। कक्षे भवा कक्ष्या। अश्वोदरसंबंधिनी रज्जुः। भवे छंदसि। पा० ४. ४. ११०.। इति यत्प्रत्ययः। आस्या-स्तीत्यर्थे आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्। पा० ८. २. १२.। इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः। पा० ६. १. ३७. ३.। छंदसीर इति वत्वं। यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः। मतुप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ। औशिजः। वश कांतौ। इजोत्यनुवृत्तौ वशेः किच्च। उ० २. ७०। इतीजिप्रत्ययः। तस्य कित्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः। स तस्यापत्यं। पा० ४. १. ७२.। इति

प्राग्दीव्यतोऽण् । पा° ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्यय-स्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः
सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।
सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्णानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः । रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा° ६. १. ३९. २. । इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्वं । आद्गुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरंगताच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा° ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनैवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा° ७. १. ९. । इत्यैसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वेदर्भस्तंभः । उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्य । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं ।

अमुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता रेवानित्यम्युदाहृतं। ऋत्वनुड्भ्यामित्यत्रारेशब्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं। पा० ६. १. १७६. १.। इत्यत्रारेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं। अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं। अथवा ऋत्वनुड्भ्यामित्यत्रापि कदाचिन्न्स्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं। एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणाभावाभस्वात्परो मतुबिति रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति। अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति। अमीवहा। अम रोग इत्येतस्मादन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः। तं हंतीति बहुलं छंदसीति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वसुवित्। वसु विंदतीति वसुवित्। क्विप् चेति क्विप्। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुष्टिवर्धनः। वर्धयतेर्नंद्यादित्वाल्ल्युः। पा० ३. १. १३४.। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सिषक्तु। षच समवाये। लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। श्लाविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्याकारस्येकारः। पा० ७. ४. ७८.। तुर त्वरणे। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। प्रत्ययस्वरः॥

तृतीयामृचमाह॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। रक्षा णो ब्रह्मणस्पते॥ ३॥

मा। नः। शंसः। अररुषः। धूर्तिः। प्रणक्। मर्त्यस्य। रक्ष। नः। ब्रह्मणः। पते॥ ३॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य

मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । अत्र यां प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्रक्ष । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । अररुषः । अर्तेररुः । उ० ४. ८०. । इत्यंतर्भावितण्यर्थाद्द गतावित्यस्मादरुस् । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्ति । धुर्वि हिंसायां । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोटि प्राप्ते । पा० ६. ४. १९. । राल्लोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् । पृची संपर्के । लङस्तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । । कुत्वं । रुधादिभ्यः श्नम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यडागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८५. । औणादिकस्तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः । रक्षा णः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति बहुलग्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः । सुबामंत्रिते परांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंत्रितनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः। सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः। घ। वीरः। न। रिष्यति। यं। इंद्रः। ब्रह्मणः। पतिः। सोमः। हिनोति। मर्त्यं ॥ ४ ॥

इंद्रो देवो यं मर्त्यं यष्टमाणं हिनोति। प्राप्नोति वर्धयति वा। तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति। तथा सोमो हिनोति। स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति। न विनश्यति॥ घा। चादिरनुदात्तः। संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा॰ ६. ३. १३३.। इति दीर्घः। ब्रह्मणस्पतिः। उक्तं। हिनोति। हि गतौ वृद्धौ च। स्वादिभ्यः श्नुः। तिपः पित्वात् श्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इंद्रश्च मर्त्यं। दक्षिणा पात्वंहसः॥ ५ ॥

त्वं। तं। ब्रह्मणः। पते। सोमः। इंद्रः। च। मर्त्यं। दक्षिणा। पातु। अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः। तथा सोमः पात्विंद्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु॥ दक्षिणा। दक्ष वृद्धौ। द्रुदक्षिभ्यामिनन्। उ॰ २. ५१.। नित्त्वादाद्युदात्तः। अंहसः। नब्विषयस्येत्यादिराद्युदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता। तथा च गृह्ये मेखलामाबध्येति खंडे पठ्यते। आचार्यः समन्वारब्धे

जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतं । ऋ० १. २२. । इति । तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य काम्यं । सनिं
मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इंद्रस्य । काम्यं । सनिं ।
मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्त-वानस्मि । कीदृशं । अद्भुतं । आश्चर्यंकरं । इंद्रस्य प्रियं । सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं । सनिं । धनस्य दातारं ॥ सदसः । षद्लृ विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्डतिः । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रंथिच-रिभ्यश्च । उ० ४. १४१. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमन-मातां सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इडागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां
योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः ।
चन । सः । धीनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिदेवादृते न सिध्यति। सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबंधमिन्वति। व्याप्नोति। यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः॥ यस्मात्। अन्यारादित्यादिना। पा० २. ३. २९.। ऋतेर्योगात्पंचमी। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। सिध्यति। षिधु संसिद्धौ। श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात-प्रतिषेधः। धीनां। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। योगं। युजिर् योगे। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। इन्वति। इवि व्याप्तौ। शप्। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं। होत्रा
देवेषु गच्छति॥ ८॥

आत्। ऋध्नोति। हविःऽकृतिं। प्रांचं। कृणोति।
अध्वरं। होत्रा। देवेषु। गच्छति॥ ८॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृध्नोति। सदसस्पतिर्देवो वर्धयति। हविर्दानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः। तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति। करोति। होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति। यद्वा होत्रास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति॥ श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु होत्रा गीरिति पठितं।

हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगंतो वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्व । हूयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । हुयामाश्रुभ सिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६८. । इति त्रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं दिवो न
सद्ममखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुऽधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः ।
न । सद्मऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाम्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धाष्ट्र्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं । सद्ममखसं । प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । द्युलोकानिव । आदित्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेज-

स्त्रीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्विप् चेति क्विप् । आतिशायनिकस्तमप् । पकारस्य जश्त्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं । पाघ्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः । लुङ्लङ्लृंक्ष्वडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट उदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथमा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३ ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सद्मखसं । सीदतीति सद्म । पद्लृ विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशतितमो वर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाय्या । तथा सूत्रितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये । आ० २. १३. । इति तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने यो यज्ञ-स्वारंगवैकल्यरहितः। त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रह्वयसे। प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे। तस्मा-दस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि। आगच्छ॥ सैयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता। तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रह्वयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ। नि° १०. ३६.॥ इति। प्रति। निपात आद्युदात्तः। त्वं। त्यदादीनामः। पा° ७. २. १०२.। प्रातिपदिकस्वरः। चारुं। दृसनिजनिचरीत्यादिना। उ° १. ३.। जुण्। अत उपधाया इति वृद्धिः। ञित्वादाद्यु-दात्तः। गोपीथाय। निशीथगोपीथावगथाः। उ° २. ८.। इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः। प्र। निपातस्वरः॥

द्वितीयामृचमाह॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः। मरुद्भिरग्न आ गहि॥ २॥

नहि। देवः। न। मर्त्यः। महः। तव। क्रतुं। परः। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ २॥

हे अग्ने महो महतस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि। उत्कृष्टो देवो न भवति खलु। तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति। ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठंति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यंते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः। मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत्॥ नहि। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। देवः। पचाद्यजंतश्चित्त्वादंतोदात्तः। महः। महतस्तलोपश्छांदसः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति नुटोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। तव। युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं। क्रतुं। कृञः कतुः।

उ० १. ७. ७. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम्लृ सृप्लृ गतौ । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे- त्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्त्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ्‌ भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न
आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षण- प्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतिः । देवासः । द्योतमानाः । अद्रुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्टादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखांतरे- ऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतं पृषयंत स्वेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यंतेऽसृगहनी रजसी उच्येते । नि० ४. १९. १. । इति ॥ रजसः । नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेः क्वनंतस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्जसेरसुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादि-

त्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं । कर्तरि वा क्विप् । तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कं । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उग्रास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवंतः । वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेनानाधृष्टासोऽतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनंति । आपो वा अर्क इति । तन्निर्वचनं च त एवामनंति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति । जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवाचत् । तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । अर्चतेः । अपस्पृधेथामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उब्जेर्बले बलोपश्चेत्यसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

येशुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

ये शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः । शोभमानाः । घोरवर्पसः । उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानांभक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितं । शुभ्राः । स्फायितंचीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषां च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यांतोदात्वात् । रिशंति हिंसंतीति रिशाः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तद्यस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् । न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः । नलोपो नञः । पा° ६. ३. ७३. । इति लोपो न भवति । नभ्राण्नपादित्यादिना । पा° ६. ३. ७५. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा° ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्जसेरसुगित्यसुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । व्यत्ययेन । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

य ईंखयंति पर्वतां तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईंखयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानींखयंति । चालयंति । तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वंतीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईंखयंति । उख उखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति

ण्यिच्। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। पर्वतान्। पूर्वपर्व मर्व पूरणे। औणादिको भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

अष्टमीमृचमाह॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा। मरुद्भिरग्न आ गहि॥ ८॥

आ। ये। तन्वंति। रश्मिऽभिः। तिरः। समुद्रं। ओजसा। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ८॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वंति। आप्नुवंत्याकाशमिति शेषः। किंच। ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वंति। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः॥ तन्वंति। तनु विस्तारे। लटो झोऽंतः। तनादिकृञ्भ्य उः। पा० ३. १. ७९.। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वं। समुद्रं। उंदी क्लेदने। स्फायितंचीति रक्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु। मरुद्भिरग्न आ गहि॥ ९॥

अभि। त्वा। पूर्वऽपीतये। सृजामि। सोम्यं। मधु। मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥ ९॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबंधिनं मधुरसमभिसृजामि। सर्वतः संपादयामि। अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ॥ अभि। एवमादी-

नामंत इत्यंतोदात्तत्वं। त्वामौ द्वितीयाया [इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये। पूर्वा चासौ पीतिश्च। पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना। पा० ६. ३. ४२.। पुंवद्भावः। सृजामि। सृज विसर्गे। मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। विकरणस्वरः। सोम्यं। सोममर्हति यः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। मधु। फलिपाटिनमीत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। अन्यद्गतं। अत्र यास्कः। अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ। नि० १०. ३९.। इति॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्रायं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं। तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। ऋभुदेवता-कत्वमनुक्रमते। अयमष्टावार्भवमिति। विनियोगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः। व्युढस्य प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवश-स्तेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः। अथ छंदोमा इति खंडे सूत्रितं। अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः। आ० ८. ९.। इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया। अकारि
रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय। जन्मने। स्तोमः। विप्रेभिः। आसया।
अकारि। रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः। ते चात्र सूक्ते देवताः। तत्संघा जायमानवाचिना जन्मशब्देनैक-वचनांतेनात्र निर्दिश्यते। जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मेधा-विभिऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि। निष्पादितः। कीदृशः स्तोमः। रत्नधातमः। अतिशयेन रमणीयमणिमुक्ता-दिधनप्रदः। स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः॥ आसया। आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना

याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यंतोदात्तः । रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इंद्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इंद्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इंद्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा नाडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा ततक्षुः । संपादितवंतः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्तवंतः ॥ अपोऽअ इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शमीति पठितं । वचोयुजा । वचसा युंजाते । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि च्छेरुसादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयंति पापानीति शम्यः कर्माणि । औणादिक इन् । कृदिकारादक्तिनः । पा॰ ४. १. ४५. । इति ङीप् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि च्छ्लस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्नुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं। तक्षन्धेनुं
सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं ।
तक्षन् । धेनुं । सबःऽदुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् । तक्षणेन संपादितवंतः । कीदृशं रथं । परिज्मानं । परितो गंतारं । सुखं । उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कांचिद्गां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीं ॥ तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणन-पादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना । उ० १. १४८. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कब्घश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्या-मंवस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति द्वौ । आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थी-मृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः। ऋभवो
विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना। पितरा। पुनरिति। सत्यऽमंत्राः। ऋजुऽयवः।
ऋभवः। विष्टी। अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवा पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ एवं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रत। कृतवंतः। कीदृशाः। सत्यमंत्राः। अवितथमंत्रसामर्थ्योपेताः। पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यंते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते। तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः। ऋजूयवः। ऋजुतामात्मन इच्छंतः। छलरहिता इत्यर्थः। अत एवैतेषामनुष्ठिता मंत्राः सिध्यंति। विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः। सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति। ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा। नि० ११. १५.। इति। युवाना। युवन्शब्दो यौतेः कनिनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः। पितरा। पूर्ववदाकारः। सत्यमंत्राः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ऋजुशब्दो भावपरः। ऋजुत्वमात्मन इच्छंति। क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। पा० ७. ४. २५.। इति दीर्घः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। विष्टी। विष्लृ व्याप्तौ। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं। पा० ७. १. ३९. ३.। इति तस्येकारादेशः। स चालोऽंत्यस्य। पा० १. १. ५२. इति सकारस्य भवति। तत आद्गुण इति गुणे कृते

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः। तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च। पा० ७. ३. १०८. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत्। न। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्। अक्रंत। क्रमो लुङ्। आत्मनेपदं। च्लेस्सादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। यणादेशः। अडागमः। निघातः॥

पंचमोऽर्धर्चमाह॥

सं वो मदासो अग्मतेंद्रेण च मरुत्वता। आदित्येभिश्च राजभिः॥ ५॥

सं। वः। मदासः। अग्मत। इंद्रेण। च। मरुत्वता। आदित्येभिः। च। राजऽभिः॥ ५॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा इंद्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समग्मत। संगताः। ऋभूणा- मिंद्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति। अत एवा- वाहननिगदे आश्वलायनेनैवं पठितः। इंद्रमादित्यवंतमृभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावंतमावहेति। कीदृशेनेंद्रेण। मरुत्वता। मरुद्भिर्युक्तेन। अत एव मंत्रांतरमेव- माम्नायते। मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्त्विति। कीदृशैरादित्येभिः। राजभिः। दीप्यमानैः॥ मदासः। माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः। मदोऽनुपसर्गे। पा० ३. ३. ६७. । इत्यप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव शिष्यते। आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः। अग्मत। गमेः संपूर्वाल्लुङ्। समो गम्यृच्छी- त्यादिना। पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं। च्लेस्सादेशः। मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गमहनेत्यादिना। पा० ६. ४.

८८.। उपधालोपः। व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः। निघातः। मरुत्वता। मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान्। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः। झयः। पा० ८. २. १०.। इति मतुपो वत्वं। आदित्येभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने झल्येदित्येत्वं। राजभिः। राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन नित्वादाद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं। अकर्त
चतुरः पुनः॥ ६॥

उत। त्यं। चमसं। नवं। त्वष्टुः। देवस्य। निःऽकृतं।
अकर्त। चतुरः। पुनरिति॥ ६॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य। देवसंबंधी तक्षणव्यापारः। नवं नूतनं त्यं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः। तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्त। चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवंतः। एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रांतरेऽपि विस्पष्टः। एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति॥ नवं। णु स्तुतौ। नूयत इति नवं। कर्मणि अप्प्रत्ययः। स हि घञोऽपवादत्वाद्घञर्थे सर्वत्र भवति। पा० ३. ३. ५६. ५७.। घञ्प्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां। पा० ३. ३. १९.। इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति। यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव। संब-

ध्यत इति संबंधः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । औणादिकस्तृन् । ऊदित्त्वात्पक्ष इड्भावः । पा० ७. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरंते च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृञो निरुपपदष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । मापाणामग्नीयादिति । गतिरनंतर इति निस उदात्तत्वं । अकर्त । अकल्पत । कृञो लुङि च्लेस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वादिङ्स्वाभावेन गुणः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावावपेयौ । तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूत्रितं । इंद्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च । आ० ८. ११. । इति । तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकंऽएकं । सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥

पूर्वाखृचु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबंधिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि । त्रिरा । त्रिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच साप्तानि । सप्तसंख्यानित्र्यवयवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा । त्रिवारमावृत्तानि । अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां । निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० [३. १४. । इति नप्रत्ययः । तस्य नियोगेन मकारस्य तकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । ञित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव शब्दं त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञाया-

मनुदात्तं चैत्वनुदात्तत्वं । युष्मभिः । प्रचत चाभिरिति प्रशस्य भ्रयः । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तत्र क्तिलाप-लोपः । शोभनाः प्रशस्य इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वेन तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अधारयंत वह्नयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु
यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वह्नयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं ।
देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवो-ऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमाम्नायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुरिति । किंचैते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वह्नयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादनिघातः । सुकृत्यया । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १२०. । इति कृञः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु

कृत्यशब्दे क्यपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणादिरुदात्तः। ततश्चाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं। तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं। एवं तर्हि कृञः श च। पा° ३. ३. १००.। इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः। क्यपः पित्त्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। भागं। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तः। यज्ञियं। यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। पा° ५. १. ७१.। इति घः। तस्य इयादेशः। प्रत्ययस्वरः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः॥

इहेंद्राग्नी इत्यादिकं षळृचं चतुर्थं सूक्तं। तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। देवता त्वनुक्रम्यते। इह षळैंद्राग्नमिति। विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इहेंद्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं। स्तोत्रमग्रे शस्त्रादिति खंड इहेंद्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव। आ° ५. १०.। इति सूत्रितत्वात्। तथाभिप्लवषडहे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं। तथा च सूत्रितं। अभिप्लवपृष्ठ्याहानीत्युपक्रम्येहेंद्राग्नी इंद्राग्नी आगतं। आ° ७. ५.। इति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

इहेंद्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि। ता सोमं सोमपातमा॥ १॥

इह। इंद्राग्नी इति। उप। ह्वये। तयोः। इत्। स्तोमं। उश्मसि। ता। सोमं। सोमऽपातमा॥ १॥

इहास्मिन्कर्मणींद्राग्नी देवावुपह्वये । आह्वयामि । तयोरिदिंद्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि । कामयामहे । सोमपातमा । अतिशयेन सोमं पातुं चमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इंद्राग्नी । अत्र देवताद्वंद्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति । तत्र हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वंद्वग्रहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वंद्व आनङित्युक्तं । पा० ६. ३. २६. । तस्मादत्रावग्रहे ऋस्व इंद्रशब्दः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति प्रतिषेधात् । उश्मसि । वश कांतौ । लटो मसं । इदंतो मसिरितीकारोपजनः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकार ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेंद्राग्नी शुंभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इंद्राग्नी इति । शुंभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्तौ ताविंद्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुंभत । नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः । शुंभता । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इंद्राग्नी ता हवामहे। सोमपा सोमपीतये॥ ३॥

ता। मित्रस्य। प्रऽशस्तये। इंद्राग्नी इति। ता। हवामहे। सोमऽपा। सोमऽपीतये॥ ३॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः। यद्वा मित्रस्य मम संबंधिनौ ताविंद्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः। सोमपा सोमपानक्षमौ ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे। आह्वयामः॥ प्रशस्तये। तुमर्थाच्च भाववचनात्। पा॰ २. ३. १५.। इति चतुर्थी। थाथादुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यतौ। पा॰ ६. २. ५०.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। सोमपीतये। सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

उग्रा संता हवामह उपेदं सवनं सुतं। इंद्राग्नी एह गच्छतां॥ ४॥

उग्रा। संता। हवामहे। उप। इदं। सवनं। सुतं। इंद्राग्नी इति। आ। इह। गच्छतां॥ ४॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्नुयुषा संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे। आह्वयामः। इंद्राग्नी देवाविह कर्मण्या-

गच्छतां॥ संता। अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपः। सवनं सुतमिति इयं सेमं नः स्तोममा गह्योत्यत्रोक्तं॥

पंचमीमृचमाह॥

ता महांता सदस्पती इंद्राग्नी रक्ष उब्जतं। अप्रजाः संत्वत्रिणः॥ ५॥

ता। महांता। सदस्पती इति। इंद्राग्नी इति। रक्षः। उब्जतं। अप्रजाः। संतु। अत्रिणः॥ ५॥

तौ पूर्वोक्ताविंद्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुब्जतं। ऋजुकुरुतं। क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः। कीदृशौ। महांता। महांतौ गुणैरधिकौ। सदस्पती। सभापालकौ। तयोः प्रसादादत्रिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनपत्याः संतु॥ महांता। सांतमहतः संयोगस्य। पा॰ ६. ४. १०.। इति दीर्घः। सदस्पती। सदसस्पती इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्छांदसः। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्राग्नी। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। अप्रजाः। प्रजायंत इति प्रजाः। अन्येष्वपि दृश्यते। पा॰ ३. २. १०१.। इति जनेर्डप्रत्ययः। न प्रजा अप्रजाः। प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः। पा॰ ५. ४. १२२.। इत्यसिजादेशः स्यात्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अत्रिणः। ऋजंतत्वादत्रशब्दस्य जसश्छांदस इनुडागमः। चित इति अकार उदात्तः। तस्य यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादितीकार उदात्तः॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे। इंद्राग्नी शर्मं यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन। सत्येन। जागृतं। अधि। प्रऽचेतुने। पदे। इंद्राग्नी इति। शर्मं। यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं। आधिक्येन सावधाना भवतं। ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं। सुखं गृहं वा दत्तं॥ गयः कृदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं। जागृतं। जागृ निद्राक्षये। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः। प्रचेतुने। चिती संज्ञान इत्यस्मादग्रंताच्छकेरुनोंत। उ० ३. ४९.। इति विहितत्वाद्बहुलकादौणादिक उनप्रत्ययः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्राग्नी। इहेंद्राग्नी इत्यत्रोक्तं। आमंत्रितत्वादाद्युदात्तमत्र विशेषः। शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्मं। शॄ हिंसायां। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। यच्छतं। इषुगमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं। तस्य ऋषिश्छंदसी पूर्ववत्। देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते। प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवानामेकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षडृग्वाव्योऽतो

देवा देवो वेति। सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्तं संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या। सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका। तत्रादौ चतस्र ऋचाऽश्विदेवताकाः। पंचमोमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेवताकाः। नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके। एकादश्या ऋचो देवसंबंधिन्यो देव्यो देवताः। द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः। त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके। पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेवताका। षोडशीमारभ्यैकविंश्यंत्याः षड्विष्णुदेवताकाः। अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता। अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः। सूत्रितं च। अथाश्विन एषो उषा प्रातर्युजेति चतस्रः। आ० ४. १५.। इति। आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं। आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय। आ० ५. ५.। इति। तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां। अस्य
सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा। वि। बोधय। अश्विनौ। आ। इह।
गच्छतां। अस्य। सोमस्य। पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते। हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ विबोधय। विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु। अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देयावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य

सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रातर्युजाते ऽश्वमाप्तेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । सुपां सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना
ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।
अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ समासांतोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्विप् चेति क्विप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं
मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

या । वां । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ।
तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्वताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं। सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं। कशयाश्वान्दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य सवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः। कीदृशी कशा। मधुमती। अर्णः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं। तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति। अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः। सूनृतावती। प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते। ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते। तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं। यद्वा। श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्नामसु कशा धिषणेति पठितं। अश्विनोर्या वाङ्मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः। तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं॥ कशा। कश गतिशासनयोः। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तः। सूनृतवती। ऊन परिहाणे। सुष्ठु ऊनयत्यप्रियमिति सून्। तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः। सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशायाः संज्ञा। एवंनामा कशेत्यर्थः। संज्ञायां। पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत्वं। मिमिक्षतं। मिहेः सन्। हलंताच्चेति कित्त्वाद्गुणाभावः। ढत्वकत्वषत्वानि॥

चतुर्थीमृचमाह॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः। अश्विना सोमिनो गृहं॥ ४॥

नहि वां। अस्ति। दूरके। यत्र। रथेन। गच्छथः। अश्विना। सोमिनः। गृहं॥ ४॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः। स मार्गो वां युवयो-र्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति। न वर्तते खलु। यद्वा। यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति॥ नहि। एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः। अस्ति। चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः। अत्र हि गृहं दूरं च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयस्यार्थो गम्यते। चशब्दो न प्रयुज्यत इति चनापि प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति। यत्र। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं। गच्छथः। इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यच्चेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः॥

व्यूढस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्रस्तृचः। तृतीयस्येति खंडे सूत्रितं। हिरण्य-पाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः। आ० ८. १०.। इति। तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये। स चेत्ता देवता पदं॥ ५॥

हिरण्यऽपाणिं। ऊतये। सवितारं। उप। ह्वये। सः। चेत्ता। देवता। पदं॥ ५॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये। आह्वयामि।

स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता। ज्ञापयिता भवति। कीदृशं सवितारं। हिरण्यपाणिं। यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं। यद्वा। देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः। तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवंतः। तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद। ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रचिक्षिपुः। सोऽयमर्थः कौशीतकीब्राह्मणे समाम्नातः। सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजह्रुस्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुत इति। हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति। हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः। नि॰ २. १०.। इति। तथा पाणिः। पणायतेः पूजाकर्मणः। नि॰ २. २६.। इति। हिरण्यशब्दो नब्विषयत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ऊतये। उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिनंतोऽंतोदात्तो निपातितः। सवितारं। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। चेत्ता। चिती संज्ञाने। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्ये तृन्। अनित्यमागमशासनमितीडभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। देवता। देवात्तल्। पा॰ ५. ४. २७.। इति स्वार्थे तल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं। पदशब्दः पचाद्यजंतः। चित इत्यंतोदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि। तस्य
व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपां। नपातं। अवसे। सवितारं। उप। स्तुहि।
तस्य। व्रतानि। उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा ऋत्विजं ब्रूते। अवसेऽस्मद्रक्षितुं सवितारमुपस्तुहि। तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्युश्मसि। कामयामहे। कीदृशं सवितारं। अपां नपातं। जलस्य न पालकं। संतापेन शोषकमित्यर्थः॥ अपां। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। नपातं। पा रक्षणे। अस्य शत्रंतः पाच्छब्दः। तस्य नञा समासे नभ्राण्नपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः। अग्निरपो न पाति तच्छोषकत्वात्। तर्हि कथमपामिति षष्ठी। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति। पा० २. ३. ६९.। कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत्। तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु। अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबंधिनावग्नेराप इति श्रुतेः। आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च। अस्मिन्पक्ष उणादिवामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं। पातेः क्विबंतस्य तुग्वा निपातनाद्द्रष्टव्यः। अथवा न पातयतीति नपात्। पत्लृ गताविति धातोर्ण्यंतात्क्विप्। अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अवसे। तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन्। नित्वादाद्युदात्तः। उश्मसि। वश कांतौ। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्। इदंतो मसिरितीकारोपजनः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः। सवितारं
नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं। हवामहे। वसोः। चित्रस्य। राधसः।
सवितारं। नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं। अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं। नृचक्षसं। मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनंति। यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। हवामहे। ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। वसोः। वस निवासे। शॄस्वृस्निहीत्यादिना उः। निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः। राधसः। असुनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः। नृचक्षसं। नॄंश्चष्ट इति नृचक्षाः। तं नृचक्षसं। चक्षेर्बहुलं शिच्च। उ॰ ४. २३२.। इत्यसुन्। शित्त्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः।
दाता राधांसि शुंभति ॥ ८ ॥

सखायः। आ। नि। सीदत। सविता। स्तोम्यः। नु।
नः। दाता। राधांसि। शुंभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिषीदत । सर्वेचोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुंभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यांति प्रकाशंत इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इतीण्प्रत्ययः । तत्सं- नियोगेन डित्त्वंयलोपश्च । डित्त्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इण्संनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णित्त्वाद्वृद्धिरायादेशः । निषीदत । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रति- पाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थित- याज्यप्रशास्ता । ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूत्रितं । अग्ने पत्नीरिहावहोत्रां नाय वशां नायेति ॥

तासेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ८ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेशे आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः । उत्वंतः प्रतिशब्द

आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्त्वादनुदात्तस्वर एव । उशतीः । वश कांतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीप उदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं । वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्रां । यविष्ठ । भारतीं । वरूत्रीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्मान्रक्षितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह । तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्पादकाग्निपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह ॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गच्छंत इति ग्नाः । गम्ल सृप्ल गतौ । औणादिको ङ्नप्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्रां । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६८. । इति त्रनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशायने तमबिष्ठनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेराकृतत्वात् ङीनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । वरूत्रीं । ग्रसितस्कभितेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. । यद्यपि वरूत्रशब्दस्तृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकारस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूत्रशब्दस्तृनंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्त-

यथो ह्यल्पूर्वादित्यपि न ङीप उदात्तत्वं । धिषणा । क्युप्रत्यया- नुवृत्तौ धृषेर्धिष् च संज्ञायां । उ० २. ८०. । इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्तं एकादशीमृचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपत्राः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवंतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः । मनुष्याणां पालयित्र्यः । अच्छिन्न- पत्राः । अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यंते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसीति पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । महः । मह पूजायां । क्विप् । सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समा- सांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु- दात्तत्वं । अच्छिन्नपत्राः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्व- पदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेंद्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नायीं
सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इंद्राणीं । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्तये ।
अग्नायीं । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चेंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इंद्राणीं । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. । पुंयोगे ङीष्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नायीं । वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेनैकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविद्धानीयस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूत्रितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. । इति ॥ आग्रयणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं व्रीहिश्यामाकेति खंडे सूत्रितं । ये के च ज्मामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितं । अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १३. । इति ॥ विष्यंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विष्यपराध इति खंडे तथैव सूत्रितं । विष्यंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विन-

ग्रस्त्रेऽप्येषा संस्थितैष्वाश्विनायेति खंडे सूत्रितं। मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा। आ० ६.५.। इति॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां। पिपृतां नो भरीमभिः॥ १३॥

मही। द्यौः। पृथिवी। च। नः। इमं। यज्ञं। मिमिक्षतां। पिपृतां। नः। भरीमऽभिः॥ १३॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां। स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां। सेक्तुमिच्छतां। तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां। उभे देव्यौ पूरयतां॥ मही। महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप्। अच्छब्दलोपश्छांदसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं॥ द्यौः। दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। गोतो णित्। पा० ७.१.९०.। इति ततः परस्य सोर्णिद्वद्भावाद्वृद्धौ वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता। पृथिवी। प्रथ प्रख्याने। प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च। उ० १. १४९.। इति षिवन्प्रत्ययः। षिद्गौरादिभ्यश्च। पा० ४.१. ४१.। इति ङीष्। प्रत्ययस्वरः। मिमिक्षतां। मिह सेचने। सनि द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। पिपृतां। पॄ पालनपूरणयोः। ह्रस्व इत्येके। शपः श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्च। पा० ७.४.७७.। इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः। तिङः प्रत्ययस्वरः। भरीमभिः। डुभृञ् धारणपोषणयोः। दुस्तृभृधृस्तृभ्य ईमन्निति ईमन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहंति । धीतिऽभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यद्गंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोरिद्यावापृथिव्योरेव संबंधि पयो जलं घृतवद्घृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्घृतं सारं तेनोपेतं रिहंति ॥ लिहेर्व्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गं धृञो व इति वप्रत्ययः । तस्य नियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूत्रितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. । इति ॥ स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमिति सूत्रितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. । इति । तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवी । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवी स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्ण-

वाची। तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं। इंद्रस्योरुमाविश स्योन स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह। यद्वा। स्योनशब्दः सुखवाची। तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते। अनृचरा। कंटकरहिता। निवेशनी। निवासस्थानभूता। सुप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ। हे पृथिवि देहि॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे। सुखा नः पृथिवी भवानृचरा निवेशन्यृचरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृंततेर्वा कंटतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु। नि० ८. ३२.। इति॥ स्योना। षिवु तंतुसंताने। सिवेष्टेयूँ च। उ० ३. ८.। इति नप्रत्ययः। टेश्च यो इत्यादेशः। प्रत्ययस्वरः। स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं। अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामंत्रिताद्युदात्तत्वं। अनृचरा। ऋषि गतौ। गच्छत्यंगेरित्यृचरः कंटकः। तन्वृषिभ्यां क्सरन्। उ० ३. ७४.। षढोः कः सीति कत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। नञा बहुव्रीहिः। तस्मान्नुडचि। पा० ६. ३. ७४.। इति नुडागमः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। निविशत्यस्यामिति निवेशनी। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यच्छ। दाण् दाने। पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। सप्रथः। प्रथ प्रख्याने। असुन्। प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे। पा० २. २. २८.। इति समासः। वोपसर्जनस्य। पा० ६. ३. ८२.। इति सभावः। छत्स्वरः॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं। अथातो देवा इत्याद्याः षडृचः सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं। मह्नां इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यंद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च। आ० ६. ७.। इति॥ आप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः। तथा च यस्य पगव इति खंडे सूत्रितं। अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ। आ० ८. ११.। इति॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते। तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूत्रितं। अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च। आ० १. ११.। इति॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभापणेऽतो देवा इत्येषा जप्या। सूत्रितं हि। आपद्यतो देवा अवंतु न इति जपेदिति॥ तामेतां सूक्तं षोडशीमृषमाह॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे। पृथिव्याः सप्त धामभिः॥ १६॥

अतः। देवाः। अवंतु। नः। यतः। विष्णुः। विऽचक्रमे। पृथिव्याः। सप्त। धामऽभिः॥ १६॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे। विविधपादक्रमणं कृतवान्। अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनंति। विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानं। पृथिवीप्रदेशाद्रवणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं॥ अतः।

एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशादेशः । लित्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लित्स्वरः । विष्णुः । विषेः किच्च । उ० ३. ३९. । इति नुप्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । नित्त्वानुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुविदित्यत्र योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे सूत्रितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येष्टावेति खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूत्रितं । गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥ तामितां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ १८ ॥

इदं । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदं । सम्ऽऊळ्हं । अस्य । पांसुरे ॥ १८ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे। विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे। स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्। अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स्थगंतर्भूतं॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता। विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा। यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूढमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवंतीति वा। नि॰ १२. १९.। इति॥ त्रेधा। एधाच्च। पा॰ ५. ३. ४६.। इत्येधाच्प्रत्ययः। चितोऽतोदात्तः। समूळ्हं। वह प्रापणे। निष्ठेति क्तः। वचिस्वपात्यादिना। पा॰ ६. १. १५.। संप्रसारणं। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अस्य। इदमोऽशादेश इत्यत्रानुदात्तः। प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण। पांसुरे। नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं। पा॰ ५. २. १०७. २.। इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥

उपसर्गात् वैष्णवद्यागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा। सूत्रितं च। त्रीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृद्यालुप्यते। आ॰ ४. ८.। इति। नानेतामष्टादशीमृचमाह॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। अतो धर्माणि धारयन्॥ १८॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः ।
अदाभ्यः अतः । धर्माणि । धारयन् ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृतस्येत्यत्रोक्तं । अदाभ्यः । दभेश्छन्दसीति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य
युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।
इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे । सर्वो यजमानः स्पष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिंद्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन तैत्तिरीया आमनंति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति पकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः ।

युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाह ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः । दिवीव
चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यंति ।
सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबंधि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यंति । तत्र दृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नव्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिंधते । विष्णोर्यत्प
रमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते ।
विष्णोः । यत् । परमं । पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिंधते। सम्यक् दीपयंति। कीदृशाः। विपन्यवः। विशेषेण स्तोतारः। जागृवांसः। शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः॥ विप्रासः। आज्जसेरसुक्। विपन्यवः। स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः। तत्र प्रत्ययस्वरः। जागृवांस। जागृ निद्राक्षये। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवृत्तिः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका। तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैंद्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽंत्याध्यर्धाग्नेय्यपस्वंतः पुरउष्णिक् परानुष्टुम्मिश्चयांत्या एकविंशी प्रतिष्ठेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः। अप्स्वंतरित्येषा पुरउष्णिक्। प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यस्य पुरउष्णिगिति लक्षणसद्भावात्। अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप्। इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः। आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात्। आद्या वायुदेवताका। ततो द्वे ऋचाविंद्रवायूदेवताके। तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः। तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेंद्रो देवता। तत एकस्तृचो वैश्वदेवः। तदनंतरभावी पौष्णः। शिष्टा ऋचोऽब्देवताकाः। पयस्वानग्न इत्यर्धर्चयुक्ता सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः। अभिप्लवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया। द्वितीयस्य चतुर्विंश-

मेति खंडे सूत्रितं । तीव्राः सोमास आगहीत्येका । आ० ७. ६. । इति । पृष्ठ्यषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वंतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवंतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐंद्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः । ते च तीव्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वंतः । आशिर्युक्ताः । अनस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान्सोमान्पिब । तीव्राः । तिज निशाने । रक दीर्घत्वं जश्च व इति ऋज्रेंद्रेत्यत्र मनोरमा । सोमासः । अर्तिस्तुत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । आज्जसेरसुक् । गहि । महङ्गिरस्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वंतः । श्रीञ् पाके । अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे । पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते । आशीरेषामस्तीत्याशीर्वंतः । छंदसीर इति वत्वं । वायो । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐंद्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूत्रितं ।

उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ० ७. ६. । इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

उभा देवा दिविस्पृशेंद्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इंद्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविंद्रवायू हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्व्याख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां सुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा । हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. । इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रवायू । इंद्रश्च वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्ङतिङ इत्यार्ष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. । इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवंत ऊतये। सहस्राक्षा धियस्पती॥ ३॥

इंद्रवायू इति। मनःऽजुवा। विप्राः। हवंते। ऊतये। सहस्रऽअक्षा। धियः। पती इति॥ ३॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवंते। आह्वयंति। कीदृशौ। मनोजुवौ। मन इव वेगयुक्तौ। सहस्राक्षा। सहस्रनयनयुक्तौ। यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते। धियस्पती। कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ। मनोजुवा। जवतिर्गतिकर्मा। मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगित्याकारः। विप्राः। औणादिको रन्। रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। ऊतये। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। सहस्राक्षा। सहस्रमक्षीणि ययास्तौ बहुव्रीहौ। सक्थ्यक्ष्णोः। पा° ५. ४. ११३.। इति षच्समासांतः। बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं। धियः। सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। पती। उत्यत आद्युदात्तः॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामह इति तृचः पूर्वस्तोत्रियः। चतुर्विंश इति खंडे सूत्रितं। आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे। आ° ७. २.। इति॥ अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः। अभिप्लवषष्ठ्याहानीति खंडे सूत्रितं।

परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. । इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं वयं हवामहे । वरुणं । सोमपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चाभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवतौ । पूतदक्षसा । शुद्धबलौ ॥ वरुणं । वृञ् वरणे । कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । नित्त्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । छन्दसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं । स्तोः श्चुना श्चुः । पा० ८. ४. ४० । इति नकारस्य ञकारः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूञ् पवने । निष्ठायां क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती। ता
मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन। यौ। ऋतऽवृधौ। ऋतस्य। ज्योतिषः।
पती इति। ता। मित्रावरुणा। हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन याजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ। ऋतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ। ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ। श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्द्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं। श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातं। ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे। आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ। वृधु वृद्धौ। क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। ज्योतिष। द्युत दीप्तौ। द्युतेरिसिन्नादेश जः। उ० २, १०६.। इतीसिन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं। मित्रावरुणा। देवताद्वंद्व चेत्यानङ्। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घं आकारः। हुवे। ह्वेञ्। आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च सति बहुलं छंदसीति शपो लुक्। टेरेत्वं। गुणे प्राप्ते क्ङिति च। पा० १. १. ५.। इति प्रतिषेधः। उवङादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां
नः सुराधसः ॥ ६ ॥

वरुणः। प्रऽअविता। भुवत्। मित्रः। विश्वाभिः।
ऊतिऽभिः। करतां। नः। सुऽराधसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत्। प्रकर्षेण रक्षको भवतु। मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत्। तावुभावपि नोऽस्मान्सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान्करतां। कुरुतां॥ अविता। तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। भुवत्। भू सत्तायां। लेटस्तिप्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि। पा॰ ७. ३. ८८.। इति प्रतिषेधः। उवङादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विश्वाभिः। अशिप्रुषीत्यादिना क्वनंतो विश्वशब्द आद्युदात्तः। टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते। ऊतिभिः। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। करतां। कृञ् करणे। भौवादिकः। लोटस्तस्। तसस्तां। कर्तरि शप्। गुणो रपरत्वं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। सुराधसः। राध साध संसिद्धौ। राध्नोत्यनेनेति राधो धनं। शोभनं राधो येषां ते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमनसो अलोमोषसो। पा॰ ६. २. ११७.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्व॑न्तं हवामह इंद्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्व॑न्तं । हवामहे । इंद्र । आ । सोमऽपीतये ।
सऽजूः । गणेन । तृंपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स चेंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृंपतु । तृप्तो भवतु ॥ मरुत्व॑न्तं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । झयः । पा॰ ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे । पा॰ १. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः । मतुप्, पौ पित्त्वादनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । पा॰ ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् । न । ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुड्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । संपदादिलक्षणः क्विप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य छंदसीति सभावः । ससजुषो रुः । पा॰ ८. २. ६६. । इति रुत्वं । स र्वोरुपधायाः । पा॰ ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते त्रिचक्रादीनां छंदसि । पा॰ ६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृंपतु । तृप तृंप तृप्तौ । तुदादिभ्यः शः । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे
मम श्रुता हवं ॥ ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः ।
विश्वे । मम । श्रुत । हवं ॥ ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिंद्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोण्मध्यमबहुवचनं थ । तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । हवं । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

हत वृत्रं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा । मा नो
दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रं । सुऽदानवः । इंद्रेण । सहसा । युजा ।
मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः महसा बलवता युजा योग्येनेंद्रेण सह इत्थं गन्तुं हत। नागयत। दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृको नोऽस्मान्प्रति मेशत। समर्थो मा भूत्॥ हत। हन हिंसागत्योः। लोटस्य। तस्य त। अदिप्रभृतिभ्य शप इति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशे- त्यादिनानुनासिकलोपः। सुदानवः। डुदाञ् दाने। दाभाभ्यां नुः। उ० २. ३२.। इत्यौणादिको नुप्रत्ययः। प्रादिसमास आमंत्रितत्वान्निघातः। युजा। युजिर् योगे। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं। दुःशंसः। ईषद्दुःसुष्विति खल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। ईशत। ईश ऐश्वर्ये। माङिलुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ्। तस्य बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। न माङ्योग इत्याडागमाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

दशमीमृचमाह॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये। उग्रा हि
पृश्निमातरः॥ १०॥

विश्वान्। देवान्। हवामहे। मरुतः। सोमऽपीतये।
उग्राः। हि। पृश्निऽमातरः॥ १०॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे। सोमपानार्थमाह्वयामः। ते मरुत उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः। पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णयुक्ता या भूमिः पुत्राः। हिशब्दः प्रसिद्धार्थः। सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः इति मंत्रांतराद- वगंतव्या॥ पृश्निमातरः। पृश्निर्माता येषां ते। पृश्निशब्दो

धृषिपृषिश्रिरित्यणादावाद्युदात्तो निपातितः। उ० ४. ५३.।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया। यच्छुभं
याथना नरः॥ ११॥

जयतांऽइव। तन्यतुः। मरुतां। एति। धृष्णुऽया।
यत्। शुभं। याथन। नरः॥ ११॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्यंयुक्तः सन्नेति।
गच्छति। केषामिव। जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटाना-
मिव। हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं
देवयजनं याथन। प्राप्नुथ। तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वत्रान्वयः॥ तन्यतुः। तनु विस्तारे। ऋतन्यंजीत्यादिना।
उ० ४. २.। यतुच्प्रत्ययः। धृष्णुया। ञिधृषा प्रागल्भ्ये।
त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नुः। पा० ३. २. १४०.। सुपां सुलुगिति
सोर्याचादेशः। चित्त्वादंतोदात्तः। याथन। तप्तनप्तनथनाश्चेति
थनादेशः। यच्छब्दयोगान्निघाताभावः॥

द्वादशीमृचमाह॥

ह्रस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः। मरुतो
मृळयंतु नः॥ १२॥

ह्रस्कारात्। विऽद्युतः। परि। अतः। जाताः। अवंतु।
नः। मरुतः। मृळयंतु। नः॥ १२॥

ह्रस्काराद्दीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात्। अतो-
ऽंतरिक्षात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मानवंतु।

रचंतु। तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृलयंतु। सुखयंतु॥ हस्कारात्। हसे हसने। अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते। अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप्। अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण्। पा० ३. २. १.। इत्यणप्रत्ययः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अतः कृकमीत्यादिना। पा० ८. ३. ४६.। विसर्जनीयस्य सत्वं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः। आजा नष्टं यथा पशुं॥ १३॥

आ। पूषन्। चित्रऽबर्हिषं। आघृणे। धरुणं। दिवः। आ। अज। नष्टं। यथा। पशुं॥ १३॥

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिवः आ द्युलोकादा हरेति शेषः। पूषा विशेष्यते। आघृणे। आगतदीप्तियुक्त। तत्र दृष्टांतः। हे अज गमनशील। यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत्॥ आघृणे। घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्घृणिपृश्निरिति निप्रत्ययो निपातितः। ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं। प्रादिसमासः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। धरुणं। धृञ् धारणे। अस्मात् ण्यंताद्धातोरर्जेर्णिलुक् च। उ० ३. ५८.। इति चकाराद्धृधातोरुनन्प्रत्ययः। व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं। अज्ञा। अज गतिक्षेपणयोः॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितं । अविंदच्चित्रबर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपऽगूळ्हं । गुहा । हितं ।
अविंदत् । चित्रऽबर्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळ्हं । अत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ॥ अपगूळ्हं । गुहू संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं । झषस्तथोर्धोऽधः । पा° ८. २. ४०. । इति धकारः । ष्टुत्व-ढलोपदीर्घाः । समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स मह्यमिंदुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यं । इंदुऽभिः । षट् । युक्तान् ।
अनुऽसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्योगहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसंतादीनृतूननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टांतः । गोभिर्यवं न । लोके यथा कृषीवलो बलीवर्दैर्यवं चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कर्षति तद्वत् ॥ मह्यं । ङयि च । पा° ६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने ।

उ॑देरिश्वादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । उकारस्यैकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युष्मान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अनुसेषिधत् । षिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । इणकोः । पा० ८. ३. ५७. । इति षत्वं । सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने । यङ्लुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्त्वचर्त्वानि । रुग्रिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. । इत्यभ्यासस्य रुगागमः । अस्माद्यङ्लुगंताल्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्य शप इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनप्त्रीय एकधनास्वपानीतासु स्वयमनुगच्छन्न॑यं इति द्वे अनुब्रूयात् । तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूत्रितं । अंबयो

यंत्यध्वभिरिति तिस्र उत्तमयानुप्रपद्येतेति। अस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्तं षोडशीमृचमाह ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां। पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः। यंति। अध्वऽभिः। जामयः। अध्वरिऽयतां। पृंचतीः। मधुना। पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः। तथा च कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नायते। अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति। ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यंति। गच्छंति। कीदृश्य आपः। जामयः। हितकारिण्यो बंधवः। तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीः। गवादिषु योजयंत्यः॥ अंबयः। रवि लवि अवि शब्दे। एतस्मादच इः। उ० ४. १४०.। इति प्रकरणे बाहुलकादिः। प्रत्ययस्वरः। अध्वभिः। अदेर्ध्व च। उ० ४. ११७.। इति क्वनिप्। पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः। जामयः। जमु अदने। बाहुलकादिः। अध्वरीयतां। अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाच्च छंदस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति कव्यध्वरपृतनस्य। पा० ७. ४. ३९.। इत्यकारलोपोऽपि न भवति। क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं। पृंचतीः। पृची संपर्के। लटः शतृ।

क्षुधादिभ्यः ग्रुम्। ग्रुसोरल्लोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। उगित-श्चेति ङीप्। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। मतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं॥

सप्तदशीमृचमाह॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वंत्वध्वरं॥ १७॥

अमूः। याः। उप। सूर्ये। याभिः। वा। सूर्यः। सह। ताः। नः। हिन्वंतु। अध्वरं॥ १७॥

या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः। आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात्। वा। अथवा सूर्यो याभिरद्भिः सह वर्तते। पूर्वत्रापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः। तादृशस्ता आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु। प्रीणयंतु॥ प्रक्रिया स्पष्टा। याभिः। सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः॥

अष्टादशीमृचमाह॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबंति नः। सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः॥ १८॥

अपः। देवीः। उप। ह्वये। यत्र। गावः। पिबंति। नः। सिंधुऽभ्यः। कर्त्वं। हविः॥ १८॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबंति। पानं कुर्वंति। ता अपो देवीरुपह्वये। आह्वयामि। सिंधुभ्यः स्यंदमानोदकाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो हविः कर्त्वं। अस्माभिः कर्तव्यं॥ अपः। ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं। पिबंति। पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातु-

कस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः। कर्त्वं। डुकृञ् करणे। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। पा॰ ३. ४. १४.। इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः। गुणः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

अप्स्वं१॑न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्तये। देवा॒ भव॑त वा॒जिनः॑॥ १९॥

अ॒प्ऽसु। अं॒तः। अ॒मृत॑म्। अ॒प्ऽसु। भे॒ष॒जं। अ॒पां। उ॒त। प्रऽश॑स्तये। देवाः॑। भव॑त। वा॒जिनः॑॥ १९॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते। तस्याब्विकारत्वात्। अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतराच्च। तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते। क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्यापृकार्यत्वात्। उत। अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः। एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात्। वाजिनो वेगवंतो भवत। शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः॥ अप्सु। ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं। अमृतं। नञो जरमरमित्रमृताः। पा॰ ६. २. ११६.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। प्रशस्तये। तादौ च निति। पा॰ ६. २. ५०.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। भवत। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या। वर्ष-कामेष्टिरिति खंडेऽपृक्षग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत्। आ० २. १३.। इति सूत्रितं॥ विंशीमृचमाह॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा।
अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः॥ २०॥

अप्ऽसु। मे। सोमः। अब्रवीत्। अंतः। विश्वानि। भेषजा॥
अग्निं। च। विश्वऽशंभुवं। आपः। च। विश्वऽभेषजीः॥२०॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मंत्रदर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत्। तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं अग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत। तथा च तैत्तिरीयाः। अग्ने-स्त्रयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेश-मामनंति। लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं। विश्वभेषजीः। विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत्॥ भेषजा। सुपां सुलुगि-त्याकारः। विश्वशंभुवं। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप्। व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा० ६. २. १०६.। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। आपः। कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः। विश्वभेषजीः। विश्वशंभु-रितिवत्॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम । ज्योक् च
सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम ।
ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत । पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोण्मध्यमबहुवचनं । थस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः । क्र्यादिभ्यः श्ना । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई हल्यघोरितीत्वं । ऋवर्णाच्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं । वृञ् वरणे । जॄवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । नित्त्वादाद्युदात्तः । तन्वे । ङिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाक्षिकीत्याडागमाभावः । उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायामिति खंडे सूत्रितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५. इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । पत्नीसंयाजैर्यांति खंड इदमापः प्रवहत सुमित्रा न आप ओषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूत्रितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं आपः। प्र। वहत। यत्। किं। च। दुःऽइतं। मयि।
यत्। वा। अहं। अभिऽदुद्रोह। यत्। वा। शेपे। उत।
अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं। वा। अथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह। सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि। वा। अथवा शेपे। साधुजनं शप्तवानस्मीति यदस्ति। उत। अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति। तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत। मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि। मपर्यंतस्य त्वमाविकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः। एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं। दुद्रोह। द्रुह जिघांसायां। णलि गुणे द्विर्वचनकुत्वहलादिशेषाः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। शेपे। शप आक्रोशे। लिटि व्यत्ययेन तङ्। उत्तमैकवचनमिदं। टेरेत्वं। अत एकहल्मध्ये। पा० ६. ४. १२०.। इत्येत्वाभ्यासलोपौ। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। पूर्ववन्निघाताभावः॥

पश्चावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा। मनोतायै संप्रेषित इति खंडे सूचितं। एत्योपतिष्ठंत आपो अद्यान्वचारिषं। आ० ३. ६.। इति। तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमृचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥
आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि च्लेः सिच् । आर्धधातुकस्येड्वलादेः । पा° ७. २. ३५. । इतीट् । नेटि । पा° ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो ल्रांतस्य । पा° ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गमृच्छिभ्यां । पा° १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदं । च्लेः सिच् । मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुगभावश्छांदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा° १. २. १३. । इति सिचः कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्त्वेन ङित्त्वादनुदनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक्न भवति । असिद्धवदत्रा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।
विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं। मा। अग्ने। वर्चसा। सृज। सं। प्रऽजया। सं। आयुषा।
विद्युः। मे। अस्य। देवाः। इंद्रः। विद्यात्। सह।
ऋषिऽभिः॥ २४॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मां संयोजय। देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः। अनुष्ठानं जानीयुः। किंच। इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात्। जानीयात्॥ विद ज्ञाने। लिङि च्लेर्जुस्। पा० ३. ४. १०८.। यासुट्। लिङः सलोपः। पा० ७. २. ७९.। इति सकारलोपः। उस्यपदांतात्। पा० ६. १. ९६.। इति पररूपत्वं। यासुट उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः। अस्य। इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः। विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता। सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः। पा० ६. १. १२८.। इति प्रकृतिभावः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं। अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्यार्षं। त्रैष्टुभं। अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः। आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता। अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः। अभि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता। भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा। शेषा वारुण्यः। तथा चानुक्रांतं। कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमाद्यौ काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांता भागो वेति॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य

राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं । तथा च सूत्रेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ।

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥१॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम ।
कः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च ।
दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावानीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससारेति । वयं शुनःशेपनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां मुमूर्षुं पुनरपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपस्तुत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । पा० ५. ३. ९३. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञोऽजरमरमित्रमृता इत्यु-

त्तरपदाद्युदात्तत्वं। सनामहे। मन ज्ञाने। व्यत्ययेन शप्। पादादित्वादनिघातः। मह्यै। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। दात्। गतिस्था। पा॰ २. ४. ७७.। इति सिचो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। दृशेयं। दृशिर् प्रेक्षणे। आशीर्लिङि सिपोऽम्। दृशेरग्वक्तव्यः। पा॰ ३. १. ८६. २.। इत्यक्प्रत्ययः। अतो येयः। आद्गुणः। यासुटः स्वरेणैकार उदात्तः। मातरं चेत्यत्र च शब्दाद्दृशेय-मित्यनुषज्यते। अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथमेति चवा-योगे प्रथमेति न निहन्यते॥

द्वितीयामृचमाह॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम॥
स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च॥२॥

अग्नेः। वयं। प्रथमस्य। अमृतानां। मनामहे। चारु।
देवस्य। नाम।
सः। नः। मह्यै। अदितये। पुनः। दात्। पितरं च।
दृशेयं। मातरं। च॥ २॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव। तथा च श्रूयते। तं प्रजापति-रुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति। सोऽग्निमुपससा-राग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति। पूर्ववद्योजना। दादृ-दातु दृशेयं पश्यानोत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः। अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा। आ॰ ८ ८.। इति सूत्रितं॥

अभि त्वेत्येषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता। प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः। आ॰ २, १६.। इति सूत्रितं। श्रूयते च। अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति॥ तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता। अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः। आ॰ ४, ७.। इति सूत्रितं॥ तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि ग्रावस्तुदिति खंडे मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः। आ॰ ५, १२.। इति सूचितं। तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां। सदावन्भागमीमहे॥ ३॥

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानं। वार्याणां। सदा। अवन्। भागं। ईमहे॥ ३॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते। तथैव श्रूयते। तमग्निरुवाच। सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति। स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति। हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे। याचामहे॥ ईशानं। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच्। तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्याणां। वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं। अवन्। आमंत्रितनिघातः। भागं। कर्षात्वत इति घञोऽंत उदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः। चित्। हि। ते। इत्था। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे। धृतोऽभूत्तं धनविशेषमोमह इति पूर्वत्रान्वयः। चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ। धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं। तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति। इत्था शशमानः। अनेन प्रकारेण शश्यमानः। स्तूयमानः। धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानंति। ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च। अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशंक्याह। निदः पुरा अद्वेषः। निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः। तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ इत्था। प्रकारवचन इदमस्थमुः। पा॰ ५. ३. २४.। सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः। शशमानः। शश प्लुतगतौ। इह तु स्तुत्यर्थः। ताच्छील्यवयोवचनेति। पा॰ ३. २. १२९.। ताच्छीलिकश्चानश्। कर्तरि शप्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। निदः। णिदि कुत्सायां। संपदादिलक्षणः क्विप्। सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं। अद्वेषः। न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। दधे। कर्मणि लिट्। तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्य-

स्त्वानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति। प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा। मूर्द्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगऽभक्तस्य। ते। वयं। उत्। अशेम। तव। अवसा। मूर्द्धानं। रायः। आऽरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शुनःशेपनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम। उत्कर्षेण व्याप्नुमः। किं कर्तुं। रायो धनस्य मूर्द्धानमुत्कर्षमारभे। प्रारब्धुं। धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामित्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वा-दाद्युदात्तः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अशेम। अशू व्याप्तौ। लिङ्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। शप्। रायः। ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं। आरभे। कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयंत आपुः। नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्र मिनंत्यभ्वं ॥६॥

नहि। ते। क्षत्रं। न। सहः। न। मन्युं। वयः। चन। अमी इति। पतयंतः। आपुः।
न। इमाः। आपः। अनिऽमिषं। चरंतीः। न। ये। वातस्य। प्रऽमिनंति। अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सविता प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव। तथा च श्रूयते। तं सवितोवाच। वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशतेति। हे वरुण पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पततोऽमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादयः पक्षिणोऽपि ते चत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः। नैव प्राप्ताः। त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः। तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः। तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः। त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः। अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः। वातस्य वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति। न हिंसंति। अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः। तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः॥ पतयंतः। पत गतौ। चुरादिरदंतः। लटः शतृ। शप्। गुणायादेशौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः। आपुः। आप्लृ व्याप्तौ। लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ। अत आदेः। पा॰ ७. ४. ७०.। इत्यात्वं। अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबंधात्तदपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। चरंतीः। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। प्रमिनंति। मीञ् हिंसायां। क्र्यादिभ्यः श्ना। श्नाभ्यस्तयोरातः। पा॰ ६. ४. ११२.। इत्याकारलोपः। मीनातेर्निगमे। पा॰ ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं। प्रत्ययस्वरः। तिङि चोदात्तवति। पा॰ ८. १. ७१.। इति गतिरनुदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अंतर्निहिताः
केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते ।
पूतऽदक्षः ।
नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषां । अस्मे इति ।
अंतः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुध्ने मूलरहितेऽतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते अधोमुखास्तिष्ठंति । एषां रश्मीनां बुध्नो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मेऽस्मास्वंतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः । अबुध्ने । न विद्यते बुध्नो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्त्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यः संप्रसारणमूङ् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्व ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषांचेरदिक् स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादोकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्थुः । गातिस्थेत्यादिना । पा० २. ४. ७७. ।

सिचो लुक्। आतः। पा० ३. ४. ११०.। इति च्लेर्जुसादेशः। उस्यपदांतात्। पा० ६. १. ९६.। इति पररूपत्वं। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। अस्मे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। स्युः। अस्तेर्लिङि असोरल्लोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्॥८॥

उरुं। हि। राजा। वरुणः। चकार। सूर्याय। पंथां।
अनुऽएतवे। ऊं इति।
अपदे। पादा। प्रतिऽधातवे। अकः। उत। अपऽवक्ता।
हृदयऽविधः। चित्॥८॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुरुं विस्तीर्णं चकार। हिशब्दः प्रसिद्धौ। उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः। किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते। अन्वेतवा उ। अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव। तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे। पादौ प्रक्षेप्तुं। अकः। मार्गं कृतवान्। पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः। यद्वा। अपदे यूपे बद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः। उत अपि च हृदयाविधश्चिदस्मदीयवेधकस्य शत्रोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु॥ चकार। लिट्स्वरेणाकार उदात्तः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। पंथां। पथिमथ्यृभुक्षामात्। पा० ७. १. ८५.। इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं। पथिशब्दस्य पतस्थ च। उ० ४. १२.। इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथि-

मथोः सर्वनामस्थाने। पा० ६. १. १९९.। इत्याद्युदात्तत्वं। अन्वेतवे। अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः। तवै चांतश्च युगपत्। पा० ६. २. ५१.। इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं। पादा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रतिधातवे। दधातेस्तुमर्थे इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः। तादौ च निति। पा० ६. २. ५०.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अकः। करोतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लङ्। तस्य तिप्। मंत्रे घसे-त्यादिना च्लेर्लुक्। गुणो रपरत्वं। हल्ङ्याब्भ्यः। पा० ६. १. ६८.। इति तिपो लोपः। अडागमः। हृदयाविधः। हृञ् हरणे। हृञोः पुक्दुकौ च। उ० ४. १०२.। इति कयन्। व्यध ताडने। क्विप्। नहिवृतीत्यादिना। पा० ६. ३. ११६.। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु।
बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥९॥

शतं। ते। राजन्। भिषजः। सहस्रं। उर्वी। गभीरा।
सुऽमतिः। ते। अस्तु।
बाधस्व। दूरे। निःऽऋतिं। पराचैः। कृतं। चित्।
एनः। प्र। मुमुग्धि। अस्मत्॥ ९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति। ते एव सुमतिरस्म-दनुग्रहबुद्धिरुर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु। निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां

बाधस्व। कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमु- मुग्धि। प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु॥ सुमतिः। तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्ततत्क्षुःष्वंतःपादं। पा० ८. ३. १०३.। इति षत्वं। बाधस्व। बाधृ विलोडने। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। निर्ऋतिं। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। मुमुग्धि। मुच्लृ मोचणे। बहुलं छंदसीति श्लुः। हुझल्भ्यो हेर्धिः। पा० ६. ४. १०१.। तस्यापित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः। चोः कुः। पा० ८. २. ३०.। इति कुत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चंद्रमा नक्तमेति॥ १०॥

अमी इति। ये। ऋक्षाः। निऽहितासः। उच्चा। नक्तं।
ददृश्रे। कुह। चित्। दिवा। ईयुः।
अदब्धानि। वरुणस्य। व्रतानि। विऽचाकशत्। चंद्रमाः।
नक्तं। एति॥ १०॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः। तथा च वाजसनेयिन आमनंति। ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति। यद्वा। ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः। ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां। नि० ३. २०। इति यास्केनोक्तत्वात्। उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृश्रे। सर्वैरपि दृश्यंते। दिवाहनि कुह चिदीयुः। क्वापि गच्छेयुः। न दृश्यंत इत्यर्थः।

वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्य-दब्धानि। केनाप्यहिंसितानि। किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत्। विशेषेण दीप्यमान एति। गच्छति॥ निहितासः। आज्जसेरसुक्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। ददृश्रे। दृशेर्लिटि इरयो रे। पा० ६. ४. ७६.। इति रे आदेशः। व्यत्ययेना-द्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। कुह। वा ह च च्छंदसि। पा० ५. ३. १३.। इति किंशब्दादुत्तरस्य त्रलो हादेशः। कु तिहोः। पा० ७. २. १०४.। इति किंशब्दस्य कु आदेशः। स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। विचाकशत्। कशेर्दीप्त्य-र्थाद्यङ्गंताच्छतृप्रत्ययः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। समासे कृत्स्वरः। यद्वा। काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं। चंद्रमाः। चंद्रे मो डित्। उ० ४. २२७.। इत्यसिप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोळाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्नाद्द्यां। आ० ३. ७.। इति। वरुण-प्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूत्रितं। इमं मे वरुण त्युधि तत्त्वा यामि ब्राह्मणा वंदमान। आ० २. १७.। इति। तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमान हविर्भिः ।
अहेलमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः ।
अहेलमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेलमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याच्ञाकर्मसु ईमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्छांदसः । अहेलमानः । हेडृ अनादरे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा॰ ३. ४. ८८. । इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोडर्थे छांदसो लुङ् । वदव्रजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा॰ ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् ।
अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।
शुनःशेपः । यं । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा ।
वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेपायाहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयंति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेप एतन्नामको जनो ऽयं वरुणमह्वत् । आह्वतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेपान्मुमोक्तु । बंधान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं । ङयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूञो लटि झेरुसादेशः । धातोराहादेशश्च । हृदः । पद्दन्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेपः । शुन इव शेपो यस्येति समासे शुनःशेपपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अह्वत् । ह्वेञो लुङि लिपिसिचिह्वश्च । पा० ३. १. ५३. । इति च्लेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४.

६४.। इत्याकारलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनि-घातः। गृभीतः। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। सो अस्मान्। प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः। मुमोक्तु। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः॥
अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान्॥ १३॥

शुनःशेपः। हि। अह्वत्। गृभीतः। त्रिषु। आदित्यं। द्रुपदेषु। बद्धः।
अव। एनं। राजा। वरुणः। ससृज्यात्। विद्वान्। अदब्धः। वि। मुमोक्तु। पाशान्॥ १३॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेप आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमह्वत्। आह्वतवान्। हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं शुनःशेपमवसृज्यात्। अवसृष्टं बंधनाद्विमुक्तं करोतु। विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते। विद्वान्। विमोकप्रकारा-भिज्ञः। अदब्धः। केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जु-विशेषान्विमुमोक्तु। विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु॥ त्रिषु। षट्त्रिच-तुर्भ्यो हलादिः। पा० ६. १. १७९.। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते। ससृज्यात्। सृज विसर्गे। प्रार्थनायां लिङ्। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। विद्वान्। विद ज्ञाने। विदेः शतुर्वसुः। पा० ७. १. ३६.। उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्यादिसंयोगांत-

लोपौ । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति नलोपे झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेल इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेलो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १२. । इति । तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेलो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

अव । ते । हेलः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।
क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेलः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेलः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्यैसभावः । ईमहे । ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. ।

आमंत्रितनिघातः । श्रियथः । अथ दीर्घत्वे । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि श्रिश्रिद्रुस्रुभ्यः । पा° ३. १. ४८. । इति चङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अल्लोपित्वात् । पा° ७. ४. २. । सन्वद्भावाभावेऽपि । पा° ७. ४. ७३. । बहुलं छंदसि । पा° ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव ।
अधमं । वि । मध्यमं । श्रथय ।
अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः ।
अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्य शिथिलं कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय । अवकृष्याधस्तादवकृष्य वा शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । वियुज्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेपास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते । उ° ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । श्रथाय । अथ दीर्घत्वे । संहितायां छांदसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते। यद्वा। आगस्शब्दात् छंदसि... मत्वर्थीयो विनिः। तस्य विन्मतोर्लुगिति लुक्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं। तथा चानुक्रांतं। यच्चिदेकेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः। आद्यौ गायत्रमिति परिभाषितत्वाद्गायत्रो छंदः। वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया वरुणो देवता। विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने। विशेषविनियोगस्तु। आभिप्लवषडह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं। अभिप्लवषष्ठस्याह्नामिति खंडे तथैव सूत्रितं। यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमितस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः। आ० ७. ५.। इति॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं। मिनीमसि द्यविद्यवि॥ १॥

यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव। वरुण। व्रतं। मिनीमसि। द्यविऽद्यवि॥ १॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वंति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि। प्रमादेन हिंसितवंतः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्विति शेषः॥ यथा। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते। फि० ४. १५.। इति सर्वानुदात्तत्वं। मिनीमसि। मीञ् हिंसायां। इदंतो

मसिः । यत्रादिभ्यः श्रा । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई हल्यघोरितीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः । मा
हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः ।
मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हत्नवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वध इत्यबंतो वधशब्दः । उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तः । हत्नवे । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां क्त्नुः । उ० ३. ३०. । इति क्त्नुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । हेडृ अनादरे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वं । न । संऽदितं । गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रांतमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी श्रांतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । पा° ७. ४. ४०. । इतोकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । षिञ् तंतुसंताने व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वांत लोपः । पा° ६. १. ६६. । यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्मादिकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विऽमन्यवः । पतंति । वस्यःऽइष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुध्दयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा

पतंति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति । हिशब्दो-ऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवंति तद्वत् ॥ पतंति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दाद्धिन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायो-
रुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ।
मृळीकाय । उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विप् । वचोत्यादिना । पा० ३. २. १७८. । क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । नृदोरवित्यवंत आद्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिच्च । उ० ४. २३२. । इत्यसुन् । शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय
दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न ।
प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते । अश्नुवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा॰ ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च । पा॰ ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशृ दान इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः
समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ।
वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छंत्याः पदं वेद । जानाति । सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा॰ ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यत-

रस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभ्राद्घः । पा० ४. ४. ११८. । इति घप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य
उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः ।
वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः । प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासचैत्रान्फाल्गुनांतान्वेद । जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते सम्वत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पद्दन्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्व्यष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति ।

पा० ८. १. ७१.। इत्युपसर्गस्य निघातः। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः। यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्॥

नवमीमृचमाह॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः। वेदा ये अध्यासते॥ ९॥

वेद। वातस्य। वर्तनिं। उरोः। ऋष्वस्य। बृहतः। वेद। ये। अधिऽआसते॥ ९॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद। वरुणो जानाति। ये वेदा अध्यासते। उपरि तिष्ठंति तानपि वेद। जानाति॥ वातस्य। असिहसोत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः। वर्तनिं। वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं। पा० ६. १. १६०.। इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्तत्वं। बृहतः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं। अध्यासते। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः॥

दशमीमृचमाह॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः॥ १०॥

नि। ससाद। धृतऽव्रतः। वरुणः। पस्त्यासु। आ। सांऽराज्याय। सुऽक्रतुः॥ १०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद। आगत्य निषण्णवान्। किमर्थं। प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा॥ निषसाद। सदेरप्रतेरिति षत्वं।

साम्राज्याय। सम्राजो भावः साम्राज्यं। गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। सुक्रतुः। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति। कृतानि
या च कर्त्वा॥ ११॥

अतः। विश्वानि। अद्भुता। चिकित्वान्। अभि। पश्यति।
कृतानि। या। च। कर्त्वा॥ ११॥

अतोऽस्मादरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति। सर्वतोऽवलोकयति। यां कृतानि। यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि। चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा। इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः॥ अद्भुता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलचः। पा० ७. १. ७२.। इति नुम्। नलोपः। चिकित्वान्। कित ज्ञाने। लिटः क्वसुः। अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः। रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां। पश्यति। पाघ्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः। कर्त्वा। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। पा० ३. ४. १४.। इति करोतेस्त्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। पूर्ववच्छेर्लोपः॥

द्वादशीमृचमाह॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत्। प्र ण
आयूंषि तारिषत्॥ १२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा ।
करत् । प्र । नः । आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्व-
हःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु ।
किंच नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा ।
स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा° ५. ४. ६९. ।
इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादि-
श्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया
आजादेशः । पा° ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
नित्स्वरेण बाध्यते । क्रत्वादयश्चेत्तच्च भवति । अबहुव्रीहित्वात् ।
बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा° ६.
२. ११९. । इत्येतदपि न भवति पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् ।
करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटा-
वित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छांदसे लुङि
कृमृदृरुहिभ्यः । पा° ३. १. ५९. । इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि
गुणः । पा° ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽ-
पीत्यडभावः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलं । पा° ८. ४. २८. १. ।
इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेट्यडागमः । बहुलं
लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो
नि षेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं ।
परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त। आच्छादयति। स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे। सर्वतो निषण्णाः॥ बिभ्रत्। बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः। पा° ७. १. ७८.। इति नुमभावः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। द्रापिं। द्रा कुत्सायां गतौ। द्रापयतीपूर्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं। अर्तिह्रीत्यादिना। पा° ७. ३. ३६.। पुगागमः। औणादिक इप्रत्यये णिलोपः। हिरण्ययं। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः। वस्त। वस आच्छादने। अदादित्वाच्छपो लुक्। पूर्ववदडभावः। निर्णिजं। णिजिर् शौचपोषणयोः। स्पशः। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। क्विप् चेति क्विप्। निषेदिरे। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्मात्कर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपौ। सदेरप्रतेरिति षत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां। न
देवमभिमातयः॥ १४॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः।
जनानां। न। देवं। अभिऽमातयः॥ १४॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छंतो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति। भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजंति। जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यंति। अभिमातयः पाप्मानः। पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यंतरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशंति॥ दिप्संति। दंभु दंभे। सनीवंतर्ध्व

सनीवंतर्धेत्यादिना। पा० ७. २. ४९.। इडभावः। हलंताच्च। पा० १. २. १०.। इत्यत्र हलग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्त्वाद्दंभ इच्च।' पा० ७. ४. ५६.। इति दकारात्परस्याकारस्येकारः। अनिदितामिति नलोपः। भष्भावाभावश्छांदसः। पा० ८. २. ३९.। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। पा० ७. ४. ५८.। इत्यभ्यासलोपः। अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः। सनंताद्दंभे सनाशंसभिक्ष उः। पा० ३. २. १६८.। इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः। द्रुह जिघांसायां। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

पंचदशीमृचमाह॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या। अस्माकमुदरेष्वा॥ १५॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ। अस्माकं। उदरेषु। आ॥ १५॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे। सर्वतः कृतवान्। स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असामि। संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्। विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे॥ मानुषेषु। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। पा० ४. १. १६१.। इत्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। चक्रे। प्रत्ययस्वरः। असामि। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं। पा० ६. २. १. १.। इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यशः। अशेर्युट् चेत्यसुन्। उदरेषु। उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च।

उ० ५. १८.। इत्यल्। तिरस्वरः। गतिकारकोपपदादित्यु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः॥

षोडशीमृचमाह॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु। इच्छंतीरु-रुचक्षसं॥ १६॥

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु। इच्छंतीः। उरुऽचक्षसं॥ १६॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनः-शेपस्य बुद्धयः परा यंति। पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छंति। तत्र दृष्टांतः। गावो न। यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष गच्छंति तद्वत्॥ गव्यूतीः। गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन्। गोर्यूतौ छंदसि। पा० ६. १. ७९. २.। इत्यवादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा यूतिर्यवनं। गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इच्छंतीः। इषु इच्छायां। लटः शतृ। तुदादिभ्यः शः। इषुगमियमां छ इति छत्वं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥

सप्तदशीमृचमाह॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं होतेव क्षदसे प्रियं॥ १७॥

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं। होताऽइव। क्षदसे। प्रियं॥ १७॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं। अंतःसवाख्ये कर्मणि संपादितं। अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव

त्वमपि प्रियं हवि रदसे। अन्नासि। पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं वयं त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै। संभूय प्रियवार्ता करवावहै॥ वोचावहै। लोडर्थे छांदसे लुङि ब्रुवो वचिः। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमे गुणः। व्यत्ययेन टेरेत्वं। यद्वा लोट एव लुङादेशः। स्थानिवद्भावादेत्वं। आद्युदात्तं। हृग्रहोर्भः। गतिरनंतर इति गते प्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टादशीमृचमाह॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि। एता जुषत मे गिरः॥ १८॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि। एताः। जुषत। मे। गिरः॥ १८॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु। अहं दृष्टवान्खलु। क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबंधिनमधिदर्शं। आधिक्येन दृष्टवानस्मि। एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत। वरुणः सेवितवान्॥ दर्शं। इरितो वा। पा॰ ३. १. ५७.। इति च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः। पा॰ ७. ४. १६.। इति गुणः। विश्वदर्शतं। दृशिभृयजिवृशोल्यादिना। उ॰ ३. १०९.। अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा॰ ६. २. १०६.। इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। क्षमि। आतो धातोः। पा॰ ६. ४. १४०.। इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खंडे सूत्रितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । श्रा० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा
चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । श्रुधि । हवं । अद्य । च । मृळय । त्वां ।
अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्मात्लिट्यादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि । स यामनि प्रति
श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ।

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि। एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि। दीप्यसे। स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि। प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु। रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः॥ दिवः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं। ग्मः। ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितं। आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकार-लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। यामनि। या प्रापणे। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन्। नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वं श्रुधि। उक्तं॥

एकविंशीमृचमाह॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत। अवाधमानि जीवसे॥ २१॥

उत्। उत्ऽतमं। मुमुग्धि। नः। वि। पाशं। मध्यमं। चृत। अव। अधमानि। जीवसे॥ २१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि। उत्कृष्य मोचय। मध्यममुदरगतं पाशं विचृत। विमुज्य नाशय। जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानवचृत। अवकृष्य नाशय॥ उत्तमं। उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं। मुमुग्धि। मुच्लृ मोचने। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। हुझल्भ्यो हेर्धिः। पा॰ ६. ४. १०१.। इति हेर्धिरादेशः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। चृत। चृती हिंसाग्रंथनयोः। लोटो हिः। तुदादिभ्यः शः।

श्रुतौ ईरिति ईलुंक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति । शुनःशेप ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूत्रितं । वसिष्वा होति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जां । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् । तथा चाम्नायते । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः । तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य । ऊर्जां पते । अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसिष्व । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामौ । छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादार्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारेकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । ऊर्जां पते । सुबामंत्रित

इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितस्य समुदायस्याष्टमिकी निघातः । क्षेमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंत्रितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इतीक्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दान्मतुपि तकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । बाहुलकाद्दिवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ। हि। स्म। सूनवे। पिता। आपिः। यजति।
आपये। सखा। सख्ये। वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः। हि स्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे। अभीष्टदाने दृष्टांतद्वयमुच्यते। यथापिर्बंधुरापये बंधव आयजति हि स्म। सर्वथा ददातीति शेषः। सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि॥ स्मा सूनवे। निपातस्य चेति दीर्घः। यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषंगात्तदपेक्षयैर्थं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्यते। यद्वा हि चेति निघातप्रतिषेधः। सख्ये। समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिशब्द इणप्रत्ययांत आद्युदात्तः। सुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते॥

चतुर्थीमृचमाह॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा। सीदंतु
मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ। नः। बर्हिः। रिशादसः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा।
सीदंतु। मनुषः। यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्बंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमासीदंतु। तत्र दृष्टांतः। यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदंति। तद्वत्॥ बर्ही रिशादसः। विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि। पा० ८. ३. १४.। इति रेफलोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। पा० ६. ३. १११.। इतीकारस्य दीर्घत्वं। रिशादसः। रिश हिंसायां। रिशंति

हिंसंतीति रिशाः शत्रवः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। तान् दंतीति रिशादसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सीदंतु। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। मनुषः। मन ज्ञाने। मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः। जनेरुसिर्निंच्च। उ० २. १११. ११२.। इत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यथा। यथेति पादांते। फि० ४. १५.। इति सर्वानुदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च। इमा उ षु श्रुधी गिरः॥ ५॥

पूर्व्यं। होतः। अस्य। नः। मंदस्व। सख्यस्य। च। इमाः। ऊं इति। सु। श्रुधि। गिरः॥ ५॥

हे पूर्व्य। अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाग्ने नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व। त्वं हृष्टो भव। इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि। शृणु॥ आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः। अस्य। ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं। मंदस्व। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः। सख्यस्य। सख्युः कर्म सख्यं। सख्युर्यः। पा० ५.

१. १२६.। इति यप्रत्ययः। यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः। ष्टु। सुञः। पा० ८. ३. १०७.। इति षत्वं। श्रुधि। श्रु श्रवणे। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति श्नपो लुक्॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे। त्वे इद्धूयते हविः॥ ६॥

यत्। चित्। हि। शश्वता। तना। देवंऽदेवं। यजामहे। त्वे इति। इत्। हूयते। हविः॥ ६॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे। तथापि तद्धविः सर्वं त्वे इत्त्वय्येव हूयते। अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः॥ तना। तनु विस्तारे। क्विप् चेति क्विप्। यद्वा पचाद्यच्। सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः। देवं देवं। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं। यजामहे। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। त्वे। युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। शेपलोपेऽतो गुण इति पररूपत्वं। शे इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि। पा० ६. १. १२५.। इति प्रकृतिभावः। हूयते। अकृत्सार्वधातुकयो। पा० ७. ४. २५.। इति दीर्घः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया
स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः ।
प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्पतिर्विशां प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्पतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृञ् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो
मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः ।
सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे । धृतवंतः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृञ् वरणे । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचयित्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु
प्रशस्तयः ॥ ७ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः ।
संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादाविति पर्युदासात्पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः । तस्माद्भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । श्नसोरल्लोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः
सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः ।
चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः ।

चायृ पूजानिशामनयोः। चायेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्। तत्संनियोगेन नुडागमश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। धाः। लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। सहसो यहो इति सुबामंत्रित इति परांगवद्भावादामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं। पूर्ववदृष्यादयः। त्रयोदश्यां नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रांतं। अश्वं सप्तोना गायत्रेऽंत्या दैवी त्रिष्टुबिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः।

सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं। न। त्वा। वारऽवंतं। वंदध्यै। अग्निं। नमःऽभिः।

संऽराजंतं। अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंदध्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः। अत्र दृष्टांतः। वारवंतं वालयुक्तमश्वं न। अश्वमिव। अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादींपरिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः॥ वारवंतं। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। वञो ञित्त्वादाद्युदात्तो वारशब्दः। कर्पात्वत इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते। यद्वा वारयति दंशकानिति वारः। पचाद्यच्। कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः। ह्रस्वादिः। वंदध्यै। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इदितो नुम् धातोरिति

तुम्। तुमर्थे सेसेनित्यध्यैप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सम्राजंतं। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते। समासे तत्पुरुषे उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव। अध्वराणां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः। मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात्॥ २॥

सः। घ। नः। सूनुः शवसा। पृथुऽप्रगामा। सुऽशेवः। मीढ्वान्। अस्माकं। बभूयात्॥ २॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः। कीदृशः। शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः। पृथुप्रगामा। पृथुप्रगमनः। किंच। अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात्। भवतु॥ घा नः। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। पा० ६. ३. १३३.। इति दीर्घः। शवसा। सुपां सुपो भवंतीति ङसष्टादेशः। पृथुप्रगामा। प्रकर्षेण गमनं प्रगामः। भावेति घञ्। पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णे आकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुशेवः। इण्शीङ्भ्यां वन्। उ० १. १५१.। इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मीढ्वान्। मिह सेचन इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययांतो दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातितः। बभूयात्। भवतेश्छांदसस्य लिटस्लिङां तिङो भवंतीति लिङादेशः। यासुट्स्थानिवद्भावादार्धधातुकत्वाच्छब्भावः। द्विर्वचने भवतेरः। पा० ७. ४. ७३.। इत्यत्वं। तिङ्ङतिङ

इति निघातः। यद्वा। एतस्मादेव लिङि छांदसः श्नुः। भुवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः। पाहि सदमिद्विश्वायुः॥ ३॥

सः। नः। दूरात्। च। आसात्। च। नि। मर्त्यात्। अघऽयोः। पाहि। सदं। इत्। विश्वऽआयुः॥३॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाच्चासन्नदेशेऽपि। अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्वैरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव निपाहि। नितरां पालय॥ अघायोः। सुप आत्मनः क्यच्। अश्वाघस्यादित्यत्वं। पाहि पादादित्वादनिघातः। विश्वायुः। इण् गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच्च। उ० २. ११४.। इत्युसिः। विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं। अग्ने देवेषु प्र वोचः॥ ४॥

इमं। ऊं इति। सु। त्वं। अस्माकं। सनिं। गायत्रं। नव्यांसं। अग्ने देवेषु। प्र। वोचः॥ ४॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबंधिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः। प्रब्रूहि॥ ऊ षु। निपातस्य

चेति संहितायां दीर्घत्वं। सुत्र इति षत्वं नभ्यासं। नवशब्दा-दीयसुनीकारलोपश्छांदसः। ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वोचः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ्। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः। वच उम्॥

पंचमीमृचमाह॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु। शिक्षा वस्वो अंतमस्य॥ ५॥

आ। नः। भज। परमेषु। आ। वाजेषु। मध्यमेषु। शिक्ष। वस्वः। अंतमस्य॥ ५॥

हे अग्ने परमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मानाभज। सर्वतः प्रापय। मध्यमेष्वंतरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज। अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबंधीनि वस्वो वसूनि शिक्ष। देहि॥ शिक्ष विद्योपादाने। शपः पित्त्वादनुदात्तः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। अंतमस्य। अंतिकतमस्य तमे तादेश्चेति तिकशब्दलोपः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोरूर्मा उपाक आ। सद्यो दाशुषे क्षरसि॥ ६॥

विऽभक्ता। असि। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। सिंधोः। ऊर्मौ। उपाके। आ। सद्यः। दाशुषे। क्षरसि॥ ६॥

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता। विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि। तत्र दृष्टांत उच्यते। आकार उपमार्थः। यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षितं

कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत्। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि। कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि॥ सिंधोः। स्यंदू प्रस्रवणे। स्यंदेः संप्रसारणं धश्च। उ० १. ११.। इत्युप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। ऊर्मिः। अर्तेरूच्च। उ० ४. ४५.। इति मिः। प्रत्ययस्वरः। दाशुषे। घृतव्रताय दाशुष इत्यत्रोक्तं॥

सप्तमीमृचमाह॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः। स यंता
शश्वतीरिषः॥ ७॥

यं। अग्ने। पृत्ऽसु। मर्त्यं। अवाः। वाजेषु। यं। जुनाः।
सः। यंता। शश्वतीः। इषः॥ ७॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः। अवसि। रक्षसि। यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः। प्रेरयसि। स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता। नियंतुं समर्थो भवति॥ पृत्सु। पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं। पा० ६. १. ६३. १.। इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अवाः। आवः। अकाराकारयोर्विपर्ययः। यद्वा लेट्याडागमः। इतश्चेति सिप इकारस्य लोपः। जुनाः। जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। लङः सिप्। प्वादिभ्यः श्ना। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। यंता। तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शश्वतीः। उगितश्चेति ङीप्॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति
श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ।
वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । अन्नविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्छांदसः । श्रवाय्यः । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता । विप्रेभिरस्तु
सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।
विप्रेभिः । अस्तु सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वद्भिः । ऋ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्यर्वणस्त्रनावनञः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य त्र इत्ययमादेशः । तरुता । तॄ प्लवनतरणयोः । अस्माद्ग्रसितस्कभितेत्यादौ तृनंतो निपातितः । निपातनादृवेकारस्योत्वं ॥

अग्नेर्यामि होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियस्तृचः। यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूत्रितं। अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविड्ढ। आ० ८. ११.। इति। तास्मितां सूक्ते दशमीमृचमाह॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय। स्तोमं रुद्राय दृशीकं॥ १०॥

जराऽबोध। तत्। विविड्ढि। विशेऽविशे। यज्ञियाय। स्तोमं। रुद्राय। दृशीकं॥ १०॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विशे विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबंध्यनुष्ठानसिद्धयर्थं तदेव यजनं विविड्ढि। प्रविश। यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः। अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्। जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं। नि० १०. ८.। इति॥ जराबोध। जॄष् वयोहानौ। अत्र तु स्तुत्यर्थः। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। पा० ३. ३. १०४.। इत्यङ्प्रत्ययः। ततष्टाप्। जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः। यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः। कर्मणि घञ्। आमंत्रितायुदात्तत्वं। विविड्ढि। विश प्रवेशने। लोटो हिः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। अभ्यासहलादिशेषौ। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः। पत्वष्टुत्वे। यद्वा विष्लृ व्याप्तावित्यस्माल्लोण्मध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः। विशे विशे। नावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं। अनुदात्तं चेत्याम्रेडिता-

नुदात्तत्वं । अग्नियाय । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृग्रीकं । अनिदृशिभ्यां च । उ० ४. १७. । इति कीकन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुः धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुश्चंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महाँ अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. । चायः किः । उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुश्चंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् । तस्य श्चुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः।
उक्थैरग्निर्बृहद्भानु ॥ १२ ॥

सः। रेवान्ऽइव। विश्पतिः। दैव्यः केतुः। शृणोतु। नः।
उक्थैः। अग्निः। बृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु। तत्र दृष्टांतः। रेवानिव। यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत्। कीदृशः। विश्पतिः। प्रजापालकः। दैव्य देवानां संबंधी। अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यंतरात्। केतुः। दूतवज्ज्ञापकः। अग्निर्वै देवाणां दूत आसीदिति श्रुतेः। बृहद्भानुः। प्रौढरश्मिः॥ स रेवान्। एतत्तदोः। पा० ६. १. १३२.। इति सोर्लोपः। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। आद्गुणः। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं। पा० ६. १. १७६. १.। इति मतुप उदात्तत्वं। विश्पतिः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। बृहद्भानुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा। आज्योदने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः। आ० १. ४.। इति सूचितं। तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
नम आशिनेभ्यः।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा
वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः। महत्ऽभ्यः। नमः। अर्भकेभ्यः। नमः। युवऽभ्यः।
नमः। आशिनेभ्यः।

यजाम। देवान्। यदि। शक्नवाम। मा। ज्यायसः।
शंसं। आ। वृक्षि। देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव। तथा चाम्नायते। तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान् स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति॥ महांतो गुणैरधिकाः। अर्भका गुणैर्न्यूनाः। युवानस्तरुणाः। आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः। यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु। यदि शक्नवाम। कथंचिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे। देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि। अहं विच्छिन्नं मा कार्षं॥ आशिनेभ्यः। अशू व्याप्तौ। बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। यजाम। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। शक्नवाम। शक्ल शक्तौ। आडुत्तमस्य पिच्चेति तिङ पिद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। ज्यायसः। प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च। पा॰ ५. ३. ६१.। इति ज्यादेशः। ज्यादादीयसः। पा॰ ६. ४. १६०.। इतीयसुन ईकारस्यात्वं। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शंसं। हलश्चेति घञ्। वृक्षि। ओव्रश्चू छेदने। व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट्। च्ले सिच्।

स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यत्र ग्रावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये । तदनंतरभाविन्यावुलूखलमुसलदेवताके । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥ चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यत्र ग्रावा नव षळनुष्टुबादि यश्चिद्धौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैनं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।
उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इंद्र ।
जल्गुलः ॥१॥

हे इंद्र यत्र यस्मिन्नं जःसवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं ग्रावा पाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूल ऊर्ध्वं उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्यु- लूखलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनाव- गत्येव जल्गुलः। अचय॥ पृथुबुध्नः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति- स्वरत्वं। भवति। तिपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। सोतवे। षुञ् अभिषवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। निखादाद्युदात्तत्वं। उलूखलसुतानां। उलूखलेन सुतानां। क्तोया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जल्गुलः। गल्ल अदने। अस्मद्यङो लुक्ि लेपमध्यमैकवचनं लेटोऽडाटाविल्य- डागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात्॥

द्वितीयामृचमाह॥

यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता।
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः॥ २॥
यत्र। द्वौऽइव। जघना। अधिऽसवन्या। कृता।
उलूखलऽसुतानां। अव। इत्। ऊं इति। इंद्र।
जल्गुलः॥ २॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविव जघना। द्वौ जघनप्रदेशाविव। जघनं जघन्यतेरिति यास्कः। नि० ९. २०.। कृता। विस्तीर्णे कृतं संपादिते। अन्यत्पूर्व- वत्॥ जघना। हंतेः शरीरावयवे द्वे च। उ० ५. ३२.। इति हन्धातोरच्। द्वित्वं। कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः। सुपां सुलुगित्याकारः। अधिषवण्या। षुञ् अभिषवे। ल्युट्। भवे छंदसीति यत्। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। तिरस्वरित इति

स्वरितः। न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। तत्र हि निष्ठा च द्व्यजनात्। पा० ६. १. २०५.। इत्यस्मादनुवृत्तेर्द्व्यच एव तदिति। कृता। पूर्ववदाकारः॥

तृतीयामृचमाह॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते।
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः॥ ३॥

यत्र। नारी। अपऽच्यवं। उपऽच्यवं। च। शिक्षते।
उलूखलऽसुतानां। अव। इत्। ऊं इति। इंद्र।
जल्गुलः॥ ३॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्न्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते। अभ्यासं करोति। अन्यत्पूर्ववत्॥ अपच्यवं। च्युङ् गतौ। ऋदोरप्। गुणावादेशौ। थाथादिना। पा० ६. २. १४४.। उत्तरपदांतोदात्तत्वं। शिक्षते। शिक्ष विद्योपादाने। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

यत्र मंथां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव।
उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः॥ ४॥

यत्र। मंथां। विऽबध्नते। रश्मीन्। यमितवैऽइव।
उलूखलऽसुतानां। अव। इत्। ऊं इति। इंद्र।
जल्गुलः॥ ४॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाग्निमथनहेतुं मंथानं विबध्नति। तत्र दृष्टांतः। रश्मीनश्वबंधनार्थान्प्रग्रहान्यमितवा इव।

नियंतुमिव। अन्यत्पूर्ववत्॥ मंथां। पथिमथ्यृभुक्षामात्। पा० ७. १. ८५.। इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने। पा० ६. १. १९९.। इत्याद्युदात्तत्वं। यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा। मथि विलोडन इत्यस्माद्धलश्चेति करणे घञ्। ततष्टाप्। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। विबध्नते। बंध बंधने। क्र्यादिभ्यः श्ना। अनिदितामिति नलोपे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। यमितवै। यम उपरमे। तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः। इडागमश्छांदसः। यद्वा ण्यंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः। अंतश्च तवै युगपत्। पा० ६. १. २००.। इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमी-मृचमाह॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः॥ ५॥

यत्। चित्। हि। त्वं। गृहेऽगृहे। उलूखलक। युज्यसे। इह। द्युमत्ऽतमं। वद। जयतांऽइव। दुंदुभिः॥ ५॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद। तत्र दृष्टांतः। जयतामिव दुंदुभिः। यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत्॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्। उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्याचक्षते

परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । चपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । शुम्भसे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्ङतिङ इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहंतेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् । दिव उत् । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । च्छ्वोः शूडित्यादिनात्रापि ऊठा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्त्वगुणवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽग्रमित्तव पुरत एव वातो विवाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । वायं वारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ।

खुनु। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक्। विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वादनिघातः। उत्र खल। उत्थं खमस्येत्युलूखलः। पृषोदरादिः॥

सप्तमीमृचमाह॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः। हरी इवांधांसि बप्सता॥ ७॥

आयजी इत्याऽयजी। वाजऽसातमा। ता। हि। उच्चा। विऽजर्भृतः। हरी इवेति हरीऽइव। अंधांसि। बप्सता॥ ७॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यज्ञसाधनौ वाजसातमा अतिशयेनान्नप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भृतः। विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः। तत्र दृष्टांतः। अंधांस्यन्नानि चणकादीनि खाद्यानि बप्सतौ भक्षयंतौ हरी इव। इंद्रस्याश्वाविव॥ अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ। आयाजी आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तृतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ। नि॰ ९. ३६. । इति॥ आयजी। यजेरौणादिक इप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वाजसातमा। वाजं सनोतीति वाजसाः। षणु दाने। जनसनेत्यादिना विट्प्रत्ययः। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आतिशायनिकस्तमप्। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः। विजर्भृतः। हृञ् हरणे। अभ्यासहलादिशेषोरत्जश्त्वेषि कृतेषु रुग्रिकौ च लुकि। पा॰ ७. ४. ९१. । इति रुगागमः। ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां

लिटि द्विर्वचनं तम्। अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्। गुण प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः। हुग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं। प्रत्ययस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। बप्सता। भस भक्षण-दीप्त्योः। लटः शतृ। जुहोत्यादिभ्य श्लुः। घसिभसोर्हलि च। पा० ६. ४. १००.। इत्युपधालोपः। नाभ्यस्ताच्छतुः। पा० ७. १. ७८.। इति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादि-रित्याद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः।
इंद्राय मधुमत्सुतं॥ ८॥

ता। नः। अद्य। वनस्पती इति। ऋष्वौ। ऋष्वेभिः।
सोतृऽभिः। इंद्राय। मधुऽमत्। सुतं॥ ८॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेंद्रायेंद्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्म-दीयं सुतं। अभिषुणुतं॥ ता। सुपां सुलुगित्याकारः। नो अद्य। प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः। वनस्पती उभयपद-प्रकृतिस्वरे प्राप्त आमंत्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं। प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः। सुतं। षुञ् अभिषवे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। निघातः॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह॥

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज। नि धेहि
गोरधि त्वचि॥ ९॥

उत् । शिष्टं । चम्वोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । सृज ।
नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ८ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्रेति वा । चम्वोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आसृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोरनड्डुहश्चर्मण्यधि निधेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्वोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यतेऽनेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८१. । औणादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति व्यत्ययेन । भवति । भर । हृग्रहोर्भः । धेहि । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । त्वचि । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेपस्यार्षं पांक्तमैंद्रं । अनुक्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । पृष्ठ्यषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं । त्रींस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११. । इति सूत्रितं ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । अस्ति ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वैर्देवैः प्रेरितः शुनःशेप एतदादिकाद्विभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिरिंद्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इंद्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभिरिति ॥ हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्निंद्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि । अप्रशस्ता इव भवामः । तथापि हे तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना-शंसय । सर्वतः प्रशस्तान्कुरु । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंत्रितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंस स्तुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अशू व्याप्तौ । अश्नुतेऽध्वानमित्यश्वः । अशिप्रुषोत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शुभ्रिषु । शुभ दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥

शिप्रिन्। वाजानां। पते। शचीऽवः। तव। दंसना।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते। अन्नानां पालक। तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्त्तते। अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन्। शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः। अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। वाजानां पते। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायनिघातः। न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः। नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्। शचीवः। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। मतुवसो रुरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः। पा० ८. ३. १५.। पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥

नि। स्वापय। मिथुऽदृशा। सस्तां। अबुध्यमाने इति।
आ। तु। नः। इंद्र। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु।
सहस्रेषु। तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु । ते चास्माञ्जारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्विप् चेति दृशेः कर्तरि क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यंतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । यदा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति

कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इंद्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । तर्द गर्द शब्दे । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभाव उवङादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पताति कुंडृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥६॥
पताति । कुंडृणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंड्रणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्यारण्यादप्यधिकं दूरं देशं पतातिं । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पतातिं । लेटआडागमः । कुंड्रणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् ल्युडंते कुंडनशब्दे डकारस्य रस्याकारस्य ऋकारश्छांदसः । ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तदंचतीति कुंड्रणाची । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । अनिदितामिति नलोपेऽंचतेश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । अंचतेश्च चौ । पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।
आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥८॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्वं ।
आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृकदाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । क्रुश आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जहि । हन हिंसागत्योः । हंतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय । जभि नाशने । चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वं । दस् हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् ।

उ० ३. ४०. । इति क्नप्रत्ययः । क्किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च ककी हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति ककदाशुः । बहुलग्रहणाद्दशतेरपि कक उपपदे कुकि वचः कथ । उ० १. ६. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः । उदात्तस्वरित-योर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं । अस्माकमित्येषा पादनिचृद्गायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिंद्र इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्चं ऐंद्रः । आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । कस्त उप इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो द्व्यधिकाद्यार्कं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परो द्यृचावाश्विनोषस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इंद्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इंद्रं । क्रिविं यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेपाः । हे ऋत्विग्यज-माना वो युष्माकं संबंधिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैराभिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं । शत-संख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने दृष्टांतः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयंति तद्वत् ।

क्रिविशब्दो वज्रः काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं। कृती छेदने। कृत्यत इति क्रिविः। क्रिविघृष्विच्छ्विस्ववीत्यादौ। उ० ४. ५७.। क्रिन्प्रत्ययांतो निपातितः। अत एव तशब्दलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वस्तुतस्तु डुकृञ् करणे क्रिं विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं। यथा। यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं। वाजयंतः। वाजमात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः। अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात्। मंहिष्ठं। मंहि वृद्धौ। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। तुश्छंदसि। पा० ५. ३. ५९.। इति तृजंतादिष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःसु। पा० ६. ४. १५४.। इति तृलोपः। इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सिंचे। षिचिर् क्षरणे। व्यत्ययेनैकवचनं। शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां। एदु
निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं। वा। यः। शुचीनां। सहस्रं। वा। संऽआशिरां।
आ। इत्। ऊं इति। निम्नं। न। रीयते ॥ २ ॥

य इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा। समाशिरां समीचीनेनाशीराख्येन अपण्द्रव्येणोपेतानां सामानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते। आगच्छत्येव। सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः। सोमप्राप्तौ दृष्टांतः। निम्नं न। यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत् ॥ समाशिरां। श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य

किंप्यपस्त्वेथामित्यादावाशोरादेशो निपातितः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रोयति । रोङ् श्रवणे । दिवादिभ्य श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यदपूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणि बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण वास्येंद्रस्योदरे व्यचा व्याप्तिर्दधे । धृताभवति । तत्र दृष्टांतः । समुद्रो न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा० १. २. १. १. । इति ङिद्वद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजश्त्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु। अयमपि हूयमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः। यं सोमं समतसि। सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि। तत्र दृष्टांतः। कपोत इव। यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत्। तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे। प्राप्नोषि॥ अतसि। अत सातत्यगमने। कपोत इव। कवेरोतच् पश्च। उ॰ १. ६२.। इत्योतच्। व्यत्ययेन मध्योदात्तः गर्भधिं। गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः। कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। ओहसे। तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

पंचमीमृचमाह॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते। विभूतिरस्तु सूनृता॥ ५॥

स्तोत्रं। राधानां। पते। गिर्वाहः। वीर। यस्य। ते। विऽभूतिः। अस्तु। सूनृता॥ ५॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान वीर शौर्योपेत। यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिलक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु॥ स्तोत्रं। दाम्नीशसेति ष्ट्रन्। पा॰ ३. २. १८२.। पश्चादग्रंथाद्यच्। अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थेऽण्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न। राधानां पते। राधृ वंत्येभिरिति राधानि धनानि। सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य निघातः। गिर्वाहः। वह प्रापणे। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुन्प्रत्ययः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं चेत्युक्तत्वात्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। पूर्वपदस्वर्यो-
रुपधाया इति दीर्घस्याभावश्छांदसः। पाष्ठिकमामंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं। विभूतिः। तादौ च निती तीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो। समन्येषु
ब्रवावहै॥ ६॥

ऊर्ध्वः। तिष्ठ। नः। ऊतये। अस्मिन्। वाजे। शतक्रतो
इति शतऽक्रतो। सं। अन्येषु। ब्रवावहै॥ ६॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत। अस्मिन्प्रसक्ते वाजे
संग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ।
भव। त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यांतरेषु संब्रवावहै।
सम्यक् विचारयावः॥ तिष्ठा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां
दीर्घः। ऊतये। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। अस्मिन्।
ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे। सखाय
इंद्रमूतये॥ ७॥

योगेऽयोगे। तवःऽतरं। वाजेऽवाजे। हवामहे।
सखायः। इंद्र। ऊतये॥ ७॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्म-
विघातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिन-
मिंद्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रिया वयं हवामहे।
आह्वयामः॥ योगे योगे। युजिर् योगे। हलश्चेति घञ्।

घञोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्याम्रेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।
वाजेभिरुप नो हवं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः ।
ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवं ॥८॥

यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च सहोपं समीप आ घ । अवश्यमागमत् । आगच्छेत् ॥ घ । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छांदसे लुङि पुषादिद्युताद्यॣदितः परस्मैपदेष्विति च्लेरङा-देशः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववल्लेट्यडागमः । वाजेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तु-विग्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिंद्रमनु हुवे। अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि। यं ते त्वामिंद्रं पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे। आहूतवान्। तमाह्वयामीति पूर्वेणान्वयः॥ ओकसः। नव्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं। हुवे। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। इटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः। उवङादेशः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वादनिघातः। तुविग्रतिं। तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं। अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति। अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। पा० १. ४. ९१.। इतिवत्सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना। पा० २. २. ११.। न षष्ठीसमासनिषेधः। हुवे। ह्वेञो लिटि बहुलं छंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं। पा० ६. १. ८. ३.। इति द्विर्वचनाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत। सखे वसो जरितृभ्यः॥ १०॥

तं। त्वा। वयं। विश्वऽवार। आ। शास्महे। पुरुऽहूत। सखे। वसो इति। जरितृऽभ्यः॥ १०॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इंद्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे। प्रार्थयामहे॥

आशास्महे । आङ्शासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परांगवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन चामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नां । सखे वज्रिन्त्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नां । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेंद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपाव्नां सोमस्य पातॄणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमंत्रितस्य सति शिष्टत्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्नां । आतो मनिन्निव्वनिप् । अल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि। वयं कामयामहे। त्वं तथा कुरु। त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु॥ कृणु। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदित्वान्नुम्। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। अतो लोप इति तस्य लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक्। उश्मसि। वश कांतौ। इदंतो मसिः। अदादित्वाच्छपो लुक्। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। इष्टये। इषु इच्छायां। क्तिनि तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। पूर्वस्मिन्पक्षे मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं। द्वितीये तु व्यत्ययेन॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तुविवाजाः। क्षुमंतो याभिर्मदेम॥ १३॥

रेवतीः। नः। सधऽमादे। इंद्रे। संतु। तुविऽवाजाः। क्षुऽमंतः। याभिः। मदेम॥ १३॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम। हृष्येम। इंद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च संतु॥ रेवतीः। रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। छंदसीर इति मतुपो वत्वं। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं। सधमादे। मद

त्वमियोगी। चौरादिकः। सधमादे। संह माद्यतीति सधं-माद:। पचाद्यच्। सध मादस्थयोश्छंदसि। पा० ६. ३. ९६.। इति सहशब्दस्य सधादेश:। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तुविग्राजा:। तु इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः। अच इरिति इ:। संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। द्युमंत:। टुचु शब्दे। अस्मात्क्विपि तुगभावश्छांदस:। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं। मदेम। मदी हर्षे। व्यत्ययेन शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शप: पित्त्वादनुदात्तत्वं। ततो धातुस्वर: शिष्यते॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः।
ऋणोरक्षं न चक्र्योः॥ १४॥

आ। घ। त्वाऽवान्। त्मना। आप्तः। स्तोतृऽभ्यः।
धृष्णो इति। इयानः। ऋणोः। अक्षं। न।
चक्र्योः॥ १४॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेंद्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्त्मनात्मस्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः। आनीय प्रक्षिपतु। तत्र दृष्टांतः। चक्र्योः रथस्य चक्रयोरक्षं न। यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत्॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेश:। आ सर्वनाम्नः। पा० ६. ३. ९१.। इति दकारस्यात्वं। वतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे

प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते। त्मना। मंत्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः। पा° ६. ४. १४१.। इत्याकारलोपः। धृष्णो। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। पा° ३. २. १४०.। आमंत्रितानुदात्तत्वं। इयानः। ईङ् गतौ। छंदसि लिट्। पा° ३. २. १०५.। तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः। अचि श्नुधात्वित्यादिना। पा° ६. ४. ७७.। इयङादेशः। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते। चित इत्यंतोदात्तत्वं। ऋणोः। ऋण गतौ। लङि व्यत्ययेन तिपः सिपोतश्चेतोकारलोपः। तनादिकृञ्भ्य उः। पा° ३. १. ७९.। सार्वधातुकगुणः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। विकरणस्वरेणोदात्तत्वं। अक्षं। अक्षस्यादेवनस्य। फि° २. १२.। इत्याद्युदात्तत्वं। चक्रोः। चक्रियोः। अकारस्यैकारश्छांदसः॥

पंचदशीमृचमाह॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणां। ऋणोरक्षं
न शचीभिः॥ १५॥

आ। यत्। दुवः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। आ। कामं।
जरितॄणां। ऋणोः। अक्षं। न। शचीभिः॥ १५॥

हे शतक्रतो इंद्र यद्दुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिरासव्यमस्ति तं कामं जरितॄणां स्तोतॄणामनुग्रहाय आ ऋणोः। आनीय प्रक्षिपसि। तत्र दृष्टांतः। शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न। यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत्॥ शचीभिः। शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आद्युदात्तः॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः॥

षोड़शीत्यृचमाह ॥

अश्वादियायेति यद्वदन्ति शश्वद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

ग्रश्वादिंद्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ।
स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स
नोऽदात् ॥ १६ ॥

ग्रश्वत् । इंद्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः ।
शाश्वसत्ऽभिः । धनानि ।
सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता ।
सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेंद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजग्राह। तथा च ब्राह्मणं। तस्मा इंद्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ। तमेतयर्चा प्रतीयाय ग्रश्वादिंद्र इतीति॥ इंद्र ग्रश्वस्वंदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय। जितवान्। अश्वैरिति शेषः। कीदृशैः। पोप्रुथद्भिः। घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः। नानदद्भिः। नादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः। शाश्वसद्भिः। पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः। दंसनावान् कर्मवान् सनिता दाता स इंद्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात्। दत्तवान्। स नः स न इति त्रिरुक्तिरादरार्थं॥ पोप्रुथद्भिः। प्रोथृ पर्याप्तौ। अस्माद्यङ्लुक्यभ्यासहलादिशेषौ। ऋख इति ऋत्वे कृते गुणो यङ्लुकोः। पा० ७, ४, ८२.। इति गुणः। धातोरुपधाया उत्वं छांदसं। अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। जिगाय। जि जये। लिटि णलि द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं। सन्लिटोर्जेः। पा० ७, ३, ५७.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं। नानदद्भिः। णद अव्यक्ते शब्दे। पूर्ववद्यङ्लुकि

दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः। पूर्ववदाद्युदात्तत्वं। णाश्व-सद्भिः। ष्वस प्राणने। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्। हिरण्यरथं। समास-स्यांतोदात्तत्वं। अदात्। गातिस्थेति सिचो लुक्। दंसना-वान्। दंसशब्द श्वो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः। दंस एव दंसना। तदस्यास्तीति मतुप्। दस्यतेऽनेनेति दंसना॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनावश्वाव-त्येति तृचः। अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्या। आ॰ ४. १५.। इति सूत्रितं। तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशोऽयमाह॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया। गोमद्दस्रा हिरण्यवत्॥ १७॥

आ। अश्विनौ। अश्वऽवत्या। इषा। यातं। शवीरया। गोऽमत्। दस्रा। हिरण्यऽवत्॥ १७॥

इंद्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनौ तुष्टाव। तथा च ब्राह्मणं। तमिंद्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति सोऽश्विनौ तुष्टाव उत्तरेण तृचेनेति। हे अश्विनौ। अश्वावत्या बहु-भिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेरयणसमर्थयेषान्नेन सह आयातं। अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं। हे दस्रा। अश्विनौ युवयोः प्रसादा-द्गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः॥ अश्वावत्या। मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्व-देव्यस्य मतौ। पा॰ ६. ३. १३१.। इति दीर्घत्वं। इषा। सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं। यातं। या प्रापणे। लोटि तसस्तं। अदादित्वाच्छपो लुक्। शवीरया। शु गतौ।

कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्। उ० ४. ३०.। इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः। समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः। हि। वां। रथः। दस्रौ। अमर्त्यः। समुद्रे। अश्विना। ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्रावश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः। युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते। युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः। अप्रतिहतगतिरित्यर्थः। अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽंतरिक्ष ईयते। गच्छति। समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पठितं। समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ। समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा। नि० २. १०.। इति। समानयोजनः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अमर्त्यः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ईयते। ईङ् गतौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे ङ्गनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

न्यऽघ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः। परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि। अघ्नस्य। मूर्धनि। चक्रं। रथस्य। येमथुः। परि। द्यां। अन्यत्। ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्युपरि चक्रं भवदीयरथसंबंध्येकं चक्रं नियेमथुः । नियमितवंतौ । अन्यच्चक्रं परि द्यां द्युलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कविधानं स्थास्ना-पाव्यधिहनियुध्यर्थं । पा॰ ३. ३. ५८. ४. । इति हंतेः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हत्यघ्न्यः । छंदसि च । पा॰ ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । येमथुः । यम उपरमे । क्रिति लिट्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे छंदसि कस्त उष इति तृचः । अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः । आ॰ ४. १४. । इति सूत्रितं । अश्विंस्तुचे प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे
विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं ।
नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेप उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आसेति । हे कधप्रिये स्तुति-प्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकाला-भिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे ।

प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कथप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । आवतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्ध्यभावः । चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्प्रत्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप् । षष्ठीसमासे ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारश्छांदसः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मर्तः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नक्षसे । णक्ष ष्टृक्ष णक्ष गतौ । विभावरि । भा दीप्तौ । विपूर्वादस्मादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

वयं हि ते अमन्मह्यांतादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २७ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चित्रे चायनीये । अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतः समीपपर्यंतमापराकाद्दूरपर्यंतं वयं मनुष्यानामन्महि । न ह्येवं

समर्थाः । द्विशब्दः प्रसिद्धो । देवतामद्विनः पारावारयोर्विज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञाने । बहुलं छंदसीति बहुलवचनात् श्नो लुक् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे । अशू व्याप्तौ । अशिप्रुषोत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । आमंत्रितान्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं
नि धारय ॥ २२ ॥

त्वं त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।
अस्मे इति । रयिं नि । धारय ॥ २२ ॥

हे दिवो दुहितर्द्युदेवतायाः पुत्रि । उषो देवि त्येभिर्वाजेभिस्तैरन्नैः सह त्वमागहि । अवागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं निधारय । नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । बहुलं छंदसीति त्यदुशब्दाद्भिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्त्वात्सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा कायकालं हि संज्ञापरिभाषमिति न्यायेन सुबामंत्रित इत्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामंत्रितयोः पश्चाद्व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमग्ने द्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमीषोलश्यौ चेति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नु चित्रश्रोजा अमृतो नितुंदत । आ० ४. १३. । इति सूत्रितं ॥ अभिप्लवषडहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं । तथा च तृतीयस्य त्र्यमेति खंडे सूत्रितं । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविद्धानीयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः
शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायंत मरुतो
भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः देवानां ।
अभवः । शिवः । सखा ।
तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः । अजायंत । मरुतः ।
भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरोनामका ऋषिरभवः । तथा च

आह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः । तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्मनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना ज्ञातकर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्मनापसः । विद ज्ञाने । विद्मा वेदनं । बहुलग्रहणादौणादिको मक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । विद्मनान्यपांसि येषां ते विद्मनापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशिग्रहणादवग्रहभावेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य लङि ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज दीप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।
विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा

कविर्मेधावी सन्. देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि। परितोऽलंकरोषि। कीदृशस्त्वं। विश्वस्मै भुवनाय समस्त-लोकानुग्रहार्थं विभुः। बहुविधः। आहवनीयाद्यनेकरूपधा-रीत्यर्थः। मेधिरो मेधावान्। द्विमाता। द्वयोररण्योरुत्पन्नः। यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता। आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः। तत्तन्मनुष्यहृदेऽवस्थि-तस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः॥ भूषसि। भूष अलंकारे। भौवादिकः। विभुः। विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां। पा° ३. २. १८०.। इति विपूर्वाद्भवतेर्डुप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भुवनाय। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छंदसि। उ° २. ७८.। इति क्युन्। योरनादेशे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। मेधिरः। मेधृ संगमे च। अस्मादौणादिक इरन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। द्विमाता। द्वौ मातरौ यस्यासौ द्विमाता। नद्यृतश्च। पा° ५. ४. १५३.। इति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदे-नोपादानाद्यृतश्चेति क्वचपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्द-विषये प्राप्त्यभावोक्तेः। त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं। यद्वा द्वयोर्माता द्विमाता। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। शयुः। शीङ् स्वप्ने। भृमृशीत्यादिना उप्रत्ययः। कतिधा। डत्यंतस्य किंशब्दस्य बहुगणवतुडति संख्या। पा° १. १. २३.। इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा। पा° ५. ३. ४२.। इति धाप्रत्ययः। आयवे। छंदसीण इत्येतेरुप्रत्ययः॥

तृतीयामृचमाह॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते।
अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो॥३॥

त्वं। अग्ने। प्रथमः। मातरिश्वने। आविः। भव।
सुक्रतुऽया। विवस्वते।
अरेजेतां। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असघ्नोः। भारं।
अयजः। महः। वसो इति॥ ३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे। अग्निर्वायुरादित्य इति वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात्। तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मेच्छया विवस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव। प्रकटो भव। तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां। अकंपेतां। भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः। नि॰ ३. २१.। इति यास्कः। होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसघ्नोः। अढ़वानसि। हे वसो निवासहेतो अग्ने महः पूज्यान्देवानयजः। इष्टवानसि॥ मातरिश्वने। निर्माणहेतुत्वान्माताऽन्तरिक्षं। तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ। उ॰ १. १५८.। मातरिश्वन्शब्दः कन्प्रत्ययांतो निपातितः। सुक्रतूया। सुक्रतुमात्मन इच्छति। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। पा॰ ७. ४. २५.। क्यजंतस्य धातुसञ्ज्ञायाम् अ प्रत्ययात्। पा॰ ३. ३. १०२.। इति भावेऽकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः। विवस्वते। विवासतिः परिचरणकर्मा। अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप्। व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं। तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया इति मतोर्वत्वं। तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः। मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं।

धातुस्वरः शिष्यते। रोदसी। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। होतृवूर्यं। होत्रा व्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः। वृञ् वरणे। बहुलग्रहणादौणादिकः क्यप्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यद्वा वृञ् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिना। पा० ३. १. १०९.। क्यप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे पूर्ववदुत्वदीर्घौ। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। असघ्नाः। षघ हिंसायामत्र तु वहनार्थः। स्वादिभ्यः श्नुः। पादादित्वादनिघातः। अयजः। भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। पा० ८. १. १८. १.। इति वचनात्। महः। मह पूजायां। क्विप् चेति क्विप्। सुपां सुलुगिति शसो डादेशः। सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं। यद्वा शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः।
श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः॥४॥

त्वं। अग्ने। मनवे। द्यां। अवाशयः। पुरूरवसे।
सुऽकृते। सुकृत्ऽतरः।
श्वात्रेण। यत्। पित्रोः। मुच्यसे। परि। आ। त्वा पूर्वं।
अनयन्। आ। अपरं। पुनरिति॥ ४॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः। अशब्दितवानसि। पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटित-

धानसि। सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकाय राज्ञेऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः। अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः। यद्यदा पित्रोररण्योः श्वात्रेण चिप्रमथनेन परिमुच्यसे। परितो मुक्तो भवसि। उत्पद्यस इत्यर्थः। तदानीं त्वा अरण्यो-रुत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन्। आहवनीयत्वेन स्थापितवंतः। पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन्। गार्हप-त्यरूपेण। प्रापितवंतः आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्य-रूपेण धारितवंत इत्यर्थः॥ अवाशयः। वाश्व शब्दे। पुरूर-वसे। पुरु रौतीति पुरुरवाः। रु शब्दे। अस्मादौणादिकोऽ-सुनि पुरसि च पुरूरवाः। उ० ४. २३१.। इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते। सुकृते। सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः। पा० ३. २. ८९.। इति क्विप्। ततस्तुक्। पित्रोः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। मुच्यसे। अदुपदेशाल्लसार्व-धातुकानुदात्तत्वं। यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्व-धातुकस्वरस्य बाधको न भवति। तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं शास्वर इत्युक्तत्वात्। अतो यक एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः।
य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश
आविवासति॥ ५॥

त्वं। अग्ने। वृषभः। पुष्टिऽवर्धनः। उद्यतऽस्रुचे।
भवसि। श्रवाय्यः।

यः। आऽहुतिं। परि। वेद। वषट्ऽकृतिं। एकऽआयुः।
अग्रे। विशः। आऽविवासति ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः। उद्यतस्रुच उद्यतया स्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं श्रवाय्यो मंत्रैः श्रवणीयो भवसि। यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परिवेद। परितो जानाति। समर्पयतीत्यर्थः। एकायुर्मुख्यान्नस्त्वमग्ने प्रथमं तं यजमानं विशस्तदनुकूलाः प्रजा आविवासति। सर्वत्र प्रकाशयसि॥ पुष्टिवर्धनः। वृधु वृद्धौ। अस्माण्णिजंतान्नंदादित्वात् ल्युः। लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते। उद्यतस्रुचे। यम उपरमे। अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। उद्यता स्रुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेद। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे
विचर्षणे।
यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि
भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं। अग्ने। वृजिनऽवर्तनिं। नरं। सक्मन्। पिपर्षि।
विदथे। विऽचर्षणे।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् ।
संऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विप्लुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सचन् सचनीये समवेतं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितक्म्ये परितो गंतव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि° ३. २०. । इति यास्कः । समृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुपश्चाद्धं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि । मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सचन् । षच समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यंक्वादित्वात् । पा° ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि । पृ पालनपूरणयोः । सिपि श्लौ बिभर्तीत्वबहुलोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । शॄ गतौ । शुर्विचमीनां दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन षण संभक्तावित्यस्मात् क्तिन्नंतः सातिशब्दः । जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये । तक हसने । अस्मादौणादिको भावे मक् । तदर्हतीति छंदसि च । पा° ५. १. ६८. । इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रेभिः । दंभु दंभे । स्फायितं-

चोत्यादिना रक्। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। सप्तता। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। पूर्ववदाकारः। इंमि। इंतेः सिपि निघापदांतस्य च्छलि। पा० ८. ३. २४.। इत्यनुस्वारः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। भूयसः। बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्ययसुन ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे।
यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च
सूरये॥ ७॥

त्वं। तं। अग्ने। अमृतऽत्वे। उत्ऽतमे। मर्तं। दधासि।
श्रवसे। दिवेऽदिवे।
यः। ततृषाणः। उभयाय। जन्मने। मयः। कृणोषि।
प्रयः। आ। च। सूरये॥ ७॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्व उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि। धारयसि। यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं। द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः। तातृषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं। यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात्। प्रयश्चान्नमप्याकृणोषि। सर्वतः करोषि॥ तातृषाणः। ञितृषा पिपासायां। लिटः कानच्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। संहितायां दीर्घश्छांदसः। कृणोषि। कृवि हिंसाकरणयोश्च। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।
ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।
ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन तद्दत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः । पा॰ ३. १. ११. ४. । इति यशस्शब्दात् क्विप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्धातुसंज्ञायां क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्धातोरित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेर्लुगभावः । स्तवानः । सम्यानच् स्तुवः । उ॰ २. ८६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा॰ ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः । आमंत्रितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः।
तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु
विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वं। नः। अग्ने। पित्रोः। उपऽस्थे। आ। देवः। देवेषु।
अनवद्य। जागृविः।
तनूऽकृत्। बोधि। प्रऽमतिः। च। कारवे। त्वं। कल्याण।
वसु। विश्वं। आ। ऊपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातापितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोऽस्माकं तनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारो भूत्वा बोधि। बुध्यस्व। अनुगृहाणेत्यर्थः। तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च भवेति शेषः। हे कल्याण मंगलरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे। यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे। सुपि स्थः। पा० ३. २. ४. इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। मरुद्वृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। जागृविः। जागृ निद्राक्षये। जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन्। उ० ४. ५५.। इति क्विन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बोधि। बुध अवगमने। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। वा छंदसीति हेरपित्त्वस्य विकल्पितत्वेन पित्त्वात्ङित्त्वे सत्यङित्तश्च। पा० ६. ४. १०३.। इति हेर्धिरादेशः। लघूपधगुणः। धातोरंत्यलोपश्छांदसः। प्रमतिः। मन ज्ञाने। तित्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्व-

पदप्रकृतिस्वरत्वं। ओपिपे। टुवप् बीजसंताने। छांदसे र्लिटि थासः से। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे। द्विर्भावहलादिशेषौ। क्रादिनियमादिट्॥

दशमीमृचमाह॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव
जामयो वयं।
सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति
व्रतपामदाभ्य॥ १०॥

त्वं। अग्ने। प्रऽमतिः। त्वं। पिता। असि। नः। त्वं।
वयःऽकृत्। तव। जामयः। वयं।
सं। त्वा। रायः। शतिनः। सं। सहस्रिणः। सुऽवीरं।
यंति। व्रतऽपां। अदाभ्य॥ १०॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि। तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि। तथा त्वं वयस्कृत्। आयुष्प्रदोऽसि। वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः। हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयंति। सम्यक् प्राप्नुवंति। तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयंति॥ सुवीरं। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च। पा० ६. २. १२०.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अदाभ्य। दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः। दभेश्चेति वक्तव्यं। पा० ३. १. १२४. ३.। इति ण्यत्॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्पतिं।
इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य
जायते ॥ ११ ॥

त्वां। अग्ने। प्रथमं। आयुं। आयवे। देवाः। अकृण्वन्।
नहुषस्य। विश्पतिं।
इळां। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीं। पितुः। यत्। पुत्रः।
ममकस्य। जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विश्पतिं सेनापतिमकृण्वन्। कृतवंतः। तथा मनुषस्य मनोरिळामितन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन्। कृतवंतः। तथा च तैत्तिरीयैराम्नायते। इड़ा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति। वाजसनेयिनोऽप्येवमामनंति। प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति। यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबंधिनो यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते। तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः॥ आयवे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी। नहुषस्य। णह बंधने। नहिकलिहन्यर्तिजसिभ्य उषच्। उ० ४, ७६.। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। विश्पतिं। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मनुषस्य। मनेर्निदित्युषच्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुलकाद्वृद्ध्यभावः। शासनीं। शिष्यतेऽनयेति शासनी। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा० ४, १.

१५.। ङीप्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। ममकस्य। ममेद-मित्यर्थे तस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचने। पा० ४. ३. ३.। इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य।
त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव
व्रते ॥ १२ ॥

त्वं। नः। अग्ने। तव। देव। पायुऽभिः। मघोनः। रक्ष।
तन्वः। च। वंद्य।
त्राता। तोकस्य। तनये। गवां। असि। अनिऽमेषं।
रक्षमाणः। तव व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयुक्तान्नोऽस्मान् रक्ष। तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष। तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्या गावः संति तासां गवां त्राता रक्षकोऽसि। ईदृशस्य तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः। श्वयुवमघोनामतद्धिते। पा० ६. ४. १३३.। इति संप्रसारणं। तन्वः। सुपां सुपो भवंतीति शसो जसादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। शसि ह्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे।
यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंत्रं मनसा
वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं। अग्ने। यज्यवे। पायुः। अंतरः। अनिषंगाय।
चतुःऽअक्षः। इध्यसे।
यः। रातऽहव्यः। अवृकाय। धायसे। कीरेः। चित्।
मंत्रं। मनसा। वनोषि। तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यष्टुर्यजमानस्य पायुः पालकः। अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबद्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपींद्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे। दीप्यसे। अवृकायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति। कीरेश्चित्स्तोतुरेव सतस्तस्य संबंधिनं मंत्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि। याचसि ॥ यज्यवे। यजिमनिशुंधीत्यादिना। उ॰ ३. २०.। यजतेर्युप्रत्ययः। पायुः। कृवापाजीत्यादिना उण्। आतो युक् चिण्कृतोः। पा॰ ७. ३. ३३.। इति युगागमः। अनिषंगाय। षंज संगे। न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। चतुरक्षः। चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः। पा॰ ५. ४. ११३.। इति समासांतः षच्प्रत्ययः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। धायसे। वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः। कीरेः। कॄत संशब्दने। अस्माण्ण्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातोरंत्य-

लोपश्छांदसः। मंद्रं। मदि गुप्तभाषणे। पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। वनोषि। वनु याचने। तनादिकृञ्भ्य उः। प्रत्ययस्वरः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं
वनोषि तत्।
आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र
दिशो विदुष्टरः॥ १४॥

त्वं। अग्ने। उरुऽशंसाय। वाघते। स्पार्हं। यत्।
रेक्णः। परमं। वनोषि। तत्।
आध्रस्य। चित्। प्रऽमतिः। उच्यसे। पिता। प्र। पाकं।
शास्सि। प्र। दिशः। विदुःऽतरः॥ १४॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेक्णो धनमस्ति तद्धनं वनोषि। धनुष्ठाता लभतामिति कामयसे। तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे। तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं। पोतः पाकोऽर्भको डिंभ इत्यभिधानात्। यास्कोऽप्येवमाह। पाकः पक्तव्यो भवति। नि॰ ३. १२.। तथाविधं यजमानं प्रशास्सि। प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि। तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्सि। त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातॄणां विभ्रमः स्यात्। तथा च श्रूयते। देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति। स भ्रमो दक्षिणादिग्गतोऽग्निना निवर्तते। तदपि

तत्रैवाम्नातं। पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणेति। ऐतरेयिणापि तथैवाम्नातं। अथो एनं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति॥ उरुशंसाय। शंसु स्तुतौ। शस्यत इति शंसः। कर्मणि घञ्। ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। स्पार्हं स्पृहासंबंधि। तस्येदमित्यण्। रेक्णः। रिचिर् विरेचने। रिचेर्धने चिच्च। उ० ४. २००.। इत्यसुन्। चकारात्कुडागमः। चजोः कु घिण्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं। आप्रस्य। प्सै भक्षणे। आदेच उपदेशेऽशिती-त्यात्वं। आतश्चोपसर्गे। पा० ३. १. १३६.। इति कप्रत्ययः। शास्सि। शासु अनुशिष्टौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पाकं च प्रशास्सि दिशश्च प्रशास्सीत्यत्र चार्थो गम्यते। अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते। विदुष्टरः। विद्वच्छब्दात्तरप्यवस्मा-यादोन्ति छंदसीति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। शासिवसीति षत्वं। तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणाकार उदात्तः॥

पंचदशीमृचमाह॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः।
स्वादुक्षद्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते
सोपमा दिवः॥ १५॥

त्वं। अग्ने। प्रयतऽदक्षिणं। नरं। वर्मऽइव।
स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।

स्वादुऽसद्मा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं ।
यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टांतः । स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षद्मा स्वादन्ना वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं यजते । अनुतिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टांतो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातॄन्सुखयति तथा त्वमप्यृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । षिवु तंतुसंताने । निष्ठेति क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । च्छ्वोः शूडनुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति वकारस्योडादेशः । स्वादून्क्षदतीति स्वादुक्षद्मा । क्षदतिरत्तिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । निखादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यंते दक्षिणाभिः पूज्यंतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् । णेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्यजाः कु घिण्यतोरिति कुत्वाभावः । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सोपमा । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्न इत्यनयानाहिताग्निरार्त्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात्। ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निगृंह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः। ऋ॰ सू॰ १. २२.। इति सूचितं। तामितां सूक्ते षोडशीमृचमाह॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्।
आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां॥१६॥

इमां। अग्ने। शरणिं। मीमृषः। नः। इमं। अध्वानं। यं।
अगाम। दूरात्।
आपिः। पिता। प्रऽमतिः। सोम्यानां। भृमिः। असि।
ऋषिऽकृत्। मर्त्यानां॥ १६॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संबंधिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः। क्षमस्व। तथा त्वदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम। वयं गतवंतः। तमपि क्षमस्वेति शेषः। सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि। आपिः। प्रापणीयः। पिता। पालकः प्रमतिः। प्रकृष्टमननयुक्तः। भृमिः। भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। ऋषिकृत्। दर्शनकारी। अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः॥ शरणिं। शॄ हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः। मीमृषः। मृष तितिक्षायां। अस्माण्णौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधाऋकारस्य ऋकारादेशः। णिलोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि। तिङ्ङतिङ इति निघातः। अगाम। इण् गतौ। इणो गा लुङि। पा॰ २. ४. ४५.। इति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। अडागम उदात्तः। भृमिः। भ्रमु अन-

दस्थाने । अमेः संप्रसारणं च । उ° ४. १२२. । इतीन्प्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।
अच्छ याह्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च
प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् ।
सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।
अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यं । जनं । आ । सादय ।
बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्तांगिरः । अंगनशील । हविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने । अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि । गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । मनुष्वत् । यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छंति । अंगरस्वत् । यथा चांगिरा गच्छति । ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छंति । यथा मन्वादो यज्ञे गच्छंति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवतासमूहरूपं जनमावह । अस्मिकर्मण्यानय । आनीय बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भे आसादय । तान्देवानुपवेशय । उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा वतिः । पा° ५. १. ११५. ११६. । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु । वह । द्व्यचो-

ऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। यच्चि। लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। सेर्ह्यपिच्चेति हेरभावश्छांदसः। पत्वकत्वे॥

साग्निचयने क्रतावुपासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मणस्पतेः परोनुवाक्यैतेनाग्न इत्येषा। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च। आ० ४.१.। इति सूत्रितं। तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृम विदा वा।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या॥१८॥

एतेन। अग्ने। ब्रह्मणा। ववृधस्व। शक्ती। वा। यत्। ते। चकृम। विदा। वा।

उत। प्र। नेषि। अभि। वस्यः। अस्मान्। सं। नः। सृज। सुऽमत्या। वाजऽवत्या॥१८॥

हे अग्ने। एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व। अभिवृद्धो भव। शक्ती वा विदा वा। अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च। ते तव यत्स्तोत्रं चकृम। वयं कृतवंतः। एतेन ब्रह्मणेति पूर्वत्रान्वयः। उत अपि चास्माननुष्ठातॄन् वस्यो वसुमत्तरत्वलक्षणं श्रेयः प्रणेषि। प्रकर्षेण प्रापय। नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्तया सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या संसृज। संयोजय॥ वावृधस्व। वृधु वृद्धौ। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि। अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः। शक्ती। सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ज्ञाने

नित्स्वरादाद्युदात्तत्वं । विदा । मावेकाच इति ढतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचत्रिंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवल्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्धानीयं सूक्तं । निष्केवल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रीं निविदं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रीं निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राथंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः सतो षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं यानि । चकार ।
प्रथमानि । वज्री ।
अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः ।
अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार। तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रवोचमि। कानि वीर्याणीति तदुच्यते। अहिं मेघमहन्। हतवान्। तदेतदेकं वीर्यं। अनु पश्चादपो जलानि ततर्द। हिंसितवान्। भूमौ निपातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यं। पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत्। भिन्नवान्। कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यं। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं॥ वीर्याणि। शूर वीर विक्रांतौ। ण्यंतादचो यदिति यत्। णेरनिटीति णिलोपः। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्वीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति। अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव। वोचं। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। चकार। णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अहन्। लङीतयेतीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः। अहिं। आङ्पूर्वाद्धंतेराङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च। उ० ४. १३८.। इतीण्प्रत्ययः। आङो ह्रस्वत्वं च। चशब्देन वेञा डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्त्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रम्यते। तत्र टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं। ततर्द। उतृदिर् हिंसानादरयोः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। वक्षणाः। वक्ष रोषे। क्रुधमंडार्थ-

अथ। पा० ३. २. १५१. । इति युच्। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः॥

द्वितीयामृचमाह॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष।
वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः॥२॥

अहन्। अहिं पर्वते। शिश्रियाणं। त्वष्टा। अस्मै।
वज्रं स्वर्यं। ततक्ष।
वाश्राःऽइव। धेनवः। स्यंदमानाः। अंजः। समुद्रं।
अव। जग्मुः। आपः॥ २॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन्। हतवान्। अस्मा इंद्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष। तनूकृतवान्। तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः। प्राप्ताः। तत्र दृष्टांतः। वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव। यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छति तद्वत्॥ शिश्रियाणं। श्रिञ् सेवायां। लिटः कानच्। द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। स्वर्यं। स्वृ गतौ। अस्मात्पूर्वाद्दृहलोर्ण्यदिति ण्यत्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः। यद्वा स्वृ शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। वाश्यंत इति वाश्राः। वाशृ शब्दे। स्फायितंचेत्यादिना रक्। जग्मुः। उसि गमहनेत्युपधालोपः॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषऽयमाणः। अवृणीत। सोमं। त्रिऽकद्रुकेषु। अपिबत्। सुतस्य।
आ। सायकं। मघऽवा। अदत्त। वज्रं। अहन्। एनं। प्रथमऽजां। अहीनां॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निंद्रः सोममवृणीत। वृतवान्। त्रिकद्रुकेषु। ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यंते। तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत्। पीतवान्। मघवा धनवानिंद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त। स्वीकृतवान्। तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन्। हतवान्॥ वृषायमाणः। वृष इवाचरन्। कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। पा॰ ३. १. ११.। इति क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। अदुपदेशाद्धातोरंतोदात्तत्वे क्यङंताद्धातोरंतोदात्तत्वं। सायकं। षिञ् बंधने। सिनोतीति सायकः। ण्वुल्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। प्रथमजां। प्रथमं जायत इति प्रथमजाः। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोरित्यात्वं॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिंद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः।
आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से॥ ४ ॥

यत्। इंद्र। अहन्। प्रथमऽजां। अहीनां। आत्। मायिनां। अमिनाः। प्र। उत। मायाः।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीत्ना । शत्रुं ।
न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुषासमुषःकालं द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीत्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल । त्वं न लब्धवान्खलु ॥ अहन् । हंतेर्लङि हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । मीञ् हिंसायां । क्र्यादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । तादीत्ना । तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः । किल । निपातस्येति दीर्घत्वं । विवित्से । विद्लृ लाभे । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन ।
स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत
उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रं । वृत्रऽतरं । विऽअंसं । इंद्रः । वज्रेण ।
महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः।
शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५

अयमिंद्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपं। यद्वा वृत्रैराव-रणैः सर्वाञ्जगन्तरति तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथाहन्। हतवान्। अंसच्छेदने दृष्टांतः। कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव। यथा वृक्षस्कंधाश्छिन्ना भवंति तद्वत्। तथा सत्यहिर्वृत्रः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते। शयनं करोति। छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं। वृतु वर्तने। स्फायितंचेत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृत्रशब्दः। वृत्रेणाव-रणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः। तरतेः पचाद्यच्। परादि-श्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तरपि तु व्यत्ययेन। व्यंसं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। वधेन। हनश्च वध इति भावेऽप्। तत्संनियोगेन धातोर्वधादेशः। स चांतोदात्तः। अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं। विवृक्णा। ओव्रश्चू छेदने। कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। आदितश्च। पा॰ ८. २. ४५.। इति परत्वान्निष्ठानत्वं। ततो व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः। पा॰ ८. २. ६. ६.। इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्प-रत्वाभावात् षत्वं न भवति। कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव। पा॰ ८. २. १.। इति चोः कुरिति कुत्वं। शेश्छंदसि बहुल-मिति शेर्लोपः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। शयते।

बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। पृथिव्याः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं।

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव। दुःऽमदः। आः। हि। जुह्वे। महाऽवीरं। तुविऽबाधं। ऋजीषं।
न। अतारीत्। अस्य। संऽऋतिं। वधानां। सं। रुजानाः। पिपिषे। इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धृरहित इवेंद्रं जुह्वे हि। आहूतवान्खलु। कीदृशमिंद्रं। महावीरं। गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं। तुविबाधं। बहूनां बाधकं। ऋजीषं। शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येंद्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत्। पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं नाशक्नोत्। इंद्रशत्रुः। इंद्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे। सम्यक् पिष्टवान्। सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः॥ अयोद्धा इव। न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। समासांतविधेरनित्यत्वात्कबभावः। पा० ५. ४. १५३.। इति कबभावः।

जुह्वे। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। अभ्यस्तस्य च। पा० ६. १. ३३.। इति संप्रसारणं। उवङादेशाभावश्छांदसः। यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्नुवोः सार्वधातुके। पा० ६. ४. ८७.। इति यणादेशः। अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते। इतरथा ह्वाजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात्। न चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति। वाच्यं। अनेकाच्त्वाभावात्। अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः। महावीरं। महांश्चासौ वीरश्च महावीरः। आन्महतः। पा० ६ ३. ४६.। इत्यात्वं। तुविबाधं। बाधृ विलोडने। तुवौ प्रभूतान्बाधत इति तुविबाधः। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। समृतिं। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। रुजानाः। रुजो भंगे। रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः। रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि। नि० ६. ४.। इति यास्कः। व्यत्ययेन शानच्। तुदादिभ्यः शः। नुमभावश्छांदसः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पिपिषे। पिष्लृ संचूर्णने। व्यत्ययेन लिट्। इंद्रशत्रुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥७॥

अपात्। अहस्तः। अपृतन्यत्। इंद्रं। आ। अस्य।
वज्रं। अधि। सानौ। जघान।

वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः ।
अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपादव्धेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुद्दिश्याप्टतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । इंद्रेणाधिकेन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढ़स्कंधेऽध्युपरि वज्रमाजघान । इंद्र आभिमुख्येन प्राक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्रिश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपश्छांदसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७. २. १२. । इतीट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४. ५६. । इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः ।
अति । यंति । आपः ।
याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां ।
अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहंत्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्यास्तुष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१. । धातोर्ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह

सोजजन्मनि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सुतःशीः । क्विप् चेति क्विप् । तसि पद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्वेति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शसादोपणोत्यत्रापि दोपनादेशो भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ५. ३. १४. । इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदस ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेंद्रो अस्या अव वधर्जभार ।
उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥८॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ८ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत्। पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चो पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिंद्रो-ऽस्या मातुरवाधोभागे वृत्रस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार। प्रहृतवान्। तदानीं सूर्माताेत्तरोपरिस्थितासीत्। पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत्। सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता शये। मृता शयनं कृतवतीति तत्र दृष्टांतः। धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न। यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत्॥ नीचावयाः। वेति खादतीति वयो बाहुः। औणादिकोऽसि-प्रत्ययः। न्यंचो वयसी यस्याः सा नीचावयाः। न्यंच्शब्दादुत्त-रस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थान-मिति तस्योदात्तत्वं। समासे लुगभावश्छांदसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा। पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः। वधः। हन्यतेऽनेनेति वधः। असुनि हंतेर्वधादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जभार। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। सूः। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते गर्भं विमुंचतीति सूर्माता। क्विप् चेति क्विप। दानुः। दो अवखंडने। दाभाभ्यां नुः। उ० ३. ३२.। शये। लटि लोपस्त आत्मने-पदेषु। पा० ७. १. ४. १.। इति तलोपः। शीङः सार्वधातुक इति गुणोऽयादेशः॥

दशमीमृचमाह॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं।
वृत्रस्य निण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः॥१०॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये ।
निऽहितं । शरीरं ।
वृत्रस्य । निण्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः ।
आ । अशयत् । इंद्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो विचरंति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहंति । कीदृशं शरीरं । निण्यं । निर्नामधेयं । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं । कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेशनानां । उपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनिवेशनानां । निविशंत्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानां । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका । नि० २. १६. । इति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥११॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः ।
आपः । पणिनाऽइव । गावः ।
अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं ।
जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहंति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टांतः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत् । तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्हतवानिंद्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य

द्वत्वमिति विज्ञायते। नि० २. १७.। इति॥ दासपत्नीः। दसु उपक्षये। दासयतीति दासो वृत्रः। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य। पा० ४. १. ३४.। इति ङीप्। तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा दासस्य पालयितारः। पत्या-वैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अहिगोपाः। गुपू रक्षणे। गोपायतीति गोपाः। आयादय आर्धधातुके वा। पा० ३. १. ३१.। इत्यायप्रत्ययः। ततः क्विप्। अतो लोपः। वेरपृक्त-लोपाद्धलि लोपो वलोर्यानिति पूर्वं यकारलोपः। न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं। न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात्। अहिर्गोपा यासां। पूर्ववत्स्वरः। निरुद्धाः। रुधिर् आवरणे। झषस्तथोर्धोऽधः। पा० ८. २. ४०.। इति निष्ठातकारस्य धकारः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। जघन्वान्। हंतेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासाच्च। पा० ७. ३. ५५.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं। क्रादिनियमप्राप्तस्येटो विभाषा गमहनेत्यादिना। पा० ७. २. ६८.। विकल्पविधाना-दभावः। संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ॥

द्वादशीमृचमाह॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून्॥ १२॥

अश्व्यः। वारः। अभवः। तत्। इंद्र। सृके। यत्। त्वा।
प्रतिऽअहन्। देवः। एकः।
अजयः। गाः। अजयः। शूर। सोमं। अव। असृजः।
सर्तवे। सप्त। सिंधून्॥ १२॥

सृके वज्रे। सृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात्। देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन्। प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्। तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः। यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः। किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः। जितवान्। हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र सोममजयः। जितवान्। तथा च तैत्तिरीयाः। त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनंति। स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबदिति। सप्त सिंधून्। इमं मे गंग इत्यस्यामृच्याम्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः। त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः॥ अश्व्यः। अश्वे भवः। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। वारयति दंशमशकानिति वारः। पचाद्यच्। कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। प्रत्यहन्। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। अजयः। गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। सर्तवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।
इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये॥१३॥

न अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । यां ।
मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं । च ।
इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत ।
अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्र निषेद्धुं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंत्रेणोच्यते । अस्मै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो विचिप्तवान् । सापि वृष्टिर्नं सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृत्तः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इंद्रयाहिश्चेंद्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवंतौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्विजिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । षिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्विप् चेति क्विप् । अकिरत् । कॄ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इद्धातोरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्लिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।
नव च यन्नवतिं च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो
रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् ।
ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।
नव । च । यत् । नवतिं । च । स्रवंतीः । श्येनः । न ।
भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतस्तव हृति चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् । न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कमपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघ्नुषः । हंतेर्लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने वसो संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६. ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवदत्राभादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि

षष्ठ्येकवचने। उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं। स्रवंतोः। स्रु गतौ। शप्श्यनोर्नित्यं। पा° ७. १. ८१.। इति नुमागमः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं। स्रतः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

पंचदशीमृचमाह॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः।
सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि
ता बभूव॥ १५॥

इंद्रः। यातः। अवऽसितस्य। राजा। शमस्य। च।
शृंगिणः। वज्रऽबाहुः।
सः। इत्। ऊं इति। राजा। क्षयति। चर्षणीनां। अरान्।
न। नेमिः। परि। ता। बभूव॥ १५॥

वज्रबाहुरिंद्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत्। सेदु स एवेंद्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति। निवसति। ता तानि पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिबभूव। व्याप्तवान्। तत्र दृष्टांतः। अरान्न नेमिः। यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति तद्वत्॥ यातः। या प्रापणे। याति गच्छतीति यात्। लटः शतृ। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। सः। सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः। ता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। बभूव। भवतेर्लिटो णलि

भवतेरः । पा॰ ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वं । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वादृद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां च । पा॰ १. २. ६. । इति लिटः कित्त्वाद्वृद्ध्यभावः । न चासिद्धवदत्रा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः शंकनीयः । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः । पा॰ ६. ४. ८८. १. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि । तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिंद्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ एतेत्यनुक्रमणिका । गोसववीवधयोर्निष्केवल्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं ।

तथा च सूत्रितं। अतिमूर्तिना यक्ष्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इंद्र सामभितायामेति मध्यंदिने। आ० ९, ८.। इति॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

एतायामोप गव्यंत इंद्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति।
अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः॥१॥

आ। इत। अयाम। उप। गव्यंतः। इंद्रं। अस्माकं। सु। प्रऽमतिं। ववृधाति।
अनामृणः। कुवित्। आत्। अस्य। रायः। गवां। केतं। परं। आऽवर्जते। नः॥ १॥

देवाः परस्परमेवं कथयंति। हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छंतो यूयमेत। आगच्छत। युष्माभिः सहिता वयमिंद्रं गवानयनक्षममुपायाम। प्राप्नुवाम। स चेंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्मात्तं देवानां प्रमतिं शोभनेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति। सुष्ठु वर्धयति। आत् अनंतरं स इंद्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जंति। अधिकं प्रापयति॥ इत। इण् गतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। अयाम। एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः। पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः। न चेणो यण्। पा० ६. ४. ८१.। इति यणादेशः। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति वचनात्तस्येयङादेशापवादत्वात्। अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते। पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। गव्यंतः। गा आत्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यजिति गोशब्दात्कर्मणः क्यच्।

वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः। प्रत्ययांताद्धातोर्लट्। अट्। तस्मादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। प्रमतिं। मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। वावृधाति। वृधु वृद्धौ। लेट्याडागमः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छांदसः। अनामृणः। मृण हिंसायां। मृणंति हिंसंतीति मृणाः। इगुपधलक्षणः कः। न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अस्य रायः। ऊडिदमित्यभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं। गवां। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। केतं। कित ज्ञाने। घञंत आद्युदात्तः। आवर्जते। वृजी वर्जने। अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति तदभावः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहंतेत्यादिना निघातप्रतिषेधः॥

द्वितीयामृचमाह॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि।
इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति
यामन्॥ २॥

उप। इत्। अहं। धनऽदां। अप्रतिऽइतं। जुष्टां। न।
श्येनः। वसतिं। पतामि।
इंद्रं। नमस्यन्। उपऽमेभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः।
हव्यः। अस्ति। यामन्॥ २॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थं यामन्

तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति। तैराह्वातव्यो भवति। तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्पतामि। उपाप्नोम्येव। किं कुर्वन्। उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्कैः स्तोत्रैः सह नमस्यन्। पूजयन्। कीदृशमिंद्रं। धनदां। धनप्रदं। अप्रतीतं। अप्रतिगतं। बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः। इंद्रप्राप्तौ दृष्टांतः। जुष्टां पूर्वैः सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न। यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि॥ धनदां। धनं ददातीति धनदाः। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यादिना विच्। अप्रतीतं। शत्रुभिर्न प्रतिगतं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुष्टां। जुषी प्रीतिसेवनयोः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं। पतामि। लेट्याडागमः। नमस्यन्। नमस्त्रश्चित्रङ्पूजार्थे नमोवरिवः। पा० ३. १. १९। इति क्यच्। प्रत्ययस्वरः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृदेकदेशस्वरेणोदात्तत्वं उपमीयंत एभिरित्युपमा। माङ् माने। घञर्थे कविधानमिति कः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। उदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यः। ह्वेञो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। अचो यदिति यत्। गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव। पा० ६. १. ८०.। इत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। यामन्। या प्रापणे। मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्॥

तृतीयामृचमाह॥

नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि।
चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध॥३॥

नि। सर्वऽसेनः। इषुऽधीन्। असक्त। सं। अर्यः।
गाः। अजति। यस्य। वष्टि।
चोष्कूयमाणः। इंद्र। भूरि। वामं। मा। पणिः। भूः।
अस्मत्। अधि। प्रऽवृद्ध॥ २॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्बाणानामाधारभूतान्निषंगान्यसक्त। नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान्। अर्यः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि। असुरैरपहृता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य यष्टे ता गाः अजति। प्रेरयति प्रापयति। हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इंद्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः। व्यवहारो मा भूयाः। गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः॥ सर्वसेनः। इनेन सह वर्तत इति सेना। वोपसर्जनस्येति सभावः। सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते। पा॰ ६. १. १९१. । इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः। इषुधीन्। इषव एषु धीयंत इतीषुध्यः। कर्मण्यधिकरणे च। पा॰ ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः। संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः। असक्त। षच समवाये। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अर्यः। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। पा॰ ३. १. १०३.। इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः। अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्। फि॰ १. १८.। इत्यंतोदात्तत्वं। अजति। अज गतिक्षेपणयोः। वष्टि। वश कांतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। व्रश्चादिपत्वे ष्टुत्वं। चोष्कूयमाणः। स्कुञ् आप्रवणे। धातोरेकाचः इति यङ्।

असार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वं । यङंताल्लटः शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनँ एकश्चरन्नुपशाकेभिरिंद्र ।
धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् ।
उपऽशाकेभि । इन्द्र ।
धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः ।
सनकाः । प्रऽइतिं । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इंद्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । हतवान्खलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनंति । वृत्रस्यांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तंते तथापि ते प्रोत्साहयंत्येव न तु वृत्रं प्रहरंति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदंत उपातिष्ठंतेति । धनोरधि । इंद्रसंबंधिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्रानुचरा व्यायन् । विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्ञविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानु-

चराः प्रेतिमीयुः। मरणं प्राप्ताः॥ वधीः। हन हिंसागत्योः। लुङि च। पा॰ २. ४. ४३.। इति वधादेशः। स चादंतः। तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः। पा॰ ७. २. ७.। इति वृद्ध्यभावः। इट ईटि। पा॰ ८. २. २८.। इति सिचो लोपः। आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं। धनेनं एकः। ईया अचादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं। पा॰ ६. १. १२७. २.। इति संहितायां प्रकृतिभावः। अनुनासिकश्छांदसः। उपशाकेभिः। उपशक्तिं कुर्वतोत्युपशाकाः। शक्ल शक्तौ। अस्माद्धेतुमण्यंतात्पचाद्यच्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं। विषुणक्। विषुपूर्वान्नशेः संपदादिलक्षणः क्विप्। नशेर्वा। पा॰ ८. २. ६३.। इति कुत्वं। यद्वा विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः। सनका इत्यसुराणां नाम। षणु दाने। सन्वंति ददतीति सना दातारः। पचाद्यच्। सनान्कायंति शब्दयंतीति सनकाः। आतोऽनुपसर्गे कः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रेतिं। तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। ईयुः। एतेरुमिपरत्वादिणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं। दीर्घ इणः किती॑त्यभ्यासदीर्घत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इंद्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः।

प्र यद्दिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः॥ ५॥

परा। चित्। शीर्षाः। वहृजुः। ते। इंद्र। अयज्वानः।
यज्वऽभिः। स्पर्धमानाः।
प्र। यत्। दिवः। हरिऽवः। स्थातः। उग्र। निः।
अव्रतान्। अधमः। रोदस्योः॥ ५॥

हे इंद्र ते हतानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः। गतवंतः। कीदृशास्ते। अयज्वानः। स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः। हे हरिवः। हरिनामकाश्वयुक्त। स्थातः। स्थितियुक्त। युद्धे पलायनरहित। उग्र। शौर्ययुक्तेंद्र। यद्यदा दिवोऽतरिक्षाद्रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चाव्रतान्व्रतरहितान्वृत्रानुचरान्निरधमः। निःशेषेण धमनं कृतवानसि। तदानीं त्वदीयमुखवायुना नुन्नाः संतो ववृजुरिति पूर्वत्रान्वयः॥ शीर्षा। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। ववृजुः। वृजी वर्जने। असंयोगाल्लिट् कित्। पा॰ १. २. ५.। इति कित्त्वाद्गुणाभावः। अयज्वानः। अजतेः सुयजोर्ङ्वनिप्। पा॰ ३. २. १०३.। इति भूते ङ्वनिप्प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। हरिवः। हरी अस्य स्त इति हरिवान् छंदसीर इति मतुपो वत्वं। संबुद्धौ मतुवसोरिति रुत्वं। अव्रतान्। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य रुत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। अधमः। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिना धमादेशः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।
वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिंद्राच्चितयंत आयन् ॥६॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनां । अयातयंत । क्षितयः ।
नवऽग्वाः ।
वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः ।
इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येंद्रस्य सेनां प्रत्ययुयुत्सन् । वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिंद्रं नानाविधैर्मंत्रैः प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेंद्रेण निराकृता वृत्रानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पालयितुं सुगमैर्मार्गैरायन् । दूरे गतवतः । तत्र दृष्टांतः । वृषायुधो वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वंतो वध्रयो नपुंसका इव । निसर्गषंडो वध्रिरित्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते तथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवंति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे । सनि ग्रहगुहोश्च । पा॰ १. २. १०. । इति सनः कित्त्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा॰ ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति

सेना। वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अयातयंत। यतो प्रयत्ने। हेतुमति चेति णिच्। चितयः। चि निवासगत्योः। चियंति गच्छंतीति चितयो मनुष्याः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। नवग्वाः। नवभिर्मासैर्गच्छंतीति नवग्वाः। गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः। यद्वा क्विप्। गमः क्वौ। पा० ६. ४. ४०.। इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं। पा० ६. ४. ४०. २.। इत्यकारस्य ऊकारः। जस्योः सुपि। पा० ६. ४. ८३.। इति यणादेशः। दीर्घश्छांदसः। वृषायुधः। क्विप् चेति क्विप्। क्विप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः। निरष्टाः। अशू व्याप्तौ। भावे निष्ठा। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छांदसं। तदानीमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनंतर इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वं। प्रवङ्किः। वन षण संभक्तौ। अस्मात्प्रपूर्वात् क्विप्। गमादीनामिति वक्तव्यं। पा० ६. ४. ४०. १.। इत्यनुनासिकलोपः। ततस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। चितयंतः। चिती संज्ञाने। अस्माल्ल्यंताल्लटः शतृ। शप्। अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इंद्र पारे।
अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः॥७॥

त्वं। एतान्। रुदतः। जक्षतः। च। अयोधयः।
रजसः। इंद्र। पारे।
अव। अदहः। दिवः। आ। दस्युं। उच्चा। प्र। सुन्वतः।
स्तुवतः। शंसं। आवः॥ ७॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वंतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चैतान् द्विविधानपि वृत्रानुचरान्रजसः पारेऽंतरिक्षस्य परभागे। रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात्। अयोधयः। युद्धमकारोः। युद्धेन मारितवानित्यर्थः। दस्युमुपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावादहः। दग्धवानसि। वृत्रं सपरिवारं विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य शंसं स्तुतिं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि॥ रुदतः। रुदिर् अश्रुविमोचने। लटः शतृ। अदादित्वाच्छपो लुक्। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं। जक्षतः। जक्ष भक्षहसनयोः। पूर्ववच्छपो लुक्। जक्षित्यादयः षट्। पा॰ ६. १. ६.। इत्यभ्यस्तसंज्ञा। अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। सुन्वतः। सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्नुः। हुश्नुवोरित्यादिना यणादेशः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। स्तुवतः। ष्टुञ् स्तुतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। उवङादेशः। पूर्ववत्स्वरः॥

अष्टमीमृचमाह॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुंभमानाः।
न हिन्वानासस्तितिरुस्त इंद्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण॥८॥

चक्राणासः। परिऽनहं। पृथिव्याः। हिरण्येन।
मणिना। शुंभमानाः।
न। हिन्वानासः। तितिरुः। ते। इंद्रं। परि। स्पशः।
अदधात्। सूर्येण॥

ते वृत्रानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठबाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन शुंभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तंते। ते तथाविधा वृत्रानुचरा इंद्रं युद्धायोद्यतं न तितिरुः। जेतुं न समर्था आसन्। तदानीं स इंद्रः स्पशो बाधकान्वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात्। परिहितान् व्यवहितानकरोत्। तथा च ब्राह्मणं। आदित्यो ह्यवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहंतीति॥ चक्राणासः। करोतेश्छंदसि लिडिति वर्तमाने लिट्। कानच्। ततोऽसुक्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। परीणहं। परिणहनं। परीणट्। परिपूर्वान्नह्यतेर्भावे क्विपि नहिवृतीत्यादिना। पा॰ ६. ३. ११६.। पूर्वपदस्य दीर्घः। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। हिन्वानासः। हि गतौ वृद्धौ च। ताच्छीलिकश्चानश्। तितिरुः। तिरतिर्गत्यर्थः॥

नवमीमृचमाह॥

परि यदिंद्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीं।
अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिंद्र॥८॥
परि। यत्। इंद्र। रोदसी इति। उभे इति। अबुभोजीः।
महिना। विश्वतः। सीं।

अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानैः। निः। ब्रह्मऽभिः।
अधमः। दस्युं। इंद्र॥ ९॥

हे इंद्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकभुलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य पर्यबुभोजीः। परितो भुक्तवानसि। तदानीं त्वममन्यमानान् मंत्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिर्ब्रह्मभिर्मंत्रैर्दस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं निरधमः। निःसारितवानसि। धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः। अबुभोजीः। भुज पालनाभ्यवहारयोः। लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य श्लुः। छंदसि बहुलमितीडागमः। अडुदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। महिना। महिम्ना। महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणे भावे इमनिच्। टेरिति टिलोपः। तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। मलोपश्छांदसः। अमन्यमानान्। मन्यंते जानंतीति मन्यमानाः। मन ज्ञाने। दिवादिभ्य श्यन्। श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ॥

दशमीमृचमाह॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन्।
युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंद्रो निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत्॥ १०॥

न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः।
धनऽदां। परिऽअभूवन्।

युजं। वज्रं। वृषभः। चक्रे। इंद्रः। निः। ज्योतिषा।
तमसः। गाः। अधुक्षत्॥ १०॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुः। न प्राप्ताः। मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात्। अत एव भूमिप्राप्त्यभावाद्धनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन्। परितो न व्याप्ताः। जलपातसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः। तदानीम-यमिंद्रो मेघभेदनाय वज्रं युजं सहस्तयुक्तं चक्रे। ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमसः अंधकाररूपान्मेघाद्गा गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत्। निःशेषेण दुग्धवान्। मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः॥ दिवः। ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं। आपुः। आप्लृ व्याप्तौ। लिट्युसि रूपं॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः। पर्यभूवन्। अत्रापि यच्छब्दस्यानुषंगा-न्निघाताभावः। युजं। युजिर् योगे। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः। अधुक्षत्। दुह प्रपूरणे। लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः। पा० ३. १. ४५.। इति च्लेः क्सादेशः। दादेर्धातोर्घः। पा० ८. २. ३२.। इति घत्वं। एकाचो बश इत्यादिना। पा० ८. २. ३७.। भष्भावः। संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां।
सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि
द्यून्॥ ११॥

अनु। स्वधां। अचरन्। आपः। अस्य। अवर्धत।
मध्ये। आ। नाव्यानां।
सध्रीचीनेन। मनसा। तं। इंद्रः। ओजिष्ठेन। हन्मना।
अहन्। अभि। द्यून्॥ ११॥

आपो जलान्यस्येंद्रस्य स्वधामन्नं ब्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याचरन्। मेघाद्वृष्टा अभवन्। तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये आ समंतादवर्धत। वृद्धिं प्राप्तः। प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्वभिवृद्ध एव। तदानीमिंद्रः सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्रमोजिष्ठेनातिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्याहन। तेषु दिवसेषु हतवान्। जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेंद्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः॥ अचरन्। चर संचलने। नाव्यानां। नावा तार्याणां। नौवयोधर्मेत्यादिना। पा॰ ४. ४. ९१.। यत्। वांतो यि प्रत्यये। पा॰ ६. १. ७९.। इत्यावादेशः। अनाव इति पर्युदासात्। पा॰ ६. १. २१३.। तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं। सध्रीचीनेन। सहांचतीति सध्र्यङ्। सहस्य सध्रिः। पा॰ ६. ३. ९४.। इति सध्र्यादेशः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियां। पा॰ ५. ४. ८.। इति स्वार्थे खप्रत्ययः। तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। स्वादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकार उदात्तः। ओजिष्ठेन। ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी। अस्मायामेधेति विनिः। तत आतिशायनिक इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति विनो लुक्। टेरिति टिलोपः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। हन्मना। हन्यतेऽनेनेति

पन्न। मन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणात्करणेऽपि मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। तृतीयैकवचनेऽल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात्। पा॰ ६. ४. १३७.। इति प्रतिषेधः॥

द्वादशीमृचमाह॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः।
यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं॥ १२॥

नि। अविध्यत्। इलीविशस्य। दृळ्हा। वि। शृंगिणं। अभिनत्। शुष्णं। इंद्रः।
यावत् तरः। मघऽवन्। यावत्। ओजः। वज्रेण। शत्रुं। अवधीः। पृतन्युं॥ १२॥

इलीविशस्य। इलाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य संबंधीनि। इलाबिलशयस्येति यास्कः। नि॰ ६. १९.। दृळ्हा दृंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानींद्रो न्यविध्यत। नितरां विद्धवान्। यद्वा दृळ्हानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान्। तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिवच्छृंगमस्यास्तीत्यायुधैरुपेतं शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् विविधं ताडितवान्। हे मघवन् धनयुक्तेंद्र तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः। हतवानसि॥ अविध्यत्। व्यध ताडने। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। तिङ्ङतिङ इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामाडागमस्य स्वरितत्वं। इलीबिशस्य। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वर॰

सिद्धिः। दृळ्हा। दृंहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोः। पा० ७, २. २०.। इति निपात्यते। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। अभिनत्। भिदिर् विदारणे। लङि रुधादिभ्यः श्नम्। इतश्चेत्योकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः। शुष्णं। शुष शोषणे। शोषयतीति शुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यः किच्चेति न प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। अवधीः। लुङि चेति हंतेर्वधादेशः। पृतन्युं। पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वर-पृतनस्येत्यंत्यलोपः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत्।
सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिंद्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः॥१३॥

अभि। सिध्मः। अजिगात्। अस्य। शत्रून्। वि। तिग्मेन। वृषभेण। पुरः। अभेत्।
सं वज्रेण। असृजत्। वृत्रं। इंद्रः। प्र। स्वां। मतिं। अतिरत्। शाशदानः॥ १३॥

अस्येंद्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रूनभि। इंद्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात्। गतवान्। जिगातिर्गतिकर्मा। गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात्। स चेंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृत्रस्य पुराणि व्यभेत्। विविधं भिन्नवान्। ततः स इंद्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृत्रं समसृजत्। संयोजितवान्। संयोज्य च शाशदानो वृत्रं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत्। प्रकर्षेण वर्द्धितवान्॥ सिध्मः। षिधु संराद्धौ। अस्मादौणादिको

मक्। क्ङित्वाद्गुणः। प्रत्ययस्वरः। अजिगात्। गा स्तुतौ। अत्र तु गत्यर्थः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः। द्विर्भावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। तिग्मेन। युजिरुचितिजां कुश्च। उ० १. १४४.। इति मक्। कुत्वं। वृषभेण। ऋषिवृषिभ्यां किदित्यनेनाभच्। अभेत्। भिदिर्विदारणे। अमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः। यद्वा लुङि च्लेर्लुक्। अतिरत्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। यद्वा तरतेर्व्यत्ययेन शः। ऋत इद्धातो-रितीत्वं। शाशदानः। शद्लृ शातने। अस्माद्यङंताच्छानच्। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादल्लोपयलोपौ। सार्वधातुक-त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

आवः कुत्समिंद्र यस्मिंञ्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं।
शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥१४॥

आवः। कुत्सं। इंद्र। यस्मिन्। चाकन्। प्र। आवः।
युध्यंतं। वृषभं। दशऽद्युं।
शफऽच्युतः। रेणुः। नक्षत। द्यां। उत्। श्वैत्रेयः।
नृऽसह्याय। तस्थौ॥ १४ ॥

हे इंद्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः। रक्षित-वानसि। यस्मिन्कुत्से चाकन्। स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः। तथा दशद्युमेतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि। कीदृशं। युध्यतं। स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं। वृषभं गुणैः श्रेष्ठं।

अफच्युतस्त्वदीयाश्वस्य अफात्पतितो रेणुर्धूलिर्द्यां द्युलोकं। नचत। प्राप्नोति। श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहान्नृसह्याय नृभिः पुरुषैः सोढ़व्यायोत्तस्थौ। जलादुत्थितवान्॥ चाकन्। चक तृप्तौ। अस्माल्लङ्ङंताच्छन्द। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाण्णिलोपः अत्र-भावश्च। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। यद्वा। कमु कांतावित्यस्मा-द्यङ्लुगंताल्लङि सिप्यभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः। दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं। मिलोपे मो नो धातोः। पा० ८. २. ६४.। इति मकारस्य नकारः। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युध्यंतं। व्यत्ययेन परस्मैपदं। दगद्युं। दीव्यतेः प्रकाशार्थात्सं-पदादिलक्षणः क्विप्। द्योः शूडित्यूट्। दशसु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः। छांदसं ह्रस्वत्वं। यद्वा द्युशब्दोऽहर्नामसु पठितः। तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते। बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं। शफच्युतः। शफेन च्युतः। तृतीया कर्मणेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नचत। नच गतौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं। श्वैत्रेयः। श्वित्राया अपत्यं। स्त्रीभ्यो ढक्। पा० ४. १. १२०.। नृसह्याय। शकिसहोश्च। पा० ३. १. ९९.। इति कर्मणि यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। समासे कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदादिति षत्वं। संहितायां दीर्घ-श्छांदसः॥

पंचदशीमृचमाह॥

आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यं गां।
ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः॥ १५॥

पावः । शमं । वृषभं । तुग्र्यासु । क्षेत्रऽजेषे ।
मघऽवन् । श्वित्र्यं । गां ।
ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽ-
यतां । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र श्वित्र्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवानसि । किमर्थं । क्षेत्रजेषे । शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थं । कीदृशं । शमं । त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शांतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं । तुग्र्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्र्या वुर्वुरमित्युदकनामसु पठितत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुग्रशब्दोंऽतरिक्षवचनः । तत्र भवास्तुग्र्याः । तुग्राद्घन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्येयादेशः । इकारलोपश्छांदसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । क्षेत्रजेषे । जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ गतौ । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप् । क्षेत्रस्य जेट् क्षेत्रजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्वित्र्यं । श्वित्रायां भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसामिती डागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । तदंताच्छतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्वरेणो-

दात्तत्वं। तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यति। पा० ८. २. ६. १। इत्युक्तत्वाच्छत्वं तमंतोदात्तत्वमिति शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं। अधरा वेदनेत्युभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। अकः। करोतेर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः॥

त्रिश्चिन्नो अद्येति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः। अश्विनौ देवता। क त्री चक्रेति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टवंतपरिभाषया जगत्यः। त्रिश्चिद्वादशाश्विनं नवस्यंते त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तं। अथाश्विन इति खंडे सूचितं। त्रिश्चिन्नो अद्येति द्यावापृथिवी इति जागतं। आ० ४. १५.। इति॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वां याम उत
रातिरश्विना।
युवोर्हि यंत्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं
मनीषिभिः॥ १॥

त्रिः। चित्। नः। अद्य। भवतं। नवेदसा। विऽभुः।
वां। यामः। उत। रातिः। अश्विना।
युवोः। हि। यंत्रं। हिम्याऽइव। वाससः। अभिऽआयंसेन्या। भवतं। मनीषिऽभिः॥ १॥

हे नवेदसाश्विना। मेधाविनावश्विदेवौ। नवेदा इति मेधाविनाम। नवेदाः कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात्। तादृशौ युवां त्रिश्चित् त्रिवारमप्यद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं। आगतौ भवतं। अत्र चिरिति वचनं सवनत्रयापेक्षं। आदरातिशयद्योतनार्थं वा। त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात्। वां युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्व्याप्तः। उत अपि च रातिर्दानं विभुरिति शेषः। युवोर्युवयोरुभयोर्यंत्रं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु। तत्र दृष्टांतः। वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव। हिमयुक्तया रात्र्येव। यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत्। युवामुभौ मनीषिभिर्मेधाविभिऋत्विग्भिः। मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मधावीति तन्नामसु पठितत्वात्। अभ्यायंसेन्याभितो नियंतव्यौ। अनुग्रहवशात्तद्धीनौ भवतं॥ अद्या। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। नवेदसा। विपरीतं न वित्त इति नवेदसौ। विद ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽसुन्। नञ्समासे नभ्राण्नपादित्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः। सुपां सुलुगित्याकारः। आमंत्रितनिघातः। यामः। यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः। अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ्। वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। रातिः। रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन्। मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं। युवोः। सुपां सुपो भवंतीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः। अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि। पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं न भवति। शेषे लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

विभक्तेरुदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण। .हिम्या इव। हिमेति रात्रिनाम। ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात्। हन्तेर्हिं च। उ° १. १४५.। इति मक्। हंति पद्मानीति हिमं। अर्शआद्यच्। हिमा रात्रिः। तत उत्तरस्य तृतीयैक-वचनस्य सुपां सुलुगिति ड्यादेशः। ततष्टिलोप उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण तस्योदात्तत्वं। वाससः। वस आच्छादने। वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः। अभ्रायंसैन्या। अभ्याङित्युप-सर्गद्वयोपसृष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सैन्यप्रत्ययः। सुपां सुलुगित्याकारः॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः।
त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना
दिवा॥ २॥

त्रयः। पवयः। मधुऽवाहने। रथे। सोमस्य। वेनां।
अनु। विश्वे। इत्। विदुः।
त्रयः। स्कंभासः। स्कभितासः। आऽरभे। त्रिः। नक्तं।
याथः। त्रिः। ऊं इति। अश्विना। दिवा॥ २॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्र-विशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति। इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भाव-प्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्या-मभिलक्ष्य यात्रायां विदुः। जानंति। यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनो गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः। तस्य

रथस्योपरि स्कंभासः स्तंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः। स्थापिताः। किमर्थं। आरभे। आरब्धुं। अवलंबितुं। यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्तंभा इत्यर्थः। हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिर्याथः। त्रिवारं गच्छथः। तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्याथः। रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः॥ मधुवाहने। मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः। करणे ल्युट्। विदुः। वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति झेरुसादेशः। स्कंभासः। ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबंधे। स्कंभंते प्रतिबद्धा भवंतीति स्कंभाः। पचाद्यच्। स्कभितासः स्कंभुः सौत्रो धातुः। अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रसितस्कभितेत्यादिनेडागमो निपातितः। आरभे। रभ राभस्ये। अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं।
त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च
पिन्वतं॥ ३॥

समाने। अहन्। त्रिः। अवद्यऽगोहना। त्रिः। अद्य।
यज्ञं। मधुना। मिमिक्षतं।
त्रिः। वाजऽवतीः। इषः। अश्विना। युवं। दोषाः।
अस्मभ्यं। उषसः। च। पिन्वतं॥ ३॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहन्येकस्मिन्ननुष्ठानदिने निरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां

दोषाणां संवरणकारिणौ भवतं। अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिमिक्षतं। त्रिवारं सिंचतं। किंच दोषा उपसश्च। रात्रीर्दिवसांश्च। रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण वाजवतीर्वलकारिणीरिषोऽस्मान्यस्मभ्यं पिन्वतं। सिंचतं। प्रयच्छतमित्यर्थः॥ अह्नन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अवद्यगोहना। गुहू संवरणे। अवद्यस्य गूहयितारौ। नंद्यादित्वाल्ल्युः। ऊदुपधाया गोहः। पा० ६. ४. ८९.। इति प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छांदसः। मिमिक्षतं। मिह सेचने। सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। हलंताच्चेति सनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। वाजवती.। उगितश्चेति ङीप्। पिन्वतं। पिवि मिवि णिवि सेचने। इदित्वान्नुम्। कर्तरि शप्॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतं।
त्रिर्नांद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं॥ ४॥

त्रिः। वर्तिः। यातं। त्रिः। अनुऽव्रते। जने। त्रिः। सुप्रऽअव्ये। त्रेधाऽइव। शिक्षतं।
त्रिः। नांद्यं। वहतं। अश्विना। युवं। त्रिः। पृक्षः। अस्मे इति। अक्षराऽइव। पिन्वतं॥ ४॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातं। अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं। त्रिवारं प्राप्नुतं। तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिर्यातं। त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं। त्रिः सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यां रक्षणीये प्रवर्तमानान-

स्मान् त्वं षेव त्रिभिरेव प्रकारैः शिंचतं । पुनः पुनरनुष्ठान-मुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नांद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं त्रिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मेऽस्मासु पृक्षोऽन्नं त्रिः पिन्वतं । त्रिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टांतः । अचरेव । अचराण्युद-कानि । अचरं स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्ति-र्गृहं । हृविपिरुच्छित्रतोत्यादिना इप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टा-दवतेः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्य-भावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । शिंचतं । शिच विच्यो-पादाने । नांद्यं । ण्यदंतः । पृचः । पृची संपर्के । असुनि सुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शे आदेशः । अक्षरा इव । अश्नु,वते व्याप्नु,वंतोत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः सरप्रत्ययः । शेर्लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।
त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरे दुहिता-रुहद्रथं ॥ ५ ॥
त्रिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवतं । धियः ।
त्रिः । सौभगऽत्वं । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । नः । त्रिऽस्थं । वां । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मात्रयिं धनं त्रिर्वहतं। त्रिवारं प्रापयतं। देवताता देवतातौ देवैर्युक्तं कर्माणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः। उत अपि च धियाऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं। सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिर्वहतमिति शेषः। उत अपि च श्रवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं त्रिर्वहतं। वां युवयोः संबंधिनं त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथं सूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री। दुहिता दुहिता दूरे हिता। नि० ३. ४.। इति यास्कः। आरूढवती॥ देवताता। सर्वदेवात्तातिल्। पा० ४. ४. १४२.। इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः। तेन देवतातिशब्देन देवसंबंधो यज्ञो लक्ष्यते। देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः। त्रिष्ठं। त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः। सुपि स्थः। पा० ३. २. ४.। इति कः। अम्बाम्बेत्यादिना। पा० ८. ३. ९७.। सकारस्य षत्वं। सूरे। षू प्रेरणे। सुसूधाग्र्धिभ्यः क्रन्। उ० ४. २५.। इति क्रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। विभक्तिव्यत्ययः। आरुहत्। कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमद्भ्यः।
श्रोमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती॥ ६॥

त्रिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। त्रिः। पार्थिवानि। त्रिः। ऊं इति। दत्तं। अत्ऽभ्यः।

श्रोमानं । शंऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतं । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रिः दत्त । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिर्दत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षमकाशादप्यौषधानि त्रिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरितन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । तं शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबंधिनसोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति घः । शंयोः । शम् उपशमे । क्विप् । शम् । यु श्रामयणे । अस्मादिच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् । उ० १. ६९. । जाडदमित्यादिना विभक्तेरदात्तत्वं । श्रोमानं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनाकारवकारयोरुट । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिके च । पा० ६ ४. १९. । इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वेणैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

त्रिर्नौ अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतं ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवीं । अशायतं ।
तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठितत्वात् । यजता । यष्टव्यौ । युवां नोऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्तमास्तीर्णं बर्हिस्त्रिरशायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या रथःस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीर्गच्छतं । तत्र दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमृदृशियजीत्यादिना । उ ३. १०९ । अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । त्रिधातु । त्रेधा धीयते निधीयत इति त्रिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाञस्तुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । समासे द्व्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयथ्यातामित्यस्य छांदसो वर्णव्यत्यासः । नासत्या । सत्यु साधु सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ इति यास्कः । नि० ६. १३ । नभ्राणन-

पादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। रथ्या। रथस्ते स्वामिना-वित्यर्थः। छंदसि च। पा० ५. १. ६७। इति यप्रत्ययः। स्वसराणि। सरंति गच्छंतीति सरा इंद्रियाणि। स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

चिरश्विना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतं।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितं॥८॥

त्रिः। अश्विना। सिंधुऽभिः। सप्तमातृऽभिः। त्रयः। आऽहावाः। त्रेधा। हविः। कृतं।
तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकं। रक्षेथे इति। द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। हितं॥८॥

हे अश्विना सप्तमातृभिः। इमं मे गंगे इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः। तैः सिंधुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः। तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं। अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति। आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपसदृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः। तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं। सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः। तिस्रः पृथिवीरुपरि। त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवंतौ गच्छंतौ युवां दिवो

नाकं द्युलोकसंबंधिनमादित्यं रचेथे। कीदृशं नाकं। द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं। अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः॥ सप्तमात्रभिः। बहुव्रीहिस्वरः। धाद्वावा। निपानमाह्नावः। पा॰ ३. ३. ७४.। इत्याङ्पूर्वाद्धयतेरप्प्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। प्रवा। प्लुङ् प्रुङ् गतौ। प्रवेते गच्छत इति प्रवौ। पचाद्यच्। सुपां सुलुगित्याकारः। नाकं नास्मिन्नकमस्तीति नाकः। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। द्युभिः। ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल्। पा॰ ६. १. १८३.। इति प्रतिषेधः॥

नवमीमृचमाह॥

क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व त्रयो वंधुरो ये सनीलाः।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः॥९॥

क्व। त्री। चक्रा। त्रिऽवृतः। रथस्य। क्व। त्रयः।
वंधुरः। ये। सऽनीलाः।
कदा। योगः। वाजिनः। रासभस्य। येन। यज्ञं।
नासत्या। उपऽयाथः॥ ९॥

हे नासत्यावश्विनौ त्रिवृतस्त्रिसंख्याकैरग्निभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य। ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते। सैषैकाग्निः। पृष्ठभागे वियुज्यते। तत्र कोणद्वयं संपद्यते। ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि त्रीणि चक्राणि क्व। कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते। ये काष्ठविशेषाः सनीलाः। नीलं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन सह वर्तंत इति सनीलास्ते काष्ठविशेषा

वंधुरो नोडवंधनाधारभूतास्त्रयः। अक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः स्त। कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते। वाजिनो वलवता रासभस्य भवदीयाश्वस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं कदा। कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते। येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञम स्मदीयं यागस्थानमुपयाथः। युवां प्राप्नुथस्तादृशस्य रथस्येति पूर्वत्रान्वयः॥ चो चक्रा। उभयत्रापि शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। वंधुरः। वंधेरौणादिक उरच्प्रत्ययः। वत्वं छांदसं। सनोलाः। वोपसर्जनस्येति सभावः॥

दशमीमृचमाह॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं
मधुपेभिरासभिः।
युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवंत-
मिष्यति॥ १०॥

आ। नासत्या। गच्छतं हूयते। हविः। मध्वः। पिबतं।
मधुऽपेभिः। आसऽभिः।
युवोः। हि। पूर्वं। सविता। उषसः। रथं। ऋताय।
चित्रं। घृतऽवंतं। इष्यति॥ १०॥

हे नासत्याव श्विनाविह कर्मण्यागच्छतं। अत्रास्माभि-र्हविर्हूयते। युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिर्भवदीयै-रास्यैर्मध्वो मधुराद्रव्याणि हवींषि पिबतं। सविता सूर्य उषसः पूर्वमुषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबंधिनं रथमृतायास्मद्य-ज्ञार्थमिष्यति हि। प्रेरयति खलु। कीदृशं। चित्रं। पूर्वोक्तत्रित्व-क्रत्वादिभिर्विचित्रं। घृतवंतं। अक्षांजनसाधनेन घृतेनोपेतं॥

गच्छतं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वरः। अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। हूयते। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः। मध्वः। लिंगव्यत्ययः असि यणादेशश्छांदसः। मधुपेभिः। मधु पिबंतीति मधुपानि। आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। आसभिः। पद्दन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासनादेशः। युवोः। युवोर्हि यंत्रमित्यत्रोक्तं। दूर्षति। दूष गतौ। श्नमो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः॥

एकादशीमृचमाह॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा॥ ११॥

आ। नासत्या। त्रिऽभिः। एकादशैः। इह। देवेभिः। यातं। मधुऽपेयं अश्विना।
प्र। आयुः। तारिष्टं। निः। रपांसि। मृक्षतं। सेधतं। द्वेषः। भवतं। सचाऽभुवा॥ ११॥

हे नासत्या। असत्येनानृतेन रहिताविश्विना। अश्विदेवौ। युवां त्रिभिरेकादशैः। ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमंत्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं आगच्छतं। आयुरस्मदीयमायुष्यं प्रतारिष्टं। प्रवर्धयतं। रपांस्यस्मदीयानि पापानि निर्मृक्षतं। निःशेषेण शोधयतं।

द्वेषो द्वेषकर्तॄन् सेधत। प्रतिषेधत। सचाभुवा। अस्माभिः सहावस्थितौ भवत॥ त्रिभिः। षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्ते-रुदात्तत्वं। एकादशैः। एकादशानां पूरणैः। तस्य पूरणे। पा॰ ५. २. ४८.। इति डट्। मधुपेयं। पा पाने। अचो यदिति कर्मणि यत्। ईद्यति। पा॰ ६. ४. ६५.। इत्या-कारस्य ईकारादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। तारिष्टं। तॄ प्लवनतरणयोः। छांदसे प्रार्थनायां लुङि च्लेः सिच्। इडागमः। वॄतो वा। पा॰ ७. २. ३८.। इति प्राप्तस्येटो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु। पा॰ ७. २. ४०.। इति प्रतिषेधः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अच तारिष्टं स्रक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभ-षेति निघातप्रतिषेधः। आदिः सिचोऽन्यतरस्यां। पा॰ ६. १. १८७.। इत्याद्युदात्तत्वं। मृक्षतं। मृश आमर्शने। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सादेशः। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। षत्वकुत्वे। पूर्ववदडभावः। सेधत। षिधु गत्यां। अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्तते। प्रार्थनायां लोट्। शपः पित्त्वा-दनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। पादादि-त्वात्तिङः परत्वाद्वा निघाताभावः। द्वेषः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि विच्। भवत। द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तद-पेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये च निघातयुष्म-दस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। सचाभुवा। सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः। तथा च यास्कः। सचा सहेत्यर्थ

इति । सचा भवत इति सचाभुवौ । क्विप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।
शृण्वंता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं
वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाचं । रयिं ।
वहतं । सुऽवीरं ।
शृण्वंता । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः ।
भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिवृता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमर्वाचमभिमुखं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयस्तुतिं शृण्वंतौ वां युवामवसेऽस्मद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संग्रामे । वाजसातौ महाधन इति संग्रामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना वीरा यस्मिन् बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृण्वंता । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुवः शृभावश्च । हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवीमि । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । यङ्लुकभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मादुत्तमैकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतोडागमः ।

इधे । इधु इद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । वाज-सातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वप-दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीछंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्वयाम्यग्नि-मित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः । तथा चानुक्रांतं । ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च । लिंगोक्तदेवताः पादाश्चय इति । अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्धानं । तृतीयस्य त्र्यर्यमेति खंडे सूत्रितं । ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावा-पृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥ तत्र प्रथमा-मृचमाह ॥

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं
सवितारमूतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्वयामि ।
मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।
ह्वयामि । रात्रीं । जगतः । निऽवेशनीं । ह्वयामि ।
देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः । प्रथममादावग्निं ह्वयामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय

मित्रावरुणौ ह्वयामि। जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि। जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशंतीति प्रसिद्धं। ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्वयामि॥ मित्रावरुणौ। देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। रात्रीं। रात्रेश्चाजसौ। पा° ४. १. ३१.। इति ङीप्। निवेशनीं। निविशंत्यस्यामिति निवेशनी। करणाधिकरणयोश्चेति। ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा° ४. १. १५.। ङीप्। ऊतये। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट्। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन्॥ २॥

आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्।
अमृतं। मर्त्यं। च।
हिरण्ययेन। सविता। रथेन। आ। देवः। याति।
भुवनानि। पश्यन्॥ २॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन। कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कः। लोका रजांस्युच्यंत इति च। अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति। तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन्। यदा।

अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवे-शयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्यो मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य । मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा देवतेति । यथोक्त-गुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवेक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेनायाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्व्यवास्त्वेत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुव-नानि । भू सत्तायां । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छंदसीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवङादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो
हरिभ्यां ।
आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता
बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति ।
शुभ्राभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।
आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा ।
दुःऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोदतोत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उद-

यानंतरं या मध्याह्नमूर्ध्नी मार्गं। तत उपरि या सायं प्रवणो मार्गं इति विवेकः। तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति। देवयजनदेशे गच्छति। सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यापबाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात्। परावत इति दूरनामसु पठितत्वात्। तादृशाद्द्युलोकादायाति। यागदेश आगच्छति॥ प्रवता। वन षण संभक्तौ। अस्मात्प्रपूर्वात्क्विप्। गमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः। ततस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उद्वता। उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया। यजतः। भृमृदृशीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः। विश्वा दुरिता। उभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं।
आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं
दधानः॥ ४॥

अभिऽवृतं। कृशनैः। विश्वऽरूपं। हिरण्यऽशम्यं। यजतः।
बृहंतं।
आ। अस्थात्। रथं। सविता। चित्रऽभानुः। कृष्णा।
रजांसि। तविषीं। दधानः॥ ४॥

सविता रथमास्थात्। आस्थितवान्। आरूढवानित्यर्थः। कीदृशं। अभीवृतं अभितो वर्तमानं। तथा कृशनैर्विश्वरूपं। सुवर्णेन नानारूपं। कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात्। क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपंक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं। हिरण्यशम्यं। अश्वानां स्कंधेषु रथयोजन-

वेलायांनियंतुं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः। ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तंते। बृहंतं। प्रौढं। कीदृशः सविता। यजतः। यष्टव्यः। चित्रभानुः। विविधरश्मियुक्तः। कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः॥ अभीवृतं। अभितो वर्तत इत्यभीवृत्। वृतु वर्तने। क्विपि नहिवृतीत्यादिना। पा॰ ६. ३. ११६.। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञाया-मपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। हिरण्यशम्यं। हर्य गतिकांत्योः। हर्यतेः कन्यन् हिर च। उ॰ ५. ४४.। इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं। आस्थात्। तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। कृष्णा। कृषेर्वर्णे। उ॰ ३. ४.। इति नक्प्रत्ययः। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। तविषीं। तवतिः सौत्रो धातुः। तवेर्णिद्वा। उ॰ १. ४८.। इति टिषच्। टित्त्वाट्टिड्ढा-णञित्यादिना ङीप्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यं। दधानः। शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्रथं हिरण्यप्रउगं वहंतः।
शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः॥ ५॥

वि। जनान्। श्यावाः। शितिऽपादः। अख्यन्। रथं।
हिरण्यऽप्रउगं। वहंतः।
शश्वत्। विशः। सवितुः। दैव्यस्य। उपऽस्थे। विश्वा।
भुवनानि। ॥ तस्थुः॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरग्रं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनाग्प्रापिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवंत इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्येतरदेवसंबंधिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्थुः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः । श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः । सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शिति श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपादशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्त्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् । पा० ६. २. १३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतश्चोपसर्गे इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने
विराषाट्।
आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ
तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः। द्यावः। सवितुः। द्वौ। उपऽस्था। एका। यमस्य।
भुवने। विराषाट्।
आणिं। न। रथ्यं। अमृता। अधि। तस्थुः। इह। ब्रवीतु।
यः। ऊं इति। तत्। चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिसंख्याकाः संति। तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तेते। द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात्। एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट्। विरान् गंतृन्सहते। प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोकं गच्छंतीत्यर्थः। अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वाधितस्थुः। सवितारमधिगम्य स्थितानि। तत्र दृष्टांतः। रथ्यमाणिं न। रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते। रथसंबंधिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत्। यस्तु मानवस्तत्सवितृरूपं चिकेतत्। जानाति। स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु। कथयतु। केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः॥ तिस्रः। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ द्वौ। संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः। उपस्था। आङ्याजयारां चोपसंख्यानं। पा० ७. १. ३९. ४.। इति सप्तम्या आङादेशः।

आङोऽनुनासिकश्छंदसि । पा° ६. १, १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । षह मर्षणे । घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः । बहुलं छंदसि । पा° ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वृयंत इति विरा इत्युक्तं भवति । तान्सहत इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा° ३. २. ६३. । इति सहेर्ण्विः । सहेः साडः सः । पा° ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा° ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । लघूपधगुणः । अनुदात्ते च । पा° ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।
क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥७॥

वि । सुऽपर्णः । अंतरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः ।
असुरः । सुऽनीथः ।
क्व । इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां ।
रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानीति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् ।

प्रकाशितवान्। कीदृशो रश्मिः। गभीरवेपाः। गंभीरकंपनः। रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः। असुरः। सर्वेषां प्राणदः। तथा चान्यत्राम्नायते। सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति। सुनीथः। सुनयनः। शोभनप्रापणः। मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः। तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते। तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत। को जानाति। न कोऽपीत्यर्थः। अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामाततान। कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति॥ सुपर्णः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। गभीरवेपाः। टुवेपृ कंपने। असुन्। गभीरं वेपो यस्य। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असुरः। असु क्षेपणे। अस्यति शत्रूनित्यसुरः। असेरुरन्। उ० १. ४२.। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। असून्प्राणान्राति ददातीत्यसुरः। आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। सुनीथः। णीञ् प्रापणे। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्निति क्थन्। प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। इदानीं। इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च। पा० ५. ३. १८.। इति दानीम्प्रत्ययः। इदम इशितीदम्शब्दस्येशादेशः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सूर्यः। षू प्रेरणे। सुवतीति सूर्यः। राजसूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्रत्ययांतो निपातितः। प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। चिकेत। कित ज्ञाने। लिट्। कतमां। किंजातीयां। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्। पा० ५. ३. ९३.। इति किंशब्दात् डतमच्। डित्वाट्टिलोपः। चित इत्यंतोदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून्।
हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥८॥

अष्टौ। वि। अख्यत्। ककुभः। पृथिव्याः। त्री। धन्व।
योजना। सप्त। सिंधून्।
हिरण्यऽअक्षः। सविता। देवः। आ। अगात्। दधत्।
रत्ना। दाशुषे। वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबंधिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत्। सविता प्रकाशितवान्। तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितव्यान्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्। सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत्। हिरण्याक्षः। हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्मयाक्षो वा सविता देव आगात्। इहागच्छतु। किं कुर्वन्। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत्। प्रयच्छन्॥ अख्यत्। ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। त्री। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। धन्व। रिवि रवि धवि गत्यर्थाः। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। नलोपः। प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। योजना। योजयंति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि। नंद्यादिलक्षणो ल्युः। णेरनिटीति णिलोपः। पूर्ववच्छेर्लोपः। हिरण्याक्षः। हिरण्मयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः। पा० ५. ४. ११३.। इति समासांतः

पच्प्रत्ययः। अगात्। एतेर्लुङ्गोणो गा लुङि। पा॰ २. ४. ४५.। इति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। दधत्। शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। दाशुषे। दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। वार्याणि। वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति॥९॥

हिरण्यऽपाणिः। सविता। विऽचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अंतः। ईयते।
अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्यं। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। ऋणोति॥९॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः। यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान्। विचर्षणिः। विविधदर्शनयुक्तः। विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः। विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात्। सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः। उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते। गच्छति। अमीवां रोगादिबाधामपबाधते। सम्यक् निराकरोति। तथा सूर्यं वेति। गच्छति। यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतृगंतव्यभावः।

कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाश-मभ्यूर्णोति। सर्वतो व्याप्नोति॥ द्यावापृथिवी। दिवसश्च पृथिव्यां। पा० ६. ३. ३०.। इति चशब्दाद्दिवशब्दस्य द्यावादेशः। देवताद्वन्द्वे चत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। नोत्तर-पदेऽनुदात्तादौ। पा० ६. २. १४२.। इति न निषेधः। अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदस्तत्वात्। ईयते। ईङ् गतौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः। बाधते वेति चेति समुच्चयार्थ-प्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः। वेति। वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु। अदादित्वाच्छपो लुक्। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वान्निघाताभावः। ऋणोति। ऋण गतौ। तनादित्वादुः। तनादिषु करोतेरेव गेणो नान्येषामित्यापि-शलिमतेन गुणाभावः॥

दशमीमृचमाह॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृलीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ्।
अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः॥१०॥

हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीथः। सुऽमृलीकः।
स्वऽवान्। यातु। अर्वाङ्।
अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्थात्। देवः।
प्रतिऽदोषं। गृणानः॥ १०॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः। सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात्। सुमृलीकः। सुष्ठु सुखयिता। स्ववान् धनवान्। अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु। किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः

स्तूयमानोऽस्थात्। स्थितवान्। किं कुर्वन्। रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान्। रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः। नि० ४. १८.। यातुधानानसुरानपसेधन् निराकुर्वन्॥ हिरण्यहस्तादयो गताः। सुमृलीकः। सुष्ठु मृलीकं सुखं यस्मासौ तथोक्तः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। स्ववान्। स्वमस्यास्तीति स्ववान्। मादुपधाया इति वत्वं। संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः। रोर्यत्वं। यलोपश्च। अपसेधन्। पिधु गत्यां। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रक्षसः। रक्ष पालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसिप्रत्ययः। यद्वा रक्षंत्यनेनेति रक्षो बलं। करणेऽसुन्। तदेषामस्तीति रक्षस्विनः। मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। यातुधानान्। यत निकारोपसंस्कारयोः। तस्मात्स्यंतादौणादिको भाव उप्रत्ययः। यातवो यातना एषु धीयंत इति यातुधानाः। अधिकरणे ल्युट्। लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अस्थात्। गातिस्थेति सिचो लुक्। प्रतिदोषं। दोषां दोषां। प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे। अव्ययीभावः। गृणानः। गॄ शब्दे। कर्मणि लटः शानच्। व्यत्ययेन श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। चित इत्यंतोदात्तत्वं॥

एकादशीमृचमाह॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे।
तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च
ब्रूहि देव॥ ११॥

ये। ते। पंथाः। सवितरिति। पूर्व्यासः। अरेणवः।
सुऽकृताः। अंतरिक्षे।
तेभिः। नः। अद्य। पथिऽभिः। सुऽगेभिः। रक्ष। च।
नः। अधि। च। ब्रूहि। देव॥ ११॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वैर्निष्पन्नाः। अरेणवो धूलिरहिताः। अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः। सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यैस्तेभिः पथिभिस्तैर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्रक्ष च। पालनमपि कुरु। तथा हे देव नोऽस्माननुष्ठातॄनधि ब्रूहि च। देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च॥ पंथाः। सुपां सुलुगिति जसः सुः। पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं। पूर्व्यासः। पूर्वैः कृताः पूर्व्याः। पूर्वैः कृतमिनियौ च। पा० ४. ४. १३३.। इति यः। प्रत्ययस्वरः। असुगागमः। अरेणवः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुकृताः। कर्मणि क्तः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। सुगेभिः। सुष्ठु गच्छंत्येष्विति सुगाः। सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रक्षा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः॥
॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यज्ञमिति विंश-त्यृचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः । प्रथम-तृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ षु ण इत्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घोर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ षु यौपाविति । नन्वूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रताव-नयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रं एना वो अग्निं प्र वो यज्ञं । आ॰ ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्स्नसूक्त-माग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा होतीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत् । आ॰ ४. १३. । इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैष दोषः । यूपाधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रतावुद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्यु-तदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छंदसि प्र वो यज्ञमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रे विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यज्ञमिति ॥ तत्र प्रथमा-मृचमाह ॥

प्र वो यज्ञं पुरूणां विशां देवयतीनां ।
अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥
प्र । वः । यज्ञं । पुरूणां । विशां । देवऽयतीनां ।
अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सीं ।
इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां

पुरूणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यह्वं महांतं। यह्वो ववक्षिथ इति महन्नामसु पाठात्। अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे। प्रकर्षेण याचामहे। ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु पाठात्। अन्य इदन्येऽप्युपयो यमग्निं सीं सर्वत ईळते। स्तुवंति। तमग्निमिति पूर्वेणान्वयः॥ पुरूणां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। विशां। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। देवयतीनां। देवानात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः। अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात्। क्यजंताल्लटः शतृ। कर्तरि शप्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं। उगितश्चेति ङीप्। अनित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः। एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति वचनात्। पा॰ ८. २. ६. १.। शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं। सूक्तेभिः। वचेः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। ईळते। ईड स्तुतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

द्वितीयामृचमाह॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते।
स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य॥ २॥

जनासः। अग्निं। दधिरे। सहःऽवृधं। हविष्मंतः।
विधेम। ते।

स: । त्वं । न: । अद्य । सुऽमना: । इह । अविता ।
भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जना: सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । घृतवंत: । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम ॥ विधति: परिचरणकर्मा । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमना: शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर: । हविष्मंत: । तसौ मत्वर्थं इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभाव: । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छ: । सुमना: । शोभनं मनो यस्यासौ सुमना: । सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभाव: । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घ: । संत्य । षणु दाने । क्तिचि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेध: । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेध: । संतिर्दाता । तत्र भव: संत्य: । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।
महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्पृशंति भानव: ॥ ३ ॥
प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।
मह: । ते । सत: । वि । चरंति । अर्चय: । दिवि ।
स्पृशंति । भानव: ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं। अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यंतरात्। तादृशं त्वां प्रवृणीमहे। प्रकर्षेण वरणं कुर्मः। महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो विचरंति। विविधं प्रचरंति। भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशंति। तत्रत्यान्प्राणिनः प्रकाशयंतीत्यर्थः॥ विश्ववेदसं। विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः। असुन्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा वेद इति धननाम। विश्वं वेदो धनं यस्य। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। महः। मह पूजायां। क्विप् चेति क्विप्। सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं। यद्वा। महच्छब्दे ऽच्छब्दलोपश्छांदसः। सतः। अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। दिवि। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः॥४॥

देवासः। त्वा। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। सं। दूतं।
　　प्रत्नं इंधते।
विश्वं। सः। अग्ने। जयति। त्वया। धनं। यः। ते।
　　ददाश। मर्त्यः॥ ४॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते। सम्यक् दीपयंति। यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश। हविर्दत्तवान्। स यजमानस्त्वया

सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति॥ अर्यमा। अर्यान्नियच्छतीति इत्यर्यमा। श्वनुक्षन्नित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः। इंधते। ञिइंधी दीप्तौ। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। ददाथ। डुदाञ् दाने। लिटि थलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

पंचमीमृचमाह॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि।
त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत॥ ५॥

मंद्रः। होता। गृहऽपतिः। अग्ने। दूतः। विशां। असि।
त्वे इति। विश्वा। संऽगतानि। व्रता। ध्रुवा। यानि। देवाः। अकृण्वत॥ ५॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि। त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि। व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः। पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत। कृतवंतः। पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति। तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्ववदन्वयः॥ गृहपतिः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः। त्वमावेकवचने इति मपर्यंतस्य त्वादेशः। शेपे लोप इति टिलोपश्च उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्षे। त्वेकादेशस्वरेण। संगतानि। गमः कर्मणि

निष्टायामिकाचः। पा॰ ७. २. १०.। इतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। व्रता व्र वेत्युभयत्र शेर्लोपः। अक्षखत। क्षवि हिंसाकरणयोश्च। व्यत्ययेनात्मनेपदं। इदित्त्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः।
स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्त्सुवीर्या॥ ६॥
त्वे इति। इत्। अग्ने। सुऽभगे। यविष्ठ्य। विश्वं।
आ। हूयते हविः।
सः। त्वं। नः। अद्य। सुऽमनाः। उत। अपरं। यक्षि।
देवान्। सुऽवीर्या॥ ६॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव विश्वं सर्वं हविराहूयते। सर्वतः प्रक्षिप्यते। स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः। अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरंतर्येण। सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि। यज॥ सुभगे। शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं। द्व्यच्छं-दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। यविष्ठ्य। युवशब्दादिष्ठन्। स्थूल-दूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः। छांदसो यकारोपजनः। यक्षि। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। सुवीर्या। शोभनं वीर्यं येषां। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घेमित्था नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । प्रागार्थी पूर्वाह्णे कामखोमपराह्णे । आ० ४. ७. । इति । तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
होत्राभिरग्निं मनुषः समिंधते तितिर्वांसो अति स्रिधः ॥७॥
तं । घ । ईं । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं आसते ।
होत्राभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इंधते । तितिर्वांसः ।
अति । स्रिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घं तमेव पूर्वोक्तमर्व-गुणविशिष्टं त्वामित्थानेन प्रकारेण हविःप्रदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वंतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिंधते । सम्यक् दीपयंति । कीदृशा मनुष्याः । स्रिधः शत्रून् तितिर्वांसः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मा-यामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् । सत्सूद्विषेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । तितिर्वांसः । तॄ प्लवनतरणयोः । छंदसि लिडिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्वसु-श्चेति क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः । ऋत इद्धातोरितीत्वं । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति ।

संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात्। यद्वा तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं। स्निधः। स्निधु शोषणे। क्विप् चेति क्विप्॥

अष्टमीमृचमाह॥

घ्नंतो वृत्रमतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे।
भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रंदद्श्वो गविष्टिषु॥ ८॥

घ्नंतः। वृत्रं। अतरन्। रोदसी इति। अपः। उरु।
क्षयाय। चक्रिरे।
भुवत्। कण्वे। वृषा। द्युम्नी। आऽहुतः। क्रंदत्।
अश्वः। गोऽइष्टिषु॥ ८॥

हे अग्ने घ्नंतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृत्रमतरन्। तीर्णवंतः। तदनंतरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽंतरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरुविस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे। अपशब्दोऽंतरिक्षवाची। आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात्। सत्वंत्तु कण्वे कण्वनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्षिता। द्युम्नी धनवान्। आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत्। भवतु। तत्र दृष्टांतः। गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः॥ घ्नंतः। हंतेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु। पा॰ ७. ३. ५४.। इति घत्वं। अपः। ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं। क्षयाय। क्षि निवासगत्योः। क्षियंति निवसंत्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः। क्षयो निवासे। पा॰ ६. १. २०१.। इत्याद्युदात्तत्वं। भुवत्। भवतेर्लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङि। पा॰ ७. ३. ८८.

इति गुणप्रतिषेधः । अंडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । इषणमिष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । हु दाना-दनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंद १ । क्रदि क्रदि क्लदि आह्वाने । शत्रौर नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे स्वरे संसाद्यमाने संसीदस्व महां असीत्येषा सूक्तांदकमिति खंडे सूचितं । संसीदस्व महां असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. ॥ इति । तामितां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिष्युपविश । महानसि । गुणाधिकोऽभवसि । देववीतमः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधार्ह प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने । अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । स्वरितेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्राध्मादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः कत्वानुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । शुच दीप्तौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिव्याप्ति

प्रजननकान्त्यसनखादनेषु। देवान्वेति गच्छतीति देववीः। क्विप् चेति क्विप्। अतिशयेन देववीर्देववीतमः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे सदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अरपं। अरोपणं। रिप रुप हिंसायां। घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः। नास्ति रुपोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। मियेध्य। छंदसि चेत्यर्थे यप्रत्ययः। मकारात्पर इयागमश्छांदसः। सृज। सृज विसर्गे। तुदादित्वाच्छः। विकरणस्वरः। पादादित्वादनिघातः। दृशतं। भृमृदृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः॥

दशमीमृचमाह॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः॥ १०॥

यं। त्वा। देवासः। मनवे। दधुः। इह। यजिष्ठं।
हव्यऽवाहन।
यं। कण्वः। मेध्यऽअतिथिः। धनऽस्पृतं। यं। वृषा।
यं। उपऽस्तुतः॥ १०॥

हे हव्यवाहन हविषां वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहार्थं देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः। धृतवंतः। मेध्यातिथिर्मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्व एतन्नामको महर्षिर्यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दध इति शेषः।। तथा वृषेंद्रो यं त्वां दधे। तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे। स त्वं संसीदस्वेति पूर्वेणान्वयः॥ दधुः। लिट्युसि क्ङित्त्व आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यजिष्ठं। यष्टृशब्दात्तुश्छंदसि।

पा॰ ५. ३. ५८.। इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्ठन्।
तुरिष्ठेमेयःसु। पा॰ ६. ४. १५४.। इति तृलोपः। नित्त्वा-
दाद्युदात्तत्वं। हव्यवाहन। हव्यं वहतीति हव्यवाहनः।
हव्येऽनंतःपादं। पा॰ ३. २. ६६.। इति वहतेर्ञ्युट्।
मेध्यातिथिः। मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं। धनस्पृतं। धनैरस्मान्स्पृणोति प्रीणयतीति
धनस्पृत्। स्पृ प्रीतिबलयोः। क्विप् चेति क्विप्। ततस्तुक्।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उपस्तुतः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति
कर्तरि क्तः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि।
तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि॥११॥

यं। अग्निं। मेध्यऽअतिथिः। कण्वः। ईधे। ऋतात्।
अधि।
तस्य। प्र। इषः। दीदियुः। तं। इमाः। ऋचः। तं।
अग्निं। वर्धयामसि॥ ११॥

मेध्यातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः
कण्व ऋषिरृतादधि। आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे।
दीप्तवान्। तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्रदीदियुः।
प्रकर्षेण दीप्यंते। तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना
ऋचो वर्धयंतीति शेषः। वयमपि तमग्निं वर्धयामसि।
स्तोत्रैर्वर्धयामः॥ ईधे। इंधिभवतिभ्यां च। पा॰ १. २. ६.।
इति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नकारलोपः। द्विर्भाव-

ह्लादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः । इष गतौ । इष्यंति गच्छंतोतीषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिश्छांदसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिट्युसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभावश्छांदसः । वर्धयासि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यं ।
त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महाँ असि ॥१२॥
रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने ।
देवेषु । आप्यं ।
त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ ।
महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने ॥ स्वधा अन्नं इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि पूर्धि । पूरय देहि वा । पूर्धि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वाप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । सुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्धि । पॄ पालनपूरणयोः । श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभाव उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संबुद्धौ मतुवसोरिति रुत्वं । आप्यं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा॰ ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा स्वति छांद-

समाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिक क्यप् । तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । स्तल । स्तड स्खलने । अस्य ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे पशाविष्टिरिति खंडे सूत्रितं । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । सखे सखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति । तयोराद्यां सूक्ते त्रयोदशीमाह ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥१३॥
ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।
　　नः । सविता ।
ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिऽभिः ।
　　वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टांतः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतास्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभिराज्येन यूपमंजद्भिर्वाघद्भिर्यज्ञं वहद्भिर्ऋत्विग्भिः सह विह्वयामहे । अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊ षु णः । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुञः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अवतेः ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् ।

ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । अपि पार्श्वे-त्यादिना तिष्ठादेशः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-तुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षणु दाने । लुटि नर्ताचः । वलादि-लक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु । खनिकष्यञ्जीत्यादिना । उ० ४. १४७. । इप्रत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्वः । पा० १. ३. ३०. इत्यकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयो-गादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥१४॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अत्रिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमत्रिणं सर्वमत्तारं भक्षकं राक्षसं संदह । सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मा-नूर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके चरणाय ।

जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । लंभय ॥ अत्रिणं । अद भक्षणे । अदेस्त्रिनिश्च । उ० ४. ६८. । इत्यौणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यत्राः । आतोऽनु पं क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । अधि । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेत्यादि... बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयथर्क्षु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानाद्‌संहितायाम् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय । चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यस्य सेप्रत्ययः । विदाः । विद्लृ लाभे । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लेटि सिपि लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । शे मुचादीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः । पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहद्भानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने नोऽस्मान्रक्षसो बाधकाद्राक्षसादेः पाहि । पालय । तथा अराव्णो धनादीनामदातुः कृपणादर्तेः

हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्राक्षसादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धुर्वि हिंसार्थः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राल्लोप इति वकारलोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दाने । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः । हंतेरिच्छार्थे सन्यज्झनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत इतीत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वान्नित्स्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं । बृहस्पते । आमंत्रितस्य चेति पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठ्य । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जंभ यो अस्मध्रुक् ।
यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजंभ ।
यः । अस्मऽध्रुक् ।
यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः ।
सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने । अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वैरिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तत्र दृष्टांतः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुरस्मध्रुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारो भक्षनादिना बाधते । यद्वान्यो मर्त्यो मनुष्यः अक्तुरक्तुभिरायुधैरति शिशीते । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि अत्र नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डादेशः । जहि । हंतेर्लोटि हौ हंतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः । तपुर्जंभः । तप संतापे । औणादिकः करण उसिन्प्रत्ययांतस्तपुस्शब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । जभि नाशने । जभ्यंते शत्रव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंष्येव जंभानि यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अस्मध्रुक् । द्रुह जिघांसायां । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं । भष्भावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचनं बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्यडागमाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्व॑व्ने सु॒वीर्य॑म॒ग्निः कण्वा॑य॒ सौभ॑गं ।
अ॒ग्निः प्राव॑न्मि॒त्रोत मेध्या॑तिथिम॒ग्निः सा॒ता उ॑पस्तु॒तं ॥ १७ ॥
अ॒ग्निः । व॒व्ने॒ । सु॒ऽवीर्यं॑ । अ॒ग्निः । कण्वा॑य । सौभ॑गं ।
अ॒ग्निः । प्र । आ॒व॒त् । मि॒त्रा । उ॒त । मेध्य॑ऽअतिथिं ।
अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प॒ऽस्तु॒तं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्ने । याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाग्निर्मित्रास्मन्मित्राणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्ने । वनु याचने । कर्मणि लिट् । न शसददवादिगुणानां । पा॰ ६. ४. १२६. । इत्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छांदसः । सौभगं । सुभगस्य भावः । उद्गात्रादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा॰ ५. १. १२९. । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । मित्रा । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । उपस्तुतं । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अ॒ग्निना॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॑ परा॒वत॑ उ॒ग्रादे॑वं हवामहे ।
अ॒ग्निर्न॑य॒न्नव॑वास्त्वं बृ॒हद्र॑थं तु॒र्वीतिं॒ दस्य॑वे॒ सहः॑ ॥ १८ ॥
अ॒ग्निना॑ । तु॒र्वशं॑ । यदुं॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । उ॒ग्रऽदे॑वं । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

अग्निः। नयत्। नवऽवास्त्वं। बृहत्ऽरथं। तुर्वीतिं।
दस्यवे। सहः॥ १८॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुग्रादेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशादुवामहे। आह्वयामः। स चाग्निर्नववास्त्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन्नयत्। इहानयतु। कीदृशोऽग्निः। दस्यवे सहः। अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता॥ नयत्। णीञ् प्रापणे। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। नववास्त्वं। नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः। वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः। बृहद्रथं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

एकोनविंशीमृचमाह॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते।
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः॥ १९॥

नि। त्वां। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः।
जनाय। शश्वते।
दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजातः। उक्षितः। यं। नमस्यंति।
कृष्टयः॥ १९॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे। देवयजनदेशे स्थापितवान्। हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्तर्पितः सन् कण्व एतन्नामके महर्षौ दीदेथ। दीप्तवानसि। यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः। कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात्। नमस्यंति। नमस्कुर्वंति। स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः॥ दीदेथ। दीदतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा। अस्ति

द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यृतजातः । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः । कृष्टयः । कृष विलेखने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वेषासो अग्ने रमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।
रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥ २० ॥
त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भीमासः ।
न । प्रतिऽइतये ।
रक्षस्विनः । सदं । इत् । यातुऽमावतः । विश्वं ।
सं । अत्रिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेषासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्याः इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदैव संदह । सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वमत्रिणं भक्षकमस्मद्बाधकं शत्रुं संदह ॥ त्वेषासः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति अचून्नजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादौ च निति कृत्यतौ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः ।

रक्षांस्यनेनेति रक्षो बलं। करणेऽसुन्। अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः। यातुमावतः। यातवो यातनाः। तान्मिमते निर्मिमत इति राक्षसव्यापारा यातुमाः। आतोऽनुपसर्गे क इति कः। तदेषामस्तीति मतुप्। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां। पा० ६. ३. ११९.। इति दीर्घत्वं। संज्ञायां। पा० ८. २. ११.। इति वत्वं। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अविणं। अदेस्त्रिनिश्चेति कर्तरि त्रिनिप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकादशो वर्गः॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं। अत्रेयमनुक्रमणिका। क्रीळं पंचोना मारुतं त्रि गायत्रं त्विति। ऋषिश्चान्यस्मात्पैरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं। इदमादिसूक्तत्रयं मरुद्देवताकं। तुह्यिह्वेति परिभाषितत्वात्॥ व्यूळ्हे द्वितीये छंदोमे आग्निमारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्धानीयं। द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूत्रितं। क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मरुद्भिरित्याग्निमारुतं। आ० ८. १०.। इति॥ ब्राह्मणं च क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या। तथा तत इति खंडे सूत्रितं। क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वंचः। आ० २. १८.। इति॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभं। कण्वा अभि प्र गायत॥ १॥

क्रीळं । वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेऽशुभं ।
कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना मह्र्षयः। यद्वा मेधाविन ऋत्विजः। वो युष्मदर्थं मारुतं मरुत्समूहरूपं शर्धो बलमभिप्रगायत। अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं। कीदृशं शर्धः। क्रीळं। विहरणशीलं। अनर्वाणं। भ्रातृव्यरहितं। अत एव सूत्रांतरब्राह्मणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं। अनर्वा प्रेहीत्याह। भ्रातृव्यो वा अर्वेति। रथेशुभं। स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानं॥ क्रीळं। क्रीडृ विहारे। पचाद्यच्। शर्धः। शृधु प्रसहने। शर्धयत्यनेन शत्रूनिति शर्धो बलं। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। मारुतं। मरुतां संबंधि। तस्येदमित्यण्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ्। पा० ४. २. ४४.। इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः। अनर्वाणं। व्यत्ययेन पुंलिंगता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। रथेशुभं। शुभ दीप्तौ। रथे शोभत इति रथेशुप्। क्विप् चेति क्विप्। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गायत। कै गै शब्दे। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

द्वितीयामृचमाह॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः।
अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। साकं। वाशीभिः।
अंजिऽभिः। अजायंत। स्वऽभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ता अजायंत इति संपन्नाः। पृषत्यो बिंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहन-

भूताः। पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात्। ऋष्टय आयुधानि। वाश्यः शब्दविशेषाः। परकीयसेनाभीतिहेतवः। वाशो वाणीति वाङ्नामसु पठितत्वात्। अंजयोऽलंकरणानि। तान् स्तुम इति शेषः॥ अजायंत। जनी प्रादुर्भावे। ज्ञाजनोर्जा। पा० ७. ३. ७९.। इति जादेशः। अडागम उदात्तः। स्वभानवः। स्वकीया भानवो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान्। नि यामञ्चित्रमृंजते॥३॥

इहऽइव। शृण्वे। एषां। कशाः। हस्तेषु। यत्। वदान्।
नि। यामन्। चित्रं। ऋंजते॥ ३॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान्। यद्वदंति। यं ध्वनिं कुर्वंति तं ध्वनिमिहेवात्रेव स्थित्वा शृण्वे। शृणोमि। स ध्वनिविशेषो यामन् संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं न्यृंजते। नितरामलंकरोति॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः। नि० ६. २१.। शृण्वे। श्रु श्रवणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। श्रुवः शृ चेति शृ। हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः। वदान्। वद व्यक्तायां वाचि। लेट्याडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः। आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। यामन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। न ङिसंबुद्ध्योः। पा० ८. २. ८.। इति नलोपप्रतिषेधः। ऋंजते। ऋजि भृजी भर्जने। अत्र प्रसाधनार्थः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे। देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। त्वेषऽद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवत्तं। ब्रह्म। गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः। वो युष्मत्कं संबंधिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि॰ ५. ५.। शुष्मिणे बलवते। शुष्मं शुष्ममिति बलनामसु पाठात्। एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्रगायत। स्तुध्वं। कीदृशं ब्रह्म। देवत्तं। देवैर्दत्तं। देवतानुग्रहाल्लब्धं ॥ शर्धाय। शृधु प्रसहने। शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलं। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। घृष्वये। संघर्षे। कृविघृष्वीत्यादिना। उ॰ ४. ५७.। क्विन्प्रत्ययांतो निपातितः। त्वेषद्युम्नाय। त्विष दीप्तौ। पचाद्यच्। त्वेषं दीप्तं द्युम्नं यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। देवत्त। देवैर्दत्तं। छांदसो वर्णलोपः। उक्तं च। द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं। जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। शंस। गोषु। अघ्न्यं। क्रीळं। यत्। शर्धः। मारुतं। जंभे। रसस्य। ववृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं। पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रुत्यंतरात्। अघ्न्यमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबंधि शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रशंसा। हे ऋत्विक्समूह स्तुहि। रसस्य गोक्षीररूपस्य संबंधि तत्तेजो जंभे सुख उदरे वा वावृधे। वृद्धमभूत्॥

शंस। शंसु स्तुतौ। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। गोषु। साविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। अघ्न्यं। घ्नो हननं। घञर्थे कविधानं। पा० ३. ३. ५८. ४.। इति कः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो हंतेः। पा० ७. ३. ५४.। इति घत्वं। तदर्हतीति घ्न्यं। छंदसि चेति यः। न घ्न्यमघ्न्यं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। क्रीळादयो गताः। जंभे। जभि नाशने। जंभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं। करणे घञ्। वावृधे। वृधु वृद्धौ। लिट्। छांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः। यत्सीमंतं न धूनुथ॥ ६॥

कः। वः। वर्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः। यत्। सीं। अंतं। न। धूनुथ॥ ६॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि। गौः ग्मेति भूनामसु पठितत्वात्। धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः। वो युष्माकं मध्ये आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः। यद्यस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽन्तं न वृक्षाग्रमिव धूनुथ। चाल-

यथ । तस्मात्कारणात्कंपयितॄणां युष्माकं मध्ये कः प्रवल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ग्मः । ग्माशब्दात् पष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यत्र । पा० ६. ४. १४०. । आत इति योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धुनुथ । स्वादिभ्य श्नुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो निदध्रे । गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तंभं निचिखवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय । तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाद्भीतिः । यतो भवद्भिस्त्वा चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरो जिहीत । गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. । इति मनु-

शब्दादपत्यार्थेऽञ्। पुगागमश्च। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। दध्रे। धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्त्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। पादादित्वान्न निघातः। जिहीत। ओहाङ् गतौ। लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। भृञामित्। पा० ७. ४. ७६.। इत्यभ्यासस्येत्वं। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपे प्राप्ते ई हल्यघोरितीत्वं। पर्ववान् पर्वतः। मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः॥

अष्टमीमृचमाह॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विश्पतिः। भिया यामेषु रेजते॥ ८॥

येषां। अज्मेषु। पृथिवी। जुजुर्वान्ऽइव। विश्पतिः। भिया। यामेषु। रेजते॥ ८॥

हे मरुतः। येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते। कंपते। तत्र दृष्टांतः। जुजुर्वां इव विश्पतिः। यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत्॥ अज्मेषु। अज गतिक्षेपणयोः। बहुलग्रहणादौणादिको मन्। अजेर्व्यघञपोः। पा० २. ४. ५६.। इति वीभावो न भवति। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते। पा० २. ४. ५६. २.। इति वचनात्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। जुजुर्वान् जृष्। वयोहानौ। लिटः क्वसुः। बहुलं छंदसि। पा० ७. १. १०३.। इत्युत्वं। अभ्यासहलादिशेषौ। वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडागमाभावः। ऋच्छत्यृतां। पा० ७. ४. ११.। इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति। विश्नां प्रति-

विश्पतिः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भिया। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। यामेषु। यम उपरमे। भावे घञ्। कर्षात्वतो घञ इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। रेजते। रेजृ कंपने। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

नवमीमृचमाह॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे। यत्सीमनु
द्विता शवः॥ ७॥

स्थिरं। हि। जानं। एषां। वयः। मातुः। निःऽएतवे।
यत्। सीं। अनु। द्विता। शवः॥ ८॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि। चलनरहितं खलु। मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गंतुं समर्था भवंतीति शेषः। तादृशादाकाशाज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः। यद्यस्मात्कारणाच्छवो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते। अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वत्रान्वयः॥ जानं। जन्यतेऽस्मिन्निति जानमंतरिक्षं। अधिकरणे घञ्। एषां। इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः। न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं। अंतोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात्। निरेतवे। इण् गतौ। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमोसृचमाह ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञु
यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु ।
अत्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रज्ञता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः।
वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु संचरंतो वाचमुत्पादयंति । अज्मेषु
स्वकीयेषु गमनेषु खलु काष्ठा अपः। आपोऽपि काष्ठा उच्यंते
क्रांत्वा स्थिता भवंति । नि० २. १५.। इति यास्कः । उदु
उत्कर्षेणैवात्नत । अतनिषत । विस्तारितवंतः । उदकं विस्तार्य
तत्पानार्थं वाश्रा हंभारवोपेता गा अभिज्ञु । जान्वाभिमुख्यं
यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवंत इति शेषः ॥ सूनवः ।
षू प्रेरणे । सुवः कित् उ० ३. ३५.। इति नुप्रत्ययः ।
कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्नत । तनु विस्तारे । छस्यादादेशे
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योश्छंदसि । पा०
६. ४. ९९.। इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिज्ञु । अभिगते
जानुनी यस्य तदभिज्ञु। प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः । पा० ५. ४.
१२९.। इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः
समासांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशोसृचमाह ॥

त्यं चिद्घा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रं । प्र
च्यावयंति यामभिः ॥ ११ ॥

त्वं । चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृध्रं ।
प्र । च्यवयंति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्वं चिद्‌घ प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयंति । मरुतः प्रकर्षेण गमयंति । कीदृशं । दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वंतमित्यर्थः । अमृध्रं । केनाप्यहिंस्यं । घ । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टि । क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृध्रं । मृधु मृधु उंदने । मर्धत्युदकेनोनत्तीति मृध्रः । बहुलवचनादौणादिको रक्प्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयंति । च्युङ् गतौ । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन ।
गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद्ध यस्मादेव कारणाद्वो युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः ।

आमंत्रितायुदात्तत्वं। अशुश्रवीतन। श्रवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः। बहुलं छंदसीति श्नपः श्नुः। बहुलं छंदसि। पा० ७. ३. ९७.। इतीडागमः। गुणावादेशौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः। गिरोन्। दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

यद्ध यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना। शृणोति कश्चिदेषां॥ १३॥

यत्। ह। यांति। मरुतः। सं। ह। ब्रुवते। अध्वन्। आ। शृणोति। कः। चित्। एषां॥ १३॥

यद्ध यदा खलु मरुतो यांति। गच्छंति। तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संब्रुवते ह। संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वते। एषां मरुतां संबंधिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति॥ यांति। या प्रापणे। अदादित्वाच्छपो लुक्। झोऽन्त इत्यंतादेशस्योपदेशिवद्भावादंतोत्त्वेतदायुदात्तत्वं। धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। ब्रुवते। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। झस्यादादेशे सति परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः। अध्वन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। शृणोति। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

प्र यात शीभमाशुभिः संति कण्वेषु वो दुवः। तत्रो षु मादयाध्वै॥ १४॥

प्र। यात। शीभं। आशुऽभिः। संति। कण्वेषु। वः।
दुवः। तत्रो इति। सु। मादयाध्वै॥ १४॥

हे मरुतः। आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभं शीघ्रं। शीभं क्षिप्रु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात्। प्रयात। प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत। कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति। तत्रो षु तेष्वेव परिचारकेषु कण्वेषु मादयाध्वै। हृष्टा भवत॥ आशुभिः। अशू व्याप्तौ। कृवापाजीत्यादिना उण्। प्रत्ययस्वरः। संति। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। मादयाध्वै। मद तृप्तियोगे। चुरादिः। आकुस्मीय आत्मनेपदी। लेट्याडागमः। टेरेत्वं। वैतोऽन्यत्र। पा॰ ३. ४. ९६.। इत्यैकारस्यैकारादेशः॥

पंचदशीमृचमाह॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां।
विश्वं चिदायुर्जीवसे॥ १५॥

अस्ति। हि। स्म। मदाय। वः। स्मसि। स्म। वयं। एषां।
विश्वं। चित्। आयुः। जीवसे॥ १५॥

हे मरुतः। वो युष्माकं मदाय तृप्तयेऽस्ति हि ष्मा। अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्विद्यते खलु। एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा। विद्यामहे खलु। जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः॥ ष्मा। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। स्मसि। इदंतो मसिः। जीवसे। तुमर्थे सेसेन्नित्यसेप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः॥

कद्ध नूनमिति पंचदशर्चं द्वतीयं सूक्तं । घोरपुत्र कण्व ऋषिः । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकं । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रीछंदस्कं । कद्धेत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे
वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न ।
हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कद्ध कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टांतः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्दर्भो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशा-वित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तया प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीतौ । क्विप् । पूर्वपदस्य ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । धकारश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्व । दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादिनियमादिट् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं गंता दिवो न पृथिव्याः । क्व वो
गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंत । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत्
कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा
कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंता । द्युलोकाद्गच्छत । पृथिव्या न
गंता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देव-
यजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः
स्तुवंति । तत्र दृष्टांतः । गावो न । यथा गावो रणंति ।
शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्तम्यंतात्किमोऽत् । पा० ५.
३. १२. । इत्यत्प्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति
किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । ऋ गतौ ।
उपिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति भावे थन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
गंता । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । थादेशस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ।
दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यंति । रणतिः शब्दार्थः ।
व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्व॒ वः सु॒म्ना नव्यां॑सि मरुतः॒ क्व॑ सुवि॒ता । क्वो॒३ विश्वा॑नि
सौभ॑गा ॥ ३ ॥

क्व॑ । वः । सु॒म्ना । नव्यां॑सि । म॒रु॒तः॒ । क्व॑ । सु॒वि॒ता ।
क्वो॒३ इति॑ । विश्वा॑नि । सौभ॑गा ॥ ३ ॥

हे मरुतः। वो युष्माकं संबंधीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि। प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यंतरात्। क्व कुत्र वर्तंते। तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तंते। विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वर्तंते। भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः॥ सुम्ना। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। नव्यांसि। नवशब्दादीयसुनोकारलोपश्छांदसः। सुविता। सुष्ठु इतानि सुवितानि। तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं। पा॰ ६. ४. ७७. १.। इत्युवङादेशः। सौभगा। सुभगाम्मंत्र इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ्। पूर्ववच्छेर्लोपः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन। स्तोता वो अमृतः स्यात्॥ ४॥

यत्। यूयं। पृश्निऽमातरः। मर्तासः। स्यातन। स्तोता। वः। अमृतः। स्यात्॥ ४४॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः। यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन। भवेत। तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात्। देवो भवेत्॥ पृश्निमातरः। पृश्निर्माता येषां ते। समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्च। पा॰ ५. ४. १५३.। इति कबभावः। मर्तासः। असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्प्रत्ययः। आज्जसेरसुक्। स्यातन। अस्तेर्लिङि तस्य तमतनप्तनथनाश्चेति तनादेशः। यासुट उदात्तत्वं। अमृतः। नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः। पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः। पथा। यमस्य। गात्। उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः। वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत्। तत्र दृष्टांतः। मृगो न यवसे। यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत्। किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबंधिमार्गेण मोपगात्। मा गच्छतु। तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता। जॄष् वयोहानौ। स्तुतिकर्मेति यास्कः। तृचीडागमः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। भूत्। लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। न माङ्योग इत्यडभावः। अजोष्यः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पथा। तृतीयैकवचने भस्य टेर्लोपः। पा० ७. १. ८८.। इति टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। गात्। एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्। पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

मो इति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः। नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिर्देवता मो षु वधीत्। सर्वथा वधं मा कार्षीत्। कीदृशी। परापरा। उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा। अतिबलेत्यर्थः। अत एव दुर्हणा। केनापि हंतुं दुःशक्या। सा निर्ऋतिस्तृष्णया सह पदीष्ट। पततु। अस्मादीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः॥ मो षु णः। सुञ इति षत्वं। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं। दुर्हणा। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हंतेः कर्मणि खल्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। वधीत्। लुङि हंतेर्लुङि चेति वधादेशः। सिचोऽडागमः। वधादेशस्यादंतत्वादेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति। अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्ध्यभावः। इट ईटि। पा० ८. २. २८.। इति सिचो लोपः। पदीष्ट। पद गतौ। आशीर्लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छलोपः। आर्धधातुकत्वात्सुडागमः। प्रत्ययस्वरः। तृष्णया। ञितृषा पिपासायां। तृषिशुषिरसिभ्यः किच्चेति नप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

सत्यं त्वेषा अमवंतो धन्वंश्चिदा रुद्रियासः। मिहं
कृण्वंत्यवातां॥ ७॥

सत्यं। त्वेषाः। अमऽवंतः। धन्वन्। चित्। आ।
रुद्रियासः। मिहं। कृण्वंति। अवातां॥ ७॥

धन्वन् चित् मरुद्देशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वंति। तदेतत्सत्यं। कीदृशा रुद्रियासः। त्वेषाः। दीप्ताः। अमवंतः।

बलवंतः। मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं॥ धन्वन्। रिवि रवि धवि गत्यर्थाः। इदित्वान्नुम्। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इत्यादिना कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। रुद्रियासः। रुद्रस्येमे रुद्रियाः। तस्येदमित्यर्थे घः। आज्जसेरसुक्। मिहं। मिह सेचने। क्विप् चेति क्विप्। क्षपयंति। क्षवि हिंसाकरणयोश्च। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः। अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः॥

कारीर्यां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या। वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूत्रितं। वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महिवृद्धो बिभाय। आ० २. १३.। इति॥ तामेतामष्टमीमृचमाह॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति। यदेषां वृष्टिरसर्जि॥ ८॥

वाश्राऽइव। विऽद्युत्। मिमाति। वत्सं। न। माता। सिसक्ति। यत्। एषां। वृष्टिः। असर्जि॥ ८॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति। शब्दं करोति। विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं। माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति। इयं विद्युन्मरुतः सेवते। सिषक्तिः सेवनार्थः। सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात्। यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि। गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति। तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं॥ वाश्रेव। वाशृ शब्दे। स्फायितंचीत्यादिना रक्। मिमाति। माङ् माने शब्दे च।

व्यत्ययेन परस्मैपदं। जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। सिपर्क्ति। षच समवाये। लटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। असर्जि। सृज विसर्गे। कर्मणि लुङ्। चिण् भावकर्मणोः। पा० ३. १. ६६.। इति चिण्। चिणो। लुक। पा० ६. ४. १०४.। इति तशब्दस्य लुक्। गुणः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

नवमीमृचमाह॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन। यत्पृथिवीं
व्युंदंति॥ ९॥

दिवा। चित्। तमः। कृण्वंति। पर्जन्येन। उदऽवाहेन।
यत्। पृथिवीं। विऽउंदंति॥ ९॥

हे मरुतः। उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति। अंधकारं कुर्वंति। यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युंदंति। विशेषेण क्लेदयंति। तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वंतीति पूर्वत्रान्वयः॥ उदवाहेन। उदकानि वहतीत्युदवाहः। कर्मण्यण्। मेघविशेषस्येयं संज्ञा। उदकस्योदः संज्ञायां। पा० ६. ३. ५७.। इत्युदकशब्दस्योदभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्युंदंति। उंदी क्लेदने। रुधादित्वात् श्नम्। श्नान्नलोप इति नलोप। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवं। अरेजंत प्र
मानुषाः॥ १०॥

अध । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सद्म । पार्थिवं ।
अरेजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सद्म सर्वं गृहमासमंतादरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धत्वं । सद्म । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबंधि । पृथिव्या ञाञौ । पा॰ ४. १. ८५. २. । इति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अरेजंत । रेजृ कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेम-
खिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ।
यात । ईं । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः । यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्न गमनैर्याति । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीळ्विति बलनाम । वीळु च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वांल्लक्ष्यते । वीलवश्च ते पाणयश्च । समासस्यांतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः । रुधिर् आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं । कूलं निरुणद्धि स्रोत इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधायाः

इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् । मतुब्ङीपोः पित्त्वादनु-दात्तत्वऽसुनः स्वर एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । इं । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद दैन्य । स्फायितंचीत्यादिना रक् । खिद्रं यातीति खिद्र-यामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिरा संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभी-शवोऽङ्गुलयः । अभीशवो दीधितय इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपरिभ्यः । पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे-ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजीत्यादिनोण् । वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणीति निरुक्तं । नि० ३. ९. ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं। अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ। वद। तना। गिरा। जरायै। ब्रह्मणः। पतिं। अग्निं। मित्रं। न। दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयंत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद। ब्रूहि ॥ अच्छा। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं। वदा। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। तना। तनु विस्तारे। तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तृतीयाया डादेशः। गिरा। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः। गाय गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि। श्लोकं। आस्ये। पर्जन्यःऽइव। ततनः। गाय। गायत्रं। उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह। आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि। निर्मितं कुरु। तं च श्लोकं ततनः। विस्तारय। तत्र दृष्टांतः। पर्जन्य इव। यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत्। उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं सूक्तं गाय। पठ ॥ मिमीहि। माङ् माने। जौहोत्यादिकः। व्यत्ययेन

परस्मैपदं। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। श्रास्थे। श्रसु क्षेपणे। श्रस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं। कृत्यल्युटो बहुलं। पा° ३. ३. ११३.। इत्यधिकरणे ण्यत्। तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। ततनः। तनु विस्तारे। लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। गायत्रं। गायत्र्याः संबंधि तस्येदमित्यण्। यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं। श्रातोऽनुपसर्गे कः॥

पंचदशीमृचमाह॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं। श्रस्मे वृद्धा श्रसन्निह॥ १५॥

वंदस्व। मारुतं। गणं। त्वेषं। पनस्युं। अर्किणं। अस्मे इति। वृद्धाः। असन्। इह॥ १५॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबंधिनं गणं समूहं वंदस्व। नमस्कुरु। स्तुहि वा। कीदृशं गणं। त्वेषं। दीप्तं। पनस्युं। स्तुतियोग्यं। अर्किणं। अर्चनोपेतं। अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन्। मरुतः प्रवृद्धा भवंतु॥ वंदस्व। वदि अभिवादनस्तुत्योः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। पनस्युं। पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः। असुन्। पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः। सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अर्किणं। ऋच स्तुतौ। पुंसि संज्ञायामिति घः। अर्कोऽस्यास्तीत्यर्की। अत इनिठनौ। असन्। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः॥

प्र यदित्थेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं। घोरपुत्रस्य काण्वस्यार्षं। मरुद्देवताकं। युजः सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। प्र यद्दश प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका। गतो विनियोगः॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ।
कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा कं याथ कं ह धूतयः॥१॥

प्र। यत्। इत्था। पराऽवतः। शोचिः। न। मान॑।
अस्यथ।
कस्य। क्रत्वा। मरुतः। कस्य। वर्पसा। कं। ह।
धूतयः॥ १॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः। यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्बलं परावतो दूरात्। आरे परावत इति दूरनामसु पाठात्। इत्थास्मादंतरिक्षात्प्रास्यथ। भूमौ प्रक्षिपथ। तत्र दृष्टांतः। शोचिर्न। तेज इव। यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत्। तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः। तथा कस्य यजमानस्य वर्पसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे। कं यजमानमुद्दिश्य याथ। देवयजनदेशं गच्छथ। कं ह कं खलु यजमानमनुगच्छथेति शेषः॥ इत्था। था हेतौ च छंदसि। पा॰ ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः। यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि थमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्याः विभक्तेर्व्यत्ययेन सुपां सुलुगिति डादेशः। प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः। द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः। अस्यथ। असु क्षेपणे। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्त्वा । जसादिषु छंदसि वावचनं । पा॰ ७. २. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वात्तदभावः । वर्पसा । दृङ् संभक्तौ । दृङ्गोङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ॰ ४. २०२. । इत्यसुन् । तस्य॑ नियोगेन पुगागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्पस्शब्देन देवता-स्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीळु उत प्रतिष्कभे ।
युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत ।
प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य ।
मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवंतु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीळू संतु दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्बलं मा भवतु ॥ स्थिरा । आयुधा । उभयत्र शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । पराणुदे । णुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः क्विप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा॰ ८. ४. १४. । इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळू । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्कंभु रोधने धातुः । संपदादिलक्षणो

भावे क्विप्। अनिदितामिति नलोपः। पनीयसी। पनति स्तुत्यर्थः। अस्मादौणादिकः कर्मण्यसुन्। तत ईयसुनि टेरिति टिलोपः। उगितश्चेति ङीप्। ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। मायिनः। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः॥

तृतीयामृचमाह॥

परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु।
वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां॥ ३॥

परा। ह। यत्। स्थिरं। हथ। नरः। वर्तयथ। गुरु।
वि। याथन। वनिनः। पृथिव्याः। वि। आशाः।
पर्वतानां॥ ३॥

हे नरः। नेतारो मरुतः। यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ। वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुथ। गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ। प्रेरयथ। तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वियाथन। वियुज्य मध्ये गच्छथ। अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति। तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन। वियुज्य गच्छथ॥ हथ। हन हिंसागत्योः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। नरः। पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः। वर्तयथा। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते। यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः। याथन। तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।
युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां ।
रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु ।
चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्येनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतेर्यादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुपक्त्रिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशंति हिंसंतीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदंतीति रिशादसः । असुन् । आमंत्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्विन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबंधिनो मरुतो लक्ष्यंते । आज्जसेरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र वेपयंति पर्वतान्वि विंचंति वनस्पतीन् ।
प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयंति । पर्वतान् । वि । विंचंति । वनस्पतीन् ।
प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः ।
सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयंति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयंति । वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्विविंचंति । परस्परवियुक्तान्कुर्वंति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तत्र दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडंति तद्वत् । वेपयंति । टुवेपृ कंपने । वेपमानान्प्रयुंजते । हेतुमति णिच् । विंचंति । विचिर् पृथग्भावे । रुधादित्वात् श्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ । लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६. १. १९१. । इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पष्ठोऋचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः।
आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥
उपो इति। रथेषु। पृषतीः। अयुग्ध्वं। प्रष्टिः। वहति।
रोहितः।
आ। वः। यामाय। पृथिवी। चित्।। अश्रोत्।
अबीभयंत। मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः। रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्बिंदुयुक्ता मृगीरुपो सामीप्येनैवायुग्ध्वं। योजितवंतः। प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रय-मध्यवर्ती युगविशेषः। रोहितो मृगावांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति। रथं नयति। वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत्। आभिमुख्येनाशृणोत्। अनुजाना-तीत्यर्थः। पृथिवीत्यंतरिक्षनाम। पृथिवी भूः स्वयंभ्विति तन्नामसु पाठात्। मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अबीभयंत। स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवंतः॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं। ओत्। पा° १. १. १५.। इति प्रगृह्यत्वं।° अयुग्ध्वं। लुङि झलो झलि। पा° ८. २. २६.। इति सकारस्य लोपः। चोः कुरिति कुत्वं। रोहितः। रुहे रश्च लो वा। उ° ३. ९३.। इतीतन्प्र-त्ययांतः। निस्वादाद्युदात्तः। यामाय। यमेर्भावे घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। अश्रोत्। श्रु श्रवणे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। अबीभयंत। ञिभी भये। अस्माण्णंतात्लुङि भीस्म्योर्हेतुभये। पा° १. ३. ६८.। इत्यात्मनेपदं। बिभेतेर्हेतुभये। पा° ६. १.

५६. । इत्यालस्य विवक्षितत्वात्पचे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्युपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।
गंता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।
गंत । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था ।
कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मक्ष्विति क्षिप्रनाम । मक्ष्विति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवंतः । इत्थानेन प्रकारेण बिभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गंता । प्राप्नुत ॥ मक्षु । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रो-रुष्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोप-श्छांदसः । कमित्येतत्पादांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति । रुद्राः । रोदयंतीति रुद्राः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गंता । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तप्तनवि-

त्यादिना तवादेशः । अतः पित्त्वादनुनासिकलोपाभावः । विभ्युषे । बिभेतेर्लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥८॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्येऽइषितः । आ । यः ।
नः । अभ्वः । ईषते ।
वि । तं । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि ।
युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । तं शत्रुं शवसान्नेन वियुयोत । विभक्तं कुरुत । तथौजसा बलेन वियुयोत । युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबंधिभो रक्षणैश्च वियुयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तावित्यत्राजग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोण्मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ।

तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। पित्त्वाद्गुणः। युष्माकाभिः। युष्मत्संबंधिनीभिः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। पा० ४. ३. २.। इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः। ङीब्वृद्धी छांदसत्वान्न क्रियेते। ऊतिभिः। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ्। ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥८॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । दद । प्रऽचेतसः ।
असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंत ।
वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः। प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद। धारयत। हि यस्माद्यूयं कण्वनामकमृषिं धारितवंतस्तस्मात्कारणादसामिभिरूतिभिः संपूर्णै रक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्यागंता। आगच्छत। तत्र दृष्टांतः। वृष्टिं न विद्युतः। यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छंति तद्वत् ॥ असामि। साम्यर्धं। न सामि असामि। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रयज्यवः। प्रकर्षेण यष्टव्याः। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युः। उ० ३. २०.। इति कर्मणि युप्रत्ययः। आमंत्रितनिघातः। दद। डुदाञ् दाने। लोटमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवंतीति लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः। श्लौ द्विर्भावे सति श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। अतो गुण इति

परपूर्वत्वं। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव। हि चेति निघातप्रतिषेधः। प्रचेतसः। प्रकृष्टं चेतो येषां। आमंत्रितनिघातः। गंता। गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्य तबादेशः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। विद्युतः। विद्योतत इति विद्युत्। भ्राजभासेत्यादिना। पा॰ ३. २. १७७.। क्विप्॥

दशमीमृचमाह॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः।
ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं॥ १०॥
असामि। ओजः। बिभृथ। सुऽदानवः। असामि।
धूतयः। शवः।
ऋषिऽद्विषे। मरुतः। परिऽमन्यवे। इषुं। न। सृजत।
द्विषं॥ १०॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः। असामि संपूर्णमोजो बलं बिभृथा। धारयथ। हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः। असामि संपूर्णं शवो बलं। परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हंतारं सृजत। तत्र दृष्टांतः। इषुं न। यथा शत्रोरुपरि बाणं मुंचंति तद्वत्। अत्र निरुक्तं। असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः। नि॰ ६. २३.। इति। बिभृथा। डुभृञ् धारणपोषणयोः। जुहोत्यादित्वात् श्लुः।

भजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । परिमन्यवे । मन्युना परिहृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परेरभितोभाविमंडलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । ईषेः किच्च । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सृजतः । सृज विसर्गे । विकरणस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्विप् । चेति क्विप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं काण्वस्यार्षं बार्हतं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्तनाद्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूत्रितं । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वौ नित्यात् । आ० ७. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतासुक्तावतिष्ठत इति सूत्रितत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।
उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।
उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुऽदानवः । इंद्र । प्राशूः ।
भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशको भव । यद्वा वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । उद्कर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. । ब्रह्मणस्पते । सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राशूः । शॄ हिंसायां । प्रकर्षेण समंतात् शृणोति हिनस्तीति प्राशूः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । र्वोरुपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवा । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।
सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते ।
धने । हिते ।
सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यं । दधीत । यः ।
वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वेति निरुक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो हिते प्रवृद्धे प्रचिते धने निमित्तभूते सति त्वामित्

त्वामेवोपब्रूते हि। समीपं प्राप्य स्तौति खलु। तद्धनसंपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः। हे मरुतः। यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्राह्मणस्पतिसहितानचक्रे। स्तौति। स मर्त्यः स्वश्वं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं दधीत। धारयेत्॥ सहस्सु व। ब्रह्मणस्पत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं। उपब्रूते। हि चेति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। हिते। निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः। सुवीर्यं। शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। स्वश्वं। अश्वानां समूहोऽश्वीयं। केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां। पा० ४. २. ४८.। इति समूहार्थे छप्रत्ययः। छस्य ईयादेशः। शोभनमश्वीयं यस्य तं स्वश्वं। ईकारलोपश्छांदसः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। दधीत। सीयुटः सकारलोपे सत्वश्च स्थानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। आचके। कै गै रै शब्दे। आदेच इत्यात्वं। लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वे। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः। सूत्रं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतं। महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् होतानुगच्छेत्। सूत्रं च। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति॥ एवं मगौषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता। सूत्रितं च। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्य इति॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता।
अच्छा वीरं नर्यं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥
प्र। एतु। ब्रह्मणः। पतिः। प्र। देवी। एतु। सूनृता।
अच्छ। वीरं। नर्यं। पंक्तिऽराधसं। देवाः। यज्ञं।
नयंतु। नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु। अस्मान्प्राप्नोतु। सूनृता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्रैतु। अस्मान्प्राप्नोतु। देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु। तं नर्यं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रैतु। एङि पररूपं। पा० ६. १. ९४.। इति पररूपे प्राप्ते एत्येधत्यूठ्सु। पा० ६. १. ८९.। इति वृद्धिः। देव्येत्वित्यत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः' स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं। नर्यं। नरेभ्यो हितं प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। पा० ५. १. २.। पंक्तिराधसं। पंक्तिभी राध्नोति पंक्तिराधाः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च.। यज्ञं। यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षितिः श्रवः।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥
यः। वाघते। ददाति। सूनरं। वसु। सः। धत्ते।
अक्षिति। श्रवः।
तस्मै। इळां। सुवीरां। आ। यजामहे। सुऽप्रतूर्तिं।
अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति। स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादच्चिति चय-रहितं श्रवोऽन्नं धत्ते। धारयति। तस्मै तादृशयजमानाये-त्यामितव्यास्मधियां मनोः पुत्रीं। इळा वै मानवी यज्ञानुका-शिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात्। आयजामहे। वयमृत्विजः सर्वतो यजाम। कौदृशीमिळां। सुवीरां। शोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां। सुप्रतूर्तिं। सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं। अनेहसं। केनाप्य-हिंस्यां॥ ददाति। अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सूनरं। सुखेन नीयत इति सूनरं। ईषद्‌दुःसुष्विति खल्। निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं। अच्चिति। चयो नास्त्यस्येत्यच्चिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनान्न प्रवर्त्तते। श्रवः। श्रूयत इति श्रवः। श्रु श्रवणे। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुवीरां॥ शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा। तां। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुप्र-तूर्तिं। तुर्वी हिंसार्थः। प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन्। शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा। तां। परादिश्छंदसि बहुल-मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः। अनेहसं। न हन्यत इत्यनेहाः। नञि हन एह च। उ० ४. २२३. इत्यसुन्प्रत्ययः। धातोरेहादेशश्च। नलोपो नञः इति नकारस्य लोपः। तस्मान्नुडचीति नुट्॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इंद्रनिहवप्रगाथानंतरं प्र नून-मिति प्रगाथः। मरुत्वतीयेनेति खंडे सूत्रितं। प्र नूनं ब्रह्मण-स्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः। आ० ७. ३.। इति॥

प्रगाथे प्रथमो सूक्ते पंचमोऋचमाह॥
प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थ्यं।
यस्मिन्निंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे॥५॥
प्र। नूनं। ब्रह्मणः। पतिः। मंत्रं। वदति। उक्थ्यं।
यस्मिन्। इंद्रः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। देवाः।
　　ओकांसि। चक्रिरे॥५॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति। होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते। यस्मिन्मंत्र इंद्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे। तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्वत्रान्वयः॥ मंत्रं। मंत्रि गुप्तभाषणे। पचाद्यच्। वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। उक्थ्यं। उक्थ्यार्हं। छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः। यद्वा भवे छंदसीति यत्। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं। ओकांसि। उच समवाये। उचस्थयंत्यत्रे त्यधिकरण औणादिकोऽसुन्। बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्युक्तः। उचः का इत्यत्र हृत्तावत्युक्तं। चक्रिरे। इरेचचित्त्वादंतोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

तमिद्वोचेम विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत्॥६॥
तं। इत्। वोचेम। विदथेषु। शंऽभुवं। मंत्रं। देवाः।
　　अनेहसं।

इमां। च। वाचं। प्रतिऽहर्यथ। नरः। विश्वा।
इत्। वामा। वः। अश्नवत्॥ ६॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः। तमित् तमेवेंद्रादिसर्व-देवताप्रतिपादकं मंत्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम। वयमृत्विजो ब्रवाम। कीदृशं। शंभुवं। सुखस्य भावयितारं। अनेहसं। अहिंसनीयं दोषरहितं। हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्य-मानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च। यूयं कामयध्वे चेत्। तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वो युष्मानश्नवत्। व्याप्नुयात्॥ वोचेम। वच परिभाषणे। आशीर्लिङि लिङ्या-शिष्यङित्यङ्। वच उमित्युमागमः। छंदस्युभयथेति सार्व-धातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः। अतो येय इतीयादेशः। आद्गुणः। तिङ्ङतिङ इति निघातः। विदथेषु। विद ज्ञाने। विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदथो यज्ञः। रुदिविदिभ्यां ङित्। उ० ३, ११४.। इत्यथप्रत्ययः। शंभुवं। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। ओः सुपि। पा० ६, ४, ८३.। इति यणादेशस्य न भूसुधियोः। पा० ६, ४, ८५.। इति प्रतिषेधः। मंत्रादयो गताः। प्रतिहर्यथ। हर्य गतिकांत्योः। शपः पित्त्वादनु-दात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः। चणिति निपातांतरं न च समुच्च-यार्थः। तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चणिति॥ निघातप्रति-षेधः। अश्नवत्। अशू व्याप्तौ। लेटोऽडाटावित्यडागमः। व्यत्ययेन परस्मैपदं। इतश्च लोप इतीकारलोपः। इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। पा० ६, ४, ७७, १.। इति गुणः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमश्नवज्जनं को वृक्तबर्हिषं।
प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः। देवऽयंतं। अश्नवत्। जनं। कः। वृक्तऽबर्हिषं।
प्रऽप्र। दाश्वान्। पस्त्याभिः। अस्थित। अंतःऽवावत्।
क्षयं। दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्नवत्। ब्रह्मणस्पति-व्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात्। तथा वृक्तबर्हिषमनु-ष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्नवत्। दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्र प्रास्थित। देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान्। अंतर्वावत्। अंतःस्थितबहुधनोपेतं। यद्वा। अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्त-बहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे। धृतवान् भवति॥ देवयंतमित्यादयो गताः। प्रप्र। प्रसमुपोदः पाद-पूरणे। पा० ८. १. ६.। इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः। अनुदात्तं चेत्यास्त्रे डितानुदात्तत्वं। अस्थित। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। लुङि समवप्रविभ्य स्थ इत्यात्मनेपदं। स्थाघ्वोरिच्च। पा० १. २. १७.। इति धातुसिचोरित्। ह्रस्वे झलादंगात्। पा० ८. २. २७.। इति सलोपः। अंतर्वावत्। वा गतिगंधनयोः। अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्वादयः। आतो मनिन्क्वि-त्यादिना विच्। तदस्यास्तीति मतुप्। मतुपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा वावदीतिः क्विप्। क्षयं। क्षियंति निवसंत्यस्मिन्निति क्षयः। पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः। क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उप क्षत्रं पृंचीत हंति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रं । पृंचीत । हंति । राजऽभिः । भये । चित् ।
सुऽक्षितिं । दधे ।
न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे ।
अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुपपृंचीत । स्वात्मनि संपृक्तं । कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हंति । शत्रून्मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितं दधे । सुष्टु निवासस्थैर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संग्रामनाम । महाधने समीक इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योल्लंघनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पृंचीत । पृची संपर्के । लिङि रुधादित्वात् श्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । उ० ४. १६८. । क्षत्रं पृंचीत राजभिर्हंति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हंतीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वान्नः निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना क्षितिः सुक्षितिः । मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेर्वृणोतेर्वा वृच्चागमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः ।

तरुता । तॄ प्लवनतरणयोः । यमितस्कभितेत्यादिना उच्चु-डागमो निपातितः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महच्च तद्धनं च महाधनं । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाधनशब्देन तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गतौ । अर्तिगृभ्यां भन्निति भन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं त्वीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादितोऽपि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षंति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्नोति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं । बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिपः ।
अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिपो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववाचिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यंते । यद्वा समूहार्थे तल्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ञितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पॄ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिपः । रिप हिंसायां । क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । ष्टुत्वादिना षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नंति राजान एषां नयंति
दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नंति । राजानः ।
एषां । नयंति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नंति । विशेषेण नाशयंति । तथा द्विषः शत्रूनपि विघ्नंति । तथा दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिरो नयंति । विनाशं

प्रापयंति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छंत्यत्रेति दुर्गाणि । सुदुरो-रधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामि-त्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्यय-स्वरः । घ्नंति । हनेर्लट्यदादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनो-पधालोपः । हो हंतेः । पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । अंतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्राव-खादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । ऋतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अत्रास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगु-प्सिनहर्विर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गतौ । ऋषंत्यंत-र्गच्छंतीत्यृक्षराः कंटकाः । तन्यृषिभ्यां क्सरन्निति क्सरन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । कत्वषत्वे । यास्कस्त्वाह । ऋक्षरः कंटका ऋच्छतेरिति । न विद्यंते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्-सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्यदित्यादिना ण्यप्रत्ययः । आज्जसेरसुक् ।

आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यति । इण् गतौ । लटः थड । अदादित्वाच्छपो । इणो यणिति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । खादृ भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविक्लेन मार्गेण नयथ । पारं प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्येपामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेर्लोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धीतये । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्थेतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना ।
अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंत्रेष्वाङ्याद्रेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अस्तृतः । स्तृञ् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो
वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः ।
महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः । मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । था हेतौ च छंदसि । पा॰ ५. ३. २६. । इति किंशब्दात्प्रकारवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्ङतिङ इति निघातः । स्तोमं । ष्टुञ् स्तुतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन् । निस्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। मह्नि। मह पूजायां। औणादिक इन्प्रत्ययः। स्मरः। स्मा भक्षणे। स्माति भक्षयतीति स्मरो रूपं। औणादिको डरप्रत्ययः॥

अष्टमीमृचमाह॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं। सुम्नैरिद्व आ विवासे॥ ८॥

मा। वः। घ्नंतं। मा। शपंतं। प्रति। वोचे। देवऽयंतं। सुम्नैः। इत्। वः। आ। विवासे॥ ८॥

हे मित्रादयो देवाः। देवयंतं देवान्कामयमानं यः शत्रु-र्हंति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे। दुरुक्त-कथनभीत्याहं न कथयामि। तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रतिवोचे। भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः। अहं तु सुम्नैरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे। सर्वतः परिचरामि॥ घ्नंतं। हंतीति घ्नन्। गमहनेत्यादिनोपधा-लोपः। हो हंतेरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः। शपंतं। शप आक्रोशे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वोचे। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। माङि लुङीटि ब्रुवो वचिरिति वचिः। अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। वच उमित्युमा-गमः। न माङ्योग इत्यडभावः। देवयंतं। सुप आत्मनः क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वप्रतिषेधः। सुम्नैः। म्ना अभ्यासे। सुष्ठु म्नायतेऽभ्यस्यत इति सुम्नं। आतश्चोपसर्ग इति क-प्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। विवासे। विवा-सतिः परिचरणकर्मा॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयदा निधातोः। न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः। चित्। ददमानात्। बिभीयात्। आ। निऽधातोः न। दुःऽउक्ताय। स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं मपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते। दुरुक्ताय न स्पृहयेत्। दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्बिभीयात्। तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः। चिदित्युपमार्थे वर्तते। अक्षद्यूतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्चतुःसंख्याकानक्षपर्दकान्ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति। न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात्। अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं। तस्मादहं घ्नंतं मपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः। अत्र निरुक्तं। नि० ३. १६.। चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः। चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं। ददमानात्। दद दाने। अत्र धारणार्थः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः। धातुस्वर एव शिष्यते। बिभीयात्। ञिभी भये। लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। यासुट उदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। निधातोः। निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिना। उ० १. ६९.। भावे तुन्प्रत्ययः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। तादौ चेति गतिस्वरो न भवति। अताविति पर्युदस्तत्वात्। दुरुक्ताय। स्पृहेरीप्सितः।

पा॰ १. ४. ३६.। इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी। स्पृहयेत्। स्पृह ईप्सायां। चुरादिरदंतः। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधागुणाभावः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं। सं पूषन्दश पौष्णमित्यनुक्रांतं। आर्ते महांतमध्वानमेष्यन्निदं सूक्तं जपेत्। सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात्। तत्र जपेदित्यनुवर्तते॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात्। सक्ष्वा देव प्र णस्पुरः॥ १॥

सं। पूषन्। अध्वनः। तिर। वि। अंहः। विऽमुचः। नपात्। सक्ष्व। देव। प्र। नः। पुरः॥ १॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव। अध्वनो मार्गांस्तिर। अध्वानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय। अंहो विघ्न-हेतुं पाप्मानं वितिर। विनाशय। पूषा विशेष्यते। विमुचो नपात्। जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र। नपादिति पुत्रनाम। नपाज्जा इति तन्नामसु पाठात्। श्रुत्यंतरेऽद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते। तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते। तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति। मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति। न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायतमिति वाच्यं। पृथिव्या एव पूषत्वात्। तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेव-माम्नायते। पूषाध्वनः पातित्याहेयं वै पूषेति। तन्निर्वचनं

चान्यदेवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसच्चा । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुंचतीति विमुङ् मेघः । क्विप् चेति क्विप । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्विप् । नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सच्चा । षच सेवने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःऽशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपन्थी नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । अस्मदीयधनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टसुखो वा । तं तादृशं प्रतिपन्थिनं पथो मार्गादपजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । वृक वृक आदाने । पचादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति खल् ।

त्तिःस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आटिदेशति । टिश अतिसर्जने । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा॰ ७. ३. ८८. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप त्यं परिपंथिनं मुषीवाणं हुरश्चितं । दूरमधि स्रुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यं । परिऽपंथिनं । मुषीवाणं । हुरःऽचितं । दूरं । अधि । स्रुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं स्रुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात् । हुरश्चितं । कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । पा॰ ५. २. ८९. । इति अत्रावभिधेये इनिप्रत्ययांतो निपातितः । मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा॰ ६. ४. ८. । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । हुर्छा कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः क्विप् । राल्लोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्विपि तुगागमः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्रुतेः। स्रु गतौ। क्षिचक्षौ च संज्ञायामिति क्षिच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अज। अज गतिक्षेपणयोः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित्। पदाभि तिष्ठ तपुषिं॥ ४॥

त्वं। तस्य। द्वयाविनः। अघऽशंसस्य। कस्य। चित्। पदा। अभि। तिष्ठ। तपुषिं॥ ४॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ। भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ। कीदृशस्य। द्वयाविनः। प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य। अघशंसस्य। अस्मात्स्वनिष्टमघं शंसतः। अघशंस इति तस्करनाम। मलिम्लुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात्। कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि॥ द्वयाविनः। द्वयमस्यास्तीति द्वयावी। बहुलं छंदसीति मत्वर्थीयो विनिः। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। अघशंसस्य। अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तपुषिं। तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः। औणादिक उषिन्प्रत्ययः। बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

आ तत्ते दस्र मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे। येन पितृनचोदयः॥ ५॥

आ। तत्। ते। दस्र। मंतुऽमः। पूषन्। अवः। वृणीमहे। येन। पितॄन्। अचोदयः॥ ५॥

हे मंतुमः । ज्ञानवन्दस्म दर्शनीय । यद्वा वेर्युपचयकारिन् पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्माद्दृशं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितॄन् अंगिरःप्रभृतीन्पित्र्यदेहान-चोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दस्म । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंचीत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । यद्वा दसु उपचय इत्यस्मादंत-र्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिज-नीत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान् । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥

॥ इतिप्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि
सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम ।
धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाशीमत्तम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अधा पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णम-णिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अधा । अथशब्दे धत्वं छांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंत्रे । पा० ५. १. १२९. । इत्युद्गा-त्रादिषु पाठाद्भावेऽञ् । हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छंदसि

विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंत्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्मयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्दुःसुष्विति खल् । शेश्छंदसीति शेर्लोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्नुवतः शत्रूनोऽति । अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतॄन्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥ सश्चतः । ग्लुंचु षस्ज गतावित्यत्र सश्चिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मात् लटः शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छंत्यत्रेति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।

पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः। परादिश्छंदसि बहुलमित्यु- त्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति। अबहुव्रीहित्वात्। तत्र हि बहुव्रीहाविति वर्तते। क्षणु। क्षवि हिंसाकरणयोः। विन्विक्षण्योरश्चेत्युप्रत्ययः। उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक्। विदः। विद ज्ञाने। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने। पूषन्निह
क्रतुं विदः॥ ८॥

अभि। सुऽयवसं। नय। न। नवऽज्वारः। अध्वने।
पूषन्। इह। क्रतुं। विदः॥ ८॥

हे पूषन् सूयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय। अस्मानभितः प्रापय। अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः। मार्गे गच्छतामस्माक- मिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः। गतार्थमन्यत्॥ सूयवसं। शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूयवसो देशः। निपा- तस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। परादिश्छंदसि बहुलमित्यु- त्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः। नवज्वारः। ज्वर रोगे। भावे घञ्। नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः। थाथादिनोत्त- रपदांतोदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं। पूषन्निह क्रतुं
विदः॥ ९॥

अग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रासि। उदरं।
पूषन्। इह। क्रतुं। विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् अग्धि। अस्मानतुग्रहीतुं शक्तो भव। पूर्धि। अस्मद्गृहं धनेन पूरय। किंच प्र यंसि। अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ। शिशीहि। अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु। तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः। उदरमस्मदीयं प्रासि अन्नादिना सोमरसेन वा पूरय। अन्यत्पूर्ववत्॥ अग्धि। शक्ल शक्तौ। लोटो हिः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः। हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पूर्धि। पॄ पालनपूरणयोः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। पूर्ववद्विकरणस्य लुक्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। तिङः परत्वान्निघाताभावः। यंसि। यम उपरमे। लोडर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक्। निघातः। शिशीहि। शो तनूकरणे। लोटि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। ई हल्यघोरितीत्वं। प्रत्ययस्वरः। प्रासि। प्रा पूरणे। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥

दशमीमृचमाह॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि। वसूनि
दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न। पूषणं। मेथामसि। सुऽउक्तैः। अभि। गृणीमसि।
वसूनि। दस्मं। ईमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि। वयं न तु निंदामः। किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि। सर्वतः स्तुमः। दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे। याचामहे॥ मेथामसि। मेथृ मेधा-

हिंसनयोः। लटीदंतो मसिरिति मस इकारागमः। सूक्तैः। सुष्ठु स्तुवंती देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। थाथादिस्वरः। यद्वा कर्मणि निष्ठा। सूपमानात् क्तः। पा॰ ६. २. १४५.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। गृणीमसि। गॄ शब्दे। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। इदंतो मसिः। दस्मं। इषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मगिति मक्प्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः॥

कद्रुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुविति। घोरपुत्रः कण्व ऋषिः। गायत्री छंदः। यास्ते प्रजा इत्यंत्यानुष्टुप्। रुद्रो देवता। यथा नो मित्र इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च। अस्मे सोमेत्यादिरंत्यस्तृचस्तु सौम्य एव। सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन द्विरुपस्थानं कर्तव्यं। तथा च सूत्रितं। कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु द्विशासुपस्थानमिति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे। वोचेम शंतमं हृदे॥ १॥

कत्। रुद्राय। प्रऽचेतसे। मीळ्हुःऽतमाय। तव्यसे। वोचेम। शंऽतमं। हृदे॥ १॥

कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम। पठेम। कीदृशाय। प्रचेतसे। प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय। मीळ्हुष्टमाय। सेक्तृतमाय। अभीष्टकामवर्षाय

इत्यर्थः। तव्यसे। अतिशयेन प्रवृद्धाय। हृदे। अस्मदीयहृन्निष्ठाय॥ कत्। कदा। अंत्यलोपश्छांदसः। रुद्राय। रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः। रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः। प्रचेतसे। चिती संज्ञाने। प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः। गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। मीळ्हुष्टमाय। अतिशयेन मीढ्वान् मीळ्हुष्टमः। दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः। तमप्ययस्मयादित्वेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। तव्यसे। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। अतिशयेन तविता तवीयान्। तुश्छंदसीतीयसुन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। ईयसुन ईकारलोपश्छांदसः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वोचेम। वच परिभाषणे। लिङ्याशिष्यङ्। वच उमित्युमागमः। यासुटः स्वरेणैकार उदात्तः। हृदे। पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे। यथा तोकाय रुद्रियं॥ २॥

यथा। नः। अदितिः। करत्। पश्वे। नृऽभ्यः। यथा। गवे। तथा। तोकाय। रुद्रियं॥ २॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबंधि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति करत्। तथा करोतु। किंच यथा येन प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्वमहिष्यादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा

करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रसंबंधित्वं मंत्रांतरे समाम्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वा हा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र समाम्नातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥ करत् । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा लुङि मंत्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्य इति च्लेर्लुगादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । शाप्शपोः पत्ययोः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पक्षे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सावेकाचः इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा
विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति ।
यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति । अनुग्राह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतंति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतमंत्रद्वयस्य तथा कदा वोचेमेति पूर्वेणान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः । नाभ्य-

च्छस्येति गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंतीति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो नित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं । जलाषभेषजं । सुखरूपौषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपौषधोपेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदौषधं भवति ॥ गाथपतिं । गायेति वाङ्नाम । गाथा मण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वाग्रूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाषभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्कर्तृत्वादपि डप्रत्ययः ।

लष कांतौ। कांतिरभिलाषः। भावे घञ्। जानां लाषो यस्मिन्तज्जलाषं सुखं। जलाषरूपं भेषजं यस्मिन्रुद्रे स जलाषभेषजः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शंयोः। कंशंभ्यां। पा॰ ५. २. १३८.। इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः। सिति च। पा॰ १. ४. १६.। इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ। प्रत्ययस्वरः॥

पंचमीमृचमाह॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते। श्रेष्ठो देवानां वसुः॥ ५॥

यः। शुक्रःऽइव। सूर्यः। हिरण्यंऽइव। रोचते। श्रेष्ठः। देवानां। वसुः॥ ५॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते। यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि। स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः। वसुर्निवासहेतुश्च॥ रोचते। रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। श्रेष्ठः। प्रशस्यतरः। प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्यस्य श्र इति श्रादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वसुः। वासयति सर्वमिति वसुः। वस निवासे। अंतर्भावितण्यर्थात् शृस्वृस्निहीत्यादिनोप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः॥

आग्निमारुतं शं नः करतीति धाय्या। अथ यथेतमिति खंडे सूत्रितं। वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यवंते। आ॰ ५. २०.। इति॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये। नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

शं। नः। करति। अर्वते। सुऽगं। मेषाय। मेष्ये।
नृऽभ्यः। नारिऽभ्यः। गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति। देवः करोति। अर्वतेऽश्वाय। अर्वच्छब्दोऽश्वानाम। अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात्। मेषाय मेषजातिपुरुषाय। मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै। नृभ्यः पुरुषेभ्यः। नारिभ्यः स्त्रीभ्यः। गवे गोजातये॥ करति। डुकृञ् करणे। व्यत्ययेन शप्। अर्वते। अर्तिं गच्छतीत्यर्वा। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्। चतुर्थ्येकवचनेऽर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तृ आदेशः। वनिप्पु पौ पित्त्वादनुदात्तौ। धातुस्वरः। मेषाय। मिष स्पर्धायां। पचाद्यच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात्। मेष्ये। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। पा० ४. १. ६३. । इति ङीष्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमाभावः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात्। नृभ्यः। सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः। नारिभ्यः। नृनरयोर्वृद्धिश्च। पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। गवे। न गोश्वन्सावर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां। महि अवस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति। सोम। श्रियं। अधि। नि। धेहि। शतस्य। नृणां। महि। अवः। तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि। आधिक्येन स्थापय। तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं अवोऽन्नमधिनिधेहि ॥ अस्मे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। नृणां। नृ च। पा॰ ६. ४. ६.। इति दीर्घप्रतिषेधः। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। महीत्यादयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत। आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा। नः। सोमऽपरिबाधः। मा। अरातयः। जुहुरंत। आ। नः। इंदो इति। वाजे। भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत। मा हिंसंतु। तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत। हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज। सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः। सोमं परिबाधंते ये ते तादृशाः। क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अरातयः। रा दाने। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। नञ्स-

मादेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । हु प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । बहुलं छंदसीति बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । झिर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत । इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. । इत्यदादेशाभावे सति झोऽंत इत्यंतादेशः । नमाङ्योग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।
मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वंति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धामन्नृतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । णह बंधने । नहो भश्च । उ० ४. १२७. । इति कर्मणीञ्प्रत्ययः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिप्यडागमः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । आभूषंतीः भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्यु-

दात्तत्वं। समासे तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेदः। विद ज्ञाने। लेटि सिप्यडागमः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं। तत्रानुक्रमणिका। अग्ने षलूना प्रस्कण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथं। आद्यो द्वृचोऽश्व्युषसां चेति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः। प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः। कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च। आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च॥ प्रातरनुवाक आग्नेय क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विने शस्त्रे चेदं सूक्तं। अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं। अग्ने विवस्वदुषसस्त्वा। आ॰ ४. १३.। इति॥ वाजपेय आग्निमारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः। वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं। चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ। आ॰ ९. ९.। इति॥ पर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः। यदि पर्यायानभिष्टुच्छेदिति खंड आश्विनार्थैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः। आ॰ ६. ५.। इति सूत्रितं॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य।
आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः॥ १॥

अग्ने। विवस्वत्। उषसः। चित्रं। राधः। अमर्त्य।

आ। दाशुषे। जातऽवेदः। वह। त्वं। अद्य। देवान्।
उषःऽबुधः॥ १॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायावह। आनीय प्रापय। सोऽग्निर्विशेष्यते। अमर्त्य। मरणरहित। जातवेदः। जातानां वेदितः। तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे। जातवेदाः कस्मात्। जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं। तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पंतीति च। नि॰ ७, १९.। इति। कीदृशं राधः। विवस्वत्। विशिष्टनिवासोपेतं। चित्रं। नानाविधं। किंच। अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान्देवानावह॥ विवस्वत्। विवासनं विवः। तद्युक्तं। वस निवासने। विपूर्वादंतर्भावितण्यर्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया इति वत्वं। तसौ मत्वर्थं इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। राधः। राध साध संसिद्धौ। राध्नोत्यनेनेति राधो धनं। कारणेऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। दाशुषे। दाशृ दाने। दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसीति षत्वं। जातवेदः। जातानिवेत्तीति जातवेदाः। गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन्। यद्वा वेद इति धननाम। जातं धनं यस्य स तादृशः। आमंत्रितनिघातः। वह। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। देवान्। दीर्घादटि

समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यंत इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्विप् चेति क्विप् । रो रुत्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।
सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।
सऽजूः । अश्विऽभ्यां । उषसा । सुऽवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ताहारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा । अध्वराणां क्रतूनां रथीः । रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्यादेष हि देवरथ ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । श्नसोरल्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा° ३. २. ६६. । इति ञ्युट् । योरनादेशः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्ट-

सिक्तनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीयं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।
धूमकेतुं भाऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥
अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।
धूमऽकेतुं । भाःऽऋजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां ।
अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं । वार्ताहारं । वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं । धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं । भाऋजीकं । प्रसिद्धभासालंकृतं । भाऋजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्कवचनं । व्युष्टिषूषःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं । यागसेविनं ॥ अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरूणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इषुयुधींधीत्यादिना धमशब्दो मक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाऋजीकं । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजेश्च । उ० ४. २२. । इतीकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनाद्गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा भासाऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उछी विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्छ्यंते

तमसा वर्ज्यंत इति व्युष्टय उषःकालाः। कर्मणि क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं। तादौ चति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। अध्वरश्रियं। अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः। क्विब्वचीत्यादिना। उ० २. ५८.। क्विप् प्रत्ययः। तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च। द्वितीयैकवचनेऽचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादेशः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु॥ ४॥

श्रेष्ठं। यविष्ठं। अतिथिं। सुऽआहुतं। जुष्टं। जनाय।
दाशुषे।

देवान्। अच्छ। यातवे। जातऽवेदसं। अग्निं। ईळे।
विऽउष्टिषु॥ ४॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे स्तौमि। कीदृशं। श्रेष्ठं। अतिशयेन प्रशस्तं। युवतमं। अतिथिं। सततगमनक्षमं। स्वाहुतं। सुष्ठु आ समंताद्धोमाधिकरणं। दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं। प्रीतं। जातवेदसं। जातानां वेदितारं॥ यविष्ठं। युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः। पूर्वस्य च गुणः। अवादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अतिथिं। अत सातत्यगमने। ऋतन्यंजीत्यादिना। उ० ४. २.। इथिन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। स्वाहुतं। हु दाना-

ह्नयोः। आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः। सुः पूजायां। पा॰ १. ४. ९४.। इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वतो पूजायामिति समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात॥

पंचमीमृचमाह॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन॥ ५॥
स्तविष्यामि। त्वां। अहं। विश्वस्य। अमृत। भोजन।
अग्ने। त्रातारं। अमृतं। मियेध्य। यजिष्ठं। हव्यऽवाहन॥ ५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक। हव्यवाहन हविषो वोढः। मियेध्य यज्ञार्ह। एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि। स्तुतिकरिष्यामि॥ स्तविष्यामि। ष्टुञ् स्तुतौ। व्यत्ययेनेडागमः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। भोजन। कर्मफलं भोजयतीति भोजनः। नंद्यादिलक्षणो ल्युः। त्रातारं। त्रैङ् पालने। आदेच इत्यात्वं। एकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः। अमृतं। नञोऽजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मियेध्य। इयागमश्छांदसः। यजिष्ठं। यष्टृशब्दात्तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।
प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः ।
सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं ।
जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्टु शंसनीयः । मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः सुष्टु आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं । बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य काण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबंधिनं जनं नमस्या । पूजय ॥ सुशंसः । शंसु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा च्छंदसीत्यपित्त्वस्य विकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । गृणते । गॄ शब्दे । लटः शतृ । क्र्यादिभ्यः श्ना । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ।

नमस्या। नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति पूजार्थे क्यच। प्रत्यय-स्वरः। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं। दैव्यं। देवाद्यञञाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतोयो यञ् प्रत्ययः॥

सप्तमीमृचमाह॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते।
स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत्॥ ७॥
होतारं। विश्वऽवेदसं। सं। हि। त्वा। विशः। इंधते।
सः। आ। वह। पुरुऽहूत। प्रऽचेतसः। अग्ने। देवान्।
इह। द्रवत्॥ ७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिंधते हि। सम्यक् दीपयंति खलु। हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह। आभिमुख्येन प्रापय। द्रवदिति क्षिप्रनाम। द्रवत् ओषमिति तन्नामसु पाठात्। विश्ववेदसं। विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः। असुन्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्व-पदांतोदात्तत्वं। यद्वा वेद इति धननाम। विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदां-तोदात्तत्वं। इंधते। ञिइंधी दीप्तौ। श्नसोरल्लोप इत्यकार-लोपः। श्नान्नलोपः। पा॰ ६. ४. २३.। प्रत्ययस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः॥

अष्टमीमृचमाह॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः।
कण्वासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर॥ ८॥

सवितारं। उषसं। अश्विना। भगं। अग्निं।
विऽउष्टिषु। क्षपः।
कण्वासः। त्वा। सुतऽसोमासः। इंधते। हव्यऽवाहं।
सुऽअध्वर॥ ८॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूषःकालेषु अवोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते। स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं। अग्निमिति हविष वहेयं देवतांतरमुच्यते। सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कण्वासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते। दीपयंति॥ व्युष्टिषु। उच्छी विवासे। विवासो वर्जनं। व्युच्छ्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिरुषःकालः। कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। क्षपः। क्षपेति रात्रिनाम। ङ्याप्तो धातोरित्यत्रातः इति योगविभागादाकारलोपः। सुतसोमासः। सुतः सोमो यैः। निष्ठेति पूर्वनिपातः। पा॰ २. २. ३६.। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यवाहं। हव्यं वहतीति हव्यवाट्। वहश्चेति ण्विप्रत्ययः॥

नवमीमृचमाह॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि।
उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः॥ ९॥
पतिः। हि। अध्वराणां। अग्ने। दूतः। विशां। असि।
उषःऽबुधः। आ। वह। सोमऽपीतये। देवान्॥ अद्य।
स्वःऽदृशः॥ ९॥

हे अग्ने विश्वां प्रजानां संबंधिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उपर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभिमुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भावे इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । सुष्ठु ऋतिं गच्छतीति स्वरादित्यः । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं पश्यंतीति स्वर्दृशः । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।
असि ग्रामेष्ववीता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति
विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।
असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु ।
मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु । अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहित वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि

वेति वत्त्व्यमिति वचनाद्द्विर्वचनाभावः। विश्वदर्शतः। विश्वै दर्शनीयः। भृमृदृशीत्यादिना दृशेरतच्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। पुरोहितः। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः पुरस्शब्दः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं।
मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि। त्वा। यज्ञस्य। साधनं। अग्ने। होतारं। ऋत्विजं।
मनुष्वत्। देव। धीमहि। प्रऽचेतसं। जीरं। दूतं।
अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति। तद्वदयं त्वां निधीमहि। अत्र स्थापयामः। कीदृशं। यज्ञस्य साधनं। यज्ञनिष्पादकं। होतारमृत्विजं। ऋतौ वसंतादिके यष्टारं। प्रचेतसं। प्रकृष्टज्ञानयुक्तं। जीरं। शत्रूणां वयोहानिकरं। दूतं। देवानां दूतस्थानीयं। अमर्त्यं। मरणरहितं ॥ मनुष्वत्। औणादिकोऽसिप्रत्ययांतो मनुस्शब्दः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः। अयस्मयादित्वेन भत्वाद्रुत्वाद्यभावः। धीमहि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। लङ्यभ्यासलोपश्छांदसः। जीरं। ज्रु इति सौत्रो धातुः। जोरी च। उ॰ २. २४.। इति रक्प्रत्ययः। कात्यायनस्त्वाह रकि ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यं ।
सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अंतरः ।
यासि । दूत्यं ।
सिंधोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजंते ।
अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽन्तरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्तवार्चयो दीप्तयो भ्राजंते । दीप्यंते । तत्र दृष्टांतः । सिंधोरिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजंते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्महन्ते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो
अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि। श्रुत्ऽकर्ण। वह्निऽभिः। देवैः। अग्ने।
सयावऽभिः।
आ। सीदंतु। बर्हिषि। मित्रः। अर्यमा। प्रातःऽयावानः।
अध्वरं॥ १३॥

हे श्रुत्कर्ण श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि। अस्मदीयं वचनं श्रृणु। यो मित्रो देवो यश्चार्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आसीदंतु। उपविशंतु॥ श्रुधि। श्रु श्रवणे। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीत्यादिना हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। श्रुत्कर्ण। शृणोतीति श्रुत्। क्विपि तुगागमः। श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः। वह्निभिः। वह प्रापणे। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्‌ इति निप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सयावभिः। समानं यांतीति सयावानः। या प्रापणे। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रातर्यावाणः। पूर्ववत्। प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च। पा॰ ८. ४. ११. । इति णत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः।
पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः॥ १४॥

शृण्वंतु। स्तोमं। मरुतः। सुऽदानवः। अग्निऽजिह्वाः।
ऋतऽवृधः।
पिबतु। सोमं। वरुणः। धृतऽव्रतः। अश्विऽभ्यां।
उषसा। सऽजूः॥ १४॥

मरुतो देवाः सोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु। कीदृशाः। सुदानवः। सुष्ठु फलस्य दातारः। अग्निजिह्वाः। अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः। ऋतावृधः। सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः। तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिबतु॥ सुदानवः। डुदाञ् दाने। दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः। दानुशब्द आद्युदात्तः। शोभनं दानु येषां। आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अग्निजिह्वाः। अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः। तत्ख्यात् तात्स्थ्यं। अग्निजिह्वास्थानीयो केषां ते। छांदसमंतोदात्तत्वं। ऋतावृधः। ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः। वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः॥

त्वमग्ने वसूनिति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्चर्चोऽंत्यो देव इति। प्रस्कण्व ऋषिः। आनुष्टुभं छंदः। अग्निर्देवता। पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात्। अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्यः। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं। अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं। त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि चैतवत्। आ॰ ४. १३.। इति॥ तथा गर्गत्रिरात्रस्यांत्येऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं। आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूत्रितं। वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूँरिति चाज्यं। आ॰ १०. २.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूंरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।
यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । घृतऽप्रुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उत अपि च जनमन्यमपि दैवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं । शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं । घृतप्रुषं । उदकस्य सेक्तारं ॥ यज । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतप्रुषं । प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट् । क्विप् चेति क्विप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।
तान्रोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने ।
विऽचेतसः ।
तान् । रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतं ।
आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः खलु । हे रोहिदश्व रोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणो गीर्भिः

स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतं । अनया संख्यया संख्यातान्तान्देवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनंति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रेस्त्रयः । पा॰ ६. ३. ४८. । इति त्रिशब्दस्य त्रयस् आदेशः । संख्येति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अंगिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवं ॥ ३ ॥
प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।
अंगिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवं ॥३॥

हे महिव्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमिति । विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति च । नि॰ ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः

चतुर्थीमृचमाह ॥

मह्विकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।
राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

मह्विऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।
राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

मह्विकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमहूषत । आहूतवंतः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजंतं दीप्यमानं ॥ मह्विकेरवः । मह पूजायां । औणादिक इन्प्रत्ययः । डुकृञ् करणे । कृवापाजीत्युण् । मह्यो महांतः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते अहूषत । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।
याभिः कण्वस्य सूनवो हवंतेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवंते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाग्ने । इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे

स्वरचार्थं त्वां हवंते। त्वामाह्वयंति॥ घृताहवनं। घृतेनाहूय-तेऽस्मिन्निति घृताहवनः। अधिकरणे ल्युट्। आमंत्रिताद्यु-दात्तत्वं। श्रुधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकत्रिंशो वर्गः॥

अश्वमेधे पौष्णायामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रव-स्तमेत्येषा। सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे सूत्रितं। त्वां चित्रश्रवस्तम यद्धाहिष्ठं तदग्नये। आ॰ १०. ६.। इति॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवंते विक्षु जंतवः।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे॥ ६॥

त्वां। चित्रश्रवःऽतम। हवंते। विक्षु। जंतवः।
शोचिःऽकेशं। पुरुऽप्रियः। अग्ने। हव्याय। वोळ्हवे॥६॥

हे चित्रश्रवस्तम। अतिशयेन विविधकीर्तियुक्त पुरु-प्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकराग्ने त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विक्षु जंतवः प्रजासूत्पन्ना यजमाना हवंते। आह्वयंति। कीदृशं। शोचिष्केशं। दीप्तिरूपकेशोपेतं। तथा च वाजसनेयिन आमनंति। शोचंत इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति॥ चित्रश्रवस्तम। श्रव इत्यन्ननाम। चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः। अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रव-स्तमः। आमंत्रितानुदात्तत्वं। शोचिष्केशं। शुच दीप्तौ। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिः। प्रत्ययस्वरः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्याय। हवनक्रियया प्राप्य-त्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। वोळ्हवे।

वह प्रापणे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ढलवधत्वष्टुत्वढ-लोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य। पा० ६. ३. ११२.। इत्यकारस्यौकारः। नित्त्वादनुदात्तत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु॥ ७॥

नि। त्वा। होतारं। ऋत्विजं। दधिरे। वसुवित्ऽतमं।
श्रुत्ऽकर्णं। सप्रथःऽतमं। विप्राः। अग्ने। दिविष्टिषु॥७॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे। स्थापितवंतः। कीदृशं होतारं। आह्वातारं। ऋत्विजं। ऋतुषु यजनशीलं। वसुवित्तमं। अतिशयेन धनस्य लंभयितारं। श्रुत्कर्णं। श्रवणयोग्यकर्णोपेतं। सप्रथमस्तमं। अतिशयेन प्रख्यातं॥ दधिरे। इरेचयित्वादंतोदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। दिविष्टिषु। इष्टय एषणानि। दिवः स्वर्गस्यैषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः। सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादिव उदित्वुत्वं न क्रियते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अष्टमीमृचमाह॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः।
बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे॥ ८॥

आ। त्वा। विप्राः। अचुच्यवुः। सुतऽसोमाः।
अभि। प्रयः।
बृहत्। भाः। बिभ्रतः। हविः। अग्ने। मर्ताय।
दाशुषे॥ ८॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयाऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा अचुच्यवुः। त्वामागमयंति। कीदृशं त्वां। बृहत्। महांतं। भाः। भासमानं। कीदृशा विप्राः। दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यजमानस्य संबंधि हविर्बिभ्रतो धारयंतः॥ अचुच्यवुः। च्युङ् गतौ। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुसादेशः। जुसि चेति गुणः। बृहत्। भाः। उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। बिभ्रतः। डुभृञ् धारणपोषणयोः। शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। मर्ताय दाशुषे। उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी॥

नवमीमृचमाह॥

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय संत्य।
इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो॥ ८॥
प्रातःऽयाव्नः। सहःऽकृत। सोमऽपेयाय। संत्य।
इह। अद्य। दैव्यं। जनं। बर्हिः। आ। सादय।
वसो इति॥ ८॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूताग्ने। इह देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमस्मिन्नपि देवताजनं बर्हिरासादय। यज्ञं प्रापय॥ प्रातर्याव्णः। अस्यस्थोपाऽन इत्यकारलोपः। सहस्कृत। सहतेऽभिभवत्य-

नेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति सहस्कृतः । ओजःसहोम्भ-स्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यलुगभावश्छांदसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अर्वांचं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।
अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यं ॥ १० ॥
अर्वांचं । दैव्यं । जनं । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः ।
अयं । सोमः । सुऽदानवः । तं । पात । तिरःऽअह्न्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अर्वांचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवांतरैः सह यक्ष्व । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः । अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोअह्न्यं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यञञाविति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । यक्ष्व । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभाव-श्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्व-मविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्ङतिङ इति निघाता-भावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तिरोअह्न्यं । अहनि भवमह्न्यं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अह्नष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभाव-कर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां

छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते। तिरोह्नितोऽङ्करस्तिरोअङ्कः। प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं। इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीछंदस्कं। अत्रानुक्रमणिका। एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं। अथाश्विन एषो उषाः। आ० ४. १५.। इति सूत्रितं॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः। स्तुषे
वामश्विना बृहत्॥ १॥

एषो इति। उषाः। अपूर्व्या। वि। उच्छति। प्रिया।
दिवः। स्तुषे। वां। अश्विना। बृहत्॥ १॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीमुषा उषोदेवता दिवो द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति। तमो वर्जयति। हे अश्विनौ वां. युवां बृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे। स्तौमि॥ स्तुषे। ष्टुञ्. स्तुतौ। तिङां तिङो भवंतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः। यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिप्॥

द्वितीयामृचमाह॥

या दस्रा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां। धिया
देवा.वसुविदा॥ २॥

या। दस्रा। सिंधुऽमातरा। मनोतरा। रयीणां। धिया।
देवा। वसुऽविदा॥ २॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुष इति पूर्वेणान्वयः। कीदृशौ। दस्रा। दस्रौ दर्शनीयौ। सिंधुमातरा। समुद्रमातृकौ। यद्यपि सूर्यचंद्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तन्मातृत्वं। रयीणां धनानां मनोतरा। मनसा तारयितारौ। धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लंभयितारौ॥ मनोतरा। मनसा तरत इति मनोतरौ। तरतेरंतर्भावितण्यर्थात् ऋदोरबित्यप्। पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुत्वे सति छांदसमुत्वं। रयीणां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। धिया। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। वसुविदा। वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ। क्विप् चेति क्विप्॥

तृतीयामृचमाह॥

वच्यंते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि। यद्वां रथो
विभिष्पतात्॥ ३॥

वच्यंते। वां। ककुहासः। जूर्णायां। अधि। विष्टपि।
यत्। वां। रथः। विऽभिः। पतात्॥ ३॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथो जूर्णायां नानाशास्त्रैः स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात्। पतति गच्छति। तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यंते। अस्माभिरुच्यंते॥ वच्यंते। ब्रवीतेर्यकि ब्रुवो वचिरिति वचादेशः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः। प्रत्यय-

स्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुभशब्देन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यंते । हत्वं छांदसं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायां । जूष् वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियंति गच्छंतीति वयोऽश्वाः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पत्लृ गतौ । लेट्याडागमः । इत्यत्र लोप इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ । अपां जरः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्मद्दत्तेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागंतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उत्क्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि॰ ५, २४, । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपातितः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं । अपां ।

ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्ति । पॄ पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पिपुरिः । आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावात्कित्त्वे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यॄतां । पा॰ ७. ४. ११. । इति गुणाभावः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आंदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रौ नासत्याश्विनौ वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिबतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया । धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । दृङ् आदरे । आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञ्प्रत्ययः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये वर्गस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।
तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः ।
तिरः । तां । अस्मे इति । रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडन्नं नोऽस्मान्पीपरत् । पारयेत् । तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः । अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पृ पालनपूरणयोः । ण्यंताल्लुङि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । चङ्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । च्लेः सिच् । एकाच इतीटप्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे ।
युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे ।
युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं। समुद्रमध्यादागच्छतं। भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां। साश्वं कुरुतं॥ नावा। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। गंतवे। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। युंजाथां। युजिर् योगे। लोट्याथामि रुधादित्वाच्छ्नम्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः। धिया युयुज्र इंदवः॥ ८॥

अरित्रं। वां। दिवः। पृथु। तीर्थे। सिंधूनां। रथः। धिया। युयुज्रे। इंदवः॥ ८॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरित्रं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः। रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते। इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुज्रे। युक्ता बभूवुः॥ अरित्रं। ऋ गतौ। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। पा॰ ३. २. १८४.। इति करण इत्रप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। तीर्थे। तॄ प्लवनतरणयोः। पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगिति थक्। ऋत इद्धातोरितीत्वं। हलि चेति दीर्घः। युयुज्रे। लिटोरयो रे इत्यरेचो रे आदेशः॥

नवमीमृचमाह॥

दिवस्कण्वास इंदवो वसु सिंधूनां पदे। स्वं वव्रिं कुह धित्सथः॥ ९॥

दिवः। कण्वासः। इंदवः। वसु। सिंधूनां। पदे। स्वं।
वव्रिं। कुह। धित्सथः॥ ९॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः। यद्वा मेधाविन ऋत्विजः। अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः। कथमिति तदुच्यते। दिवो द्युलोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः। सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽतरिक्षे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः॥ अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वव्रिं स्वकीयं रूपं कुह धित्सथः। कुत्र स्थापयितुमिच्छथः। अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः॥ कुह। वा ह च छंदसीति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। कु तिहोरिति किमः कु। धित्सथः। डुधाञ् धारणपोषणयोः। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। पा॰ ७. ४. ५४. । इत्यकारस्य इसादेशः। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। पा॰ ७. ४. ५८.। इत्यभ्यासलोपः। सः स्यार्धधातुके। पा॰ ७. ४. ४९.। इति सकारस्य तकारः॥

दशमीमृचमाह॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः। व्यख्यज्जिह्वयासितः॥ १०॥

अभूत्। ऊं इति। भाः। ऊं इति। अंशवे। हिरण्यं।
प्रति। सूर्यः। वि। अख्यत्। जिह्वया। असितः॥१०॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिरंशव उषःकालीनरश्मिसिद्धर्थमभूदु। प्रादुर्भूतैव। सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत्। अग्निरसितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं श्यामो भूत्वा जिह्वया स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत्।

प्रकाशितवान्। तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकाल इत्यर्थः॥ अभून्। भूसुवास्तिङीति गुणप्रतिषेधः। हिरण्यं प्रति। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। पा॰ २. ३. ८.। इति द्वितीया। अख्यत्। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। लुङि चक्षिङः ख्याञिति ख्याञादेशः॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया। अदर्शि
वि स्रुतिर्दिवः॥ ११॥

अभूत्। ऊं इति। पारं। एतवे। पंथाः। ऋतस्य।
साधुऽया। अदर्शि। वि। स्रुतिः। दिवः॥११॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूदु। निष्पन्न एव। दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य स्रुतिः प्रसृता दीप्तिर्व्यदर्शि। विशेषेण दृष्टा। तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागतव्यं॥ एतवे। इण् गतौ। तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः। साधुया। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः। अदर्शि। कर्मणि लुङि च्लेश्चिणादेशः। चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक्। स्रुतिः। स्रु गतौ। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्॥

द्वादशीमृचमाह॥

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति। मदे
सोमस्य पिप्रतोः॥ १२॥

त त्ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति ।
भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदित पुनः पुनः क्रतं सर्वमप्यवोऽस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू
आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।
मनुष्वत् । शंभू इति शंऽभू । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस निवासे । ताच्छील्य-वयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं ।

व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिक उसिप्रत्ययः । तत्र तस्येवेति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियं । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः । अक्तुऽभि ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः श्रियमनु । आगमनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपाचरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाक्तुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वाभावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ । श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाजतेर्मनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । शेश्छंदसीति शेर्लोपः । वनथः । वन षण संभक्तौ । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाह्णिके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । उभा पिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं ॥ आ० ४. ७. । इति आश्विन-

अश्लेष्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्रवामंधांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि अपि पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पिबादेशः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि अपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्मादाद्भाव औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निंदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनोट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चं । अत्रानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाथं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।
तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥
अयं । वां । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः ऋतऽवृधा ।
तं । अश्विना । पिबतं । तिरःऽअह्न्यं । धत्तं । रत्नानि ।
दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्न्यं

तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिबतं। दाशुषे हवि-र्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं। प्रयच्छतं॥ वां। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पा॰ ८. १. २०.। इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः। स चानुदात्तः। मधुमत्तमः। मन ज्ञाने। मन्यत इति मधु। फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। धकारश्चांतादेशः। अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः। मतुप्-तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते। ऋताद्वृधा। वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। तिरोअह्न्यं। अह्नि भवोऽह्न्यः। भवे छंदसीति यत्। अह्नष्टखोरेवेति नियमान्नस्तद्धित इति टिलोपाभावः। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः। पा॰ ६. ४. १६८.। इति प्रकृतिभावाभावेऽ-ल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। तिरोहितोऽह्न्यस्तिरोअह्न्यः। तिरोऽ-न्तर्धौ। पा॰ १. ४. ७१.। इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दाशुषे। दाश्वान् साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः। चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना।
कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवं॥२॥
त्रिऽवधुरेण। त्रिऽवृता। सुऽपेशसा। रथेन। आ।
यातं। अश्विना।

कण्वासः । वां । ब्रह्म । कृण्वंति । अध्वरे । तेषां ।
सु । शृणुतं । हवं ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे योगे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा कृण्वंति । कुर्वंति । तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सु शृणुतं । सुष्ठ्वादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नंतीति बंधुराः । बंधेरौणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृणुतं । श्रुवः शृ चेति श्नुः । तत्संनियोगेन धातोः शृभावश्च । हवं । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणवादेशौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।
अथाद्य दस्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥
अश्विना । मधुमत्ऽतमं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ।
अथ । अद्य । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसं ।
उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं। हे दस्रा। अश्विनौ सोमपानार्थमथास्मदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता। अस्मदुपयुक्तं धनं धारयंतौ दाश्वांसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं। समीपे प्राप्नुतं॥ बिभ्रता। डुभृञ् धारणपोषणयोः। शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं।
कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवंते अश्विना॥४॥

त्रिऽसधस्थे। बर्हिषि। विश्वऽवेदसा। मध्वा। यज्ञं।
मिमिक्षतं।
कण्वासः। वां। सुतऽसोमाः। अभिऽद्यवः। युवां।
हवंते। अश्विना॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थे कक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं। सेक्तुमिच्छतं। हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः कण्वासो युवामुभौ हवंते। आह्वयंते॥ त्रिषधस्थे। त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः। सुपि स्थ इति कप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। सधमादस्थयोश्छंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः। मध्वा। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। जसि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावचनमिति वचनान्नाभावाभावश्च। मिमिक्षतं। मिह सेचने।

सन्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । हलंताच्चेति सनः किच्वाल्लघूपध-गुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ । ढत्वकुत्वषत्वानि । सुत-सोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्युरित्यहर्नाम । तेन तत्संबंधो प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २. २. १८. ५. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।
ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।
ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति ।
पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं । रक्षितवंतौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभी रक्षाभिरस्माननुष्ठातॄन्स्ववतं । सुष्टु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभि-मुख्येनेष्यंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाद्द्यामिवर्जमित्यभिरंतोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ । क्विप् चेति क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितस्य समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना।
रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥

सुऽदासे। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। पृक्षः।
वहतं। अश्विना।
रयिं। समुद्रात्। उत। वा। दिवः। परि। अस्मे इति।
धत्तं। पुरुऽस्पृहं ॥ ६ ॥

हे दस्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं। प्रापितवंतौ। समुद्रादंतरिक्षात्। समुद्रमित्यंतरिक्षनाम। समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात्। उत वा दिवस्परि। अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं। अस्मासु स्थापयतं॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः। असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। दिवस्परि। पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं। पुरुस्पृहं। स्पृह ईप्सायां। चुरादिरदंतः। पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः। कर्मणि घञ्। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। ञित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे।
अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः॥७॥

यत्। नासत्या। पराऽवति। यत्। वा। स्थः।
अधि। तुर्वशे।

अतः। रथेन। सुऽवृता। नः। आ। गतं। साकं।
सूर्यस्य। रश्मिऽभिः॥ ७॥

हे नासत्या। असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः। वर्तेथे। यद्वा। अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः। अतोऽस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं। आगच्छतं॥ नासत्या। सत्सु भवौ सत्यौ। न सत्यावसत्यौ। न असत्यौ नासत्यौ। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। स्थः। अस भुवि। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। गतं। गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अर्वांचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप।
इषं पृंचंता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा॥ ८॥

अर्वांचा। वां। सप्तयः। अध्वरऽश्रियः। वहंतु।
सवना। इत्। उप।
इषं। पृंचंता। सुऽकृते। सुऽदानवे। आ। बर्हिः।
सीदतं। नरा॥ ८॥

हे अश्विनौ। अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येवोपलक्ष्यार्वांचाभिमुखौ वां युवां वहंतु। प्रापयंतु। हे नरा। अश्विनौ सुकृते सुष्टु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायेषमन्नं पृंचंता संयोजयंतौ युवां बर्हिरासीदतं। दर्भं प्राप्नुतं॥ अर्वांचा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अध्वरश्रियः।

अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः। क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विप्। दीर्घश्च। वहंतु। वह प्रापणे। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। सवना। षुञ् अभिषवे। अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि। अधिकरणे ल्युट्। योरनादेशः। गुणावादेशौ। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। पृंचंता। पृची संपर्चे। शतरि रुधादित्वात् श्नम्। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुकृते। सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूते काले क्विप्। ह्रस्वस्य पितीति तुक्। सुदानवे। शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः। दानुशब्दो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सीदतं। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु॥

नवमीमृचमाह॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा।

येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये॥ ९॥

तेन। नासत्या। आ। गतं। रथेन। सूर्यऽत्वचा।

येन। शश्वत्। ऊहथुः। दाशुषे। वसु। मध्वः।

सोमस्य। पीतये॥ ९॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेनागतं। आगच्छतं। दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोहथुः। प्रापितवंतौ। तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं॥ सूर्यत्वचा। त्वच संवरणे। त्वचति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः। सूर्यस्य त्वगिव

त्वयस्य। सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च। सूर्यशब्दः षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः। ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः। स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते। ऊहथुः। वह प्रापणे। लिट्यसंयोगाल्लिट्किदिति लिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

दशमीमृचमाह॥

उक्थेभिरर्वागवसे पुरूवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे।
शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना॥१०॥

उक्थेभिः। अर्वाक्। अवसे। पुरूवसू इति पुरुऽवसू।
अर्कैः। च। नि। ह्वयामहे।
शश्वत्। कण्वानां। सदसि। प्रिये। हि। कं। सोमं।
पपथुः। अश्विना॥ १०॥

पुरूवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽस्मद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैरर्कैश्चार्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभिमुख्येन निह्वयामहे। नितरामाह्वयामः। हे अश्विनौ कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुर्हि कं। युवां पीयवंतौ खलु॥ उक्थेभिः। बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः। बहुवचने झल्येदित्येत्वं। अर्कैः। ऋच स्तुतौ। पुंसि संज्ञायां घः। प्रायेणेति करणे घः। चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं। निह्वयामहे। निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं। सदसि। सीदंत्यस्मिन्निति सदः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।

पपथुः। पा पाने। लिद्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। द्वि चेति निघातप्रतिषेधः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं। प्रस्कण्व ऋषिः। बार्हतत्वादयुजो बृहत्यः। युजः सतोबृहत्यः। उषा देवता। सह षोड़शोषस्यं त्वित्यनुक्रमणिका॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छंदसीदं सूक्तं। अथोषस्य इति खंडे सूत्रितं। प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं। आ॰ ४.१४.। इति॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती॥ १॥

सह। वामेन। नः। उषः। वि। उच्छ। दुहितः। दिवः।
सह। द्युम्नेन। बृहता। विभाऽवरि। राया। देवि।
दास्वती॥ १॥

हे दुहितर्दिवः। द्युदेवतायाः पुत्रि। उषः। उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ। प्रभातं कुरु। हे विभावरि। उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नेन सह व्युच्छ। हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ॥ उच्छा। उछी विवासे। दुहितर्दिवः। सुबामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। विभावरि। भा दीप्तौ।

आतो मनिन्क्विबित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्सं- नियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वं । दास्वती । डुदाञ् दाने । भावेऽसुन्प्रत्ययः । दा दानमस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।
उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि ।
च्यवंत । वस्तवे ।
उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।
राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बह्वश्वोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लंभयित्र्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय । अश्वावतीः । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घ- निषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत । च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्यु- दात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कंपने च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्त्वादनु-

दात्तत्वे धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। मघोनां। षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं॥

तृतीयामृचमाह॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः॥ ३॥

उवास। उषाः। उच्छात्। च। नु। देवी। जीरा।
रथानां।
ये। अस्याः। आऽचरणेषु। दध्रिरे। समुद्रे। न।
श्रवस्यवः॥ ३॥

उषा देव्युवास। पुरा निवासमकरोत्। प्रभातं कृतवतीत्यर्थः। च नु अद्याप्युच्छात्। व्युच्छति। प्रभातं करोति। कीदृशी देवी। रथानां जीरा। प्रेरयित्री। उषःकाले हि रथाः प्रेर्यंते। अस्या उषस आचरणेष्वागमनेषु ये रथाः दध्रिरे। धृताः सज्जीकृता भवंति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः। रथप्रेरणे दृष्टांतः। श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न। यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयंति तद्वत्॥ उवास। वस निवासे। लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषां। पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। उच्छात्। लेटआडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः। उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। जीरा। जु इति गत्यर्थः। सौत्रो धातुः। जीरोच्चेति रक्प्रत्ययः। अस्याः। इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिरपि सुप्त्वादनु-

दात्तेति सर्वानुदात्तत्वं। आचरणेषु। चर गत्यर्थः। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं। दध्रिरे। धृङ् अवस्थाने। लिटः कित्त्वाद्गुणा-भावे यणादेशः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। यच्छब्दयोगादनिघातः। अवस्यवः। श्रूयत इति अवो धनं। असुन्। तदात्मन इच्छंतीति अवस्यवः। सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसी-त्युप्रत्ययः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

उपो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः।
अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां॥ ४॥

उपः। ये। ते। प्र। यामेषु। युंजते। मनः।
दानाय। सूरयः।
अत्र। अह। तत्। कण्वः। एषां। कण्वऽतमः। नाम।
गृणाति। नृणां॥ ४॥

हे उषस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते। प्रेरयंति। दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छं-तीत्यर्थः। एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोक-प्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह। अत्रैवोषःकाले गृणाति। उच्चारयति। यो दातुमिच्छति यस्य नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाल एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः॥ गृणाति। गॄ शब्दे। क्र्यादिवाः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। नृणां। नामि नृ च। पा० ६.

४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः। नृ चान्यतरस्यामिति विभक्ते-रुदात्तत्वं ॥

पंचमोमृचसाह ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।
जरयंती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति ।
प्रऽभुंजती ।
जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति ।
पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती सर्वं पालयंत्यायाति घा । प्रतिदिन-मागच्छति खलु । तत्र दृष्टांतः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृश्युषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्रापयंती । असकृदुपस्या-वृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति । किंच । उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्व-कृत्यार्थं गच्छति । किंच । इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजंति ॥ घा ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये । अच इरितीप्रत्ययः । गतिसमासे छंदसि गति-कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । रुधादित्वाच्छ्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं ।

व्रजी वर्जने। वर्ज्यंत इति व्रजनं प्राणिजातं। कृपृवृजिमंदिनि-धाञ्भ्यः क्युः। उ० २, ७९,। इति क्युप्रत्ययः। कित्त्वाल्लघू-पधगुणाभावः। योरनादेशे प्रत्ययस्वरः। पद्वत्। पत् पादः। तदस्यास्तीति पद्वत्। झय इति मतुपो वत्वं। व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं। न च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजन-स्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त-त्वमिति वाच्यं। ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं। इतरथा हि मरुत्वानित्य-त्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात्॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

वि या सृजति समनं व्य१र्थिनः पदं न वेत्योदती।
वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति॥ ६॥

वि। या। सृजति। समनं। वि। अर्थिनः। पदं।
न। वेति। ओदती।
वयः। नकिः। ते। पप्तिऽवांसः। आसते। विऽउष्टौ।
वाजिनीऽवति॥ ६॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं विसृजति। प्रेरयति। व्यवहारारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादु-त्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं। किंच। उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति। तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृ-गृहे गच्छंति। ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति। न कामयते। उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः। हे वाजिनीवति। उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ता

वयः पक्षिणो नकिरासते। न तिष्ठंति। किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छंतीत्यर्थः॥ सृजति। सृज विसर्गे। तुदादित्वाच्छः। तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। ओदती। उंदी क्लेदने। उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युषाः। शतरि व्यत्ययेन शप्। व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः। उगितश्चेति ङीप्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं। अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात्। नकिष्टे। युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति षत्वं। पप्तिवांसः। पत्लृ गतौ। लिटः क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्न प्राप्नोति। तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात्। तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः। द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः। प्रत्ययस्वरः। वाजिनीवति। वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। मित्वर्थीय इनिः। ऋन्नेभ्य इति ङीप्। तादृशी क्रिया यस्याः सा। तदस्यास्तीति मतुप्। संज्ञायामिति मतुपो वत्वं॥

सप्तमीमृचमाह॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि।
शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान्॥७॥

एषा। अयुक्त। पराऽवतः। सूर्यस्य। उत्ऽअयनात्। अधि। शतं। रथेभिः। सुऽभगा। उषाः। इयं। वि। याति। अभि। मानुषान्॥७॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजित-वती सुभगा सौभाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्दुग्लोकान्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तैं रथैर्वियाति । विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि छलो छलोति सिचो लोपः । उदयनात् । उद्वेत्यत्रे त्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा । शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगा-गमश्च । ञित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्रिधः ॥८॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः ।
कृणोति । सूनरी ।
अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः ।
उच्छत् । अप । स्रिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय नानाम । प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वंतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी । सुष्टु नेत्री । अभिमतफलस्य प्रापयित्र्युषा ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किंच । मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वेष्टृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा स्रिधः शोषयितॄन

पोच्छत्। अप्रवर्जयति। तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता-
मुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः॥ अस्याः। इदमोऽ-
न्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्त। विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति
सर्वानुदात्तत्वं। नानाम। संहितायामन्येषामपि दृश्यत
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। तुजादित्वे हि तुतुजान इत्यादाविव
पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते। ज्योतिः। इणः ष इत्यनुवृत्ता-
विसुसोः सामर्थ्ये। पा॰ ८. ३. ४४.। इति विसर्जनीयस्य
षत्वं। द्वेषः। द्विष अप्रीतौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्।
लघूपधगुणः। मघोनी। मघं वनति संभजत इति मघोनी।
श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मघवन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः।
स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। भसंज्ञायां श्वयुवमघोनाम-
तद्धित इति संप्रसारणं। उच्छत्। उछी विवासे। विवासो
वर्जनं। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ्। बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः। स्रिधः। स्रिध शोषणे।
क्विप् चेति क्विप्॥

नवमीमृचमाह॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः।
आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु॥ ९॥
उषः। आ। भाहि। भानुना। चंद्रेण। दुहितः। दिवः।
आऽवहंती। भूरि। अस्मभ्यं। सौभगं। विऽउच्छंती।
दिविष्टिषु॥ ९॥

हे दिवो दुहितः। द्युलोकस्य पुत्रि। उषः। उषोदेवते
चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंताद्भाहि।
प्रकाशस्व। किं कुर्वती। दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं

सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती। संपादयंती। तथा व्युच्छंती। तमांसि वर्जयंती॥ उषः। षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं। दुहितर्दिवः। परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। आवहंती। ङीप्शपौ पित्त्वादनुदात्तौ। शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं। अतो धातुस्वरः शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भूरि। प्रभवति न विनश्यतीति भूरि। अदिशदिभूशुभिभ्य क्रिनिति क्रिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुभगस्य भावः सौभगं। सुभगान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ्प्रत्ययः। हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। पा० ७. ३. १९.। इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्नोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं। व्युच्छंती। उछी विवासे। विवासो वर्जनं। तौदादिकः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। दिविष्टिषु। दिवृशब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते। तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि।
सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवं॥१०॥
विश्वस्य। हि। प्राणनं। जीवनं। त्वे इति। वि।
यत्। उच्छसि। सूनरि।
सा। नः। रथेन। बृहता। विभाऽवरि। श्रुधि।
चित्रऽमघे। हवं॥ १०॥

हे सूनरि। उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते। यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि। तमो वर्जयसि। हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेनायाहीति शेषः। तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शुधि। शृणु॥ प्राणनं। अन चेष्टायां। ल्युट् चेति भावे ल्युट्। योरनादेशः। समासेऽनितेः। पा॰ ८. ४. १९.। इत्युपसर्गस्थाद्रेफान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं। नन्वनितेरितीौटा निर्देशात्क्रियमन चेष्टायामित्यस्य णत्वं। तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः। उच्छसि। उछी विवासे। तौदादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। सूनरि। सुष्ठु नयतीति सूनरी। नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः। गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमंत्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः। विभावरि। विशिष्टा भा यस्याः सा। छंदसीवनिपौ। पा॰ ५. २. १०९. २.। इति मत्वर्थीयो वनिप्। वनो र चेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च। श्रुधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। मघमिति धननाम।

चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । इवं । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यपप्रत्ययः । तस्य संनियोगेन संप्रसारणं च ।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।
तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्नयः ॥७७॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।
तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा ।
गृणंति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि स्तुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणंति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज व्रज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिव्रज्योश्च । पा॰ ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाच्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वात्सार्वधातु-

कानुदात्तत्वे धातुस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। सुक्रतः। सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप्। तुगागमः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अध्वरान्। ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अध्वरानित्यत्रेप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं। पा॰ १. ४. ४९.। इति कर्मसंज्ञा। सुक्रत इत्यस्य त्वकथितं च। पा॰ १. ४. ५१.। इति। नीवह्योर्हरतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात्। अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति रुत्वं। आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता। गृणंति। गृ शब्दे। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

द्वादशीमृचमाह॥

विश्वा॑न्दे॒वाँ आ व॑ह॒ सोम॑पीतये॒ऽन्तरि॑क्षादुष॒स्त्वं।
सास्मासु॑ धा॒ गोम॒दश्वा॑वदु॒क्थ्य१॒॑मुषो॒ वाजं॑ सु॒वीर्यं॑॥१२॥

विश्वा॑न्। दे॒वान्। आ। व॒ह॒। सोम॑ऽपीतये। अ॒न्तरि॑क्षात्। उ॒षः॒। त्वं।
सा। अ॒स्मासु॑। धाः॒। गोऽम॑त्। अश्व॑ऽवत्। उ॒क्थ्यं॑। उषः॑। वाजं॑। सु॒ऽवीर्यं॑॥ १२॥

हे उषः। त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह। अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय। हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वावद्श्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः। निधेहि स्थापयेत्यर्थः॥ धाः। दधातेश्छंदसि

लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् ।
मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति
विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं ।
भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
उषः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।
सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यं ॥ १३ ॥
यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।
सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः ।
ददातु । सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः
कल्याणाः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृश्यंते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं
रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं । विश्वस्य वारकं ।
यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । शोभन-
रूपोपेतं । सुग्म्यं । सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा सुग्म्यमिति
सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां ।
शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति
शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अदृक्षत ।
दृशेः कर्मणि लुङि झस्यादादेशः । च्ले सिच् । न दृशः । पा०
३. १. ४७. । इति क्सप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा० १. २. ११.। इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। इनिड्‌ढ्योर्कित्वमितकिति। पा० ६. १. ५८.। इत्यमागमाभावश्च कित्त्वादेव। पत्वकत्वषत्वानि। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारं। विश्वं वृणोतीति विश्ववारः। वृञ् वरणे। कर्मण्यण्। यद्वा। विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः। कर्मणि घञ्।"मन्त्रवृषादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। सुगम्यं। सुष्ठु गंतव्यः सुगमः। गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। तत्र भवं सुगम्यं। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये जुहूरेऽवसे महि।
सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण
शोचिषा॥१॥

ये। चित्। हि। त्वां। ऋषयः। पूर्वे। ऊतये। जुहूरे।
अवसे। महि।
सा। नः। स्तोमान्। अभि। गृणीहि। राधसा। उषः।
शुक्रेण। शोचिषा॥ १४॥

हे महि महिते पूजनीये योषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय। अव इत्यन्ननाम। अवसेऽन्नाय च जुहूरे। जुह्विरे। आह्वतवंत। सूक्तरूपैर्मंत्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः। हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य

गृणीहि। सम्यक् स्तुतमिति शब्दय। अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थं॥ ऊतयै। अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोठ्। ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः। जुहुरे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। लिट्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणं। अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः। कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः। यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात्। परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं। द्विर्वचनादीनि। इरयो रे इतीरेचो रे आदेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं। मघि। मह पूजायां। औणादिक इप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। संबुद्धावम्बार्थेति ह्रस्वत्वं। स्तोमान्। संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तं। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। गृणीहि। गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। प्रिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। राधसा। राध्नोत्यनेनेति राधः। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। उषः। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं॥

पंचदशीमृचमाह॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः।
प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः॥१५॥
उषः। यत्। अद्य। भानुना। वि। द्वारौ।
ऋणवः। दिवः।
प्र। नः। यच्छतात्। अवृकं। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि।
गोऽमतीः। इषः॥१५॥

हे उषः। त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन

दिवोऽन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारेणा-च्छादितौ व्यूर्णवः। विश्लिष्य प्राप्नोपि। तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात्। देहि। कीदृशं। छर्दिः। अवृकं। हिंसकरहितं। पृथु। विस्तीर्णं। अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि। [प्रेत्युपसर्ग-स्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते। प्रयच्छतात्। देहि। त्वदा-गमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः॥ छर्दिरिति गृहनाम। छर्दिः छदिरिति तन्नामसु पाठात्। ऋणवः। ऋणु-गतौ। छांदसे लङि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः। ततो व्यत्ययेन अपि गुणावादेशौ। अपः पित्त्वादनुदात्तत्व उप्रत्ययस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः। ऊडिद-मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। प्र नः। उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः। यच्छतात्। दाण् दाने। अपि पाघ्रत्यादिना यच्छादेशः। अवृकं। नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। पृथु। प्रथ प्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च। छर्दिरिति गृहनाम। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्रत्ययः। लघूपध-गुणः। प्रत्ययस्वरः॥

षोडशीमृचमाह॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा।
सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति॥ १६॥
सं। नः। राया। बृहता। विश्वऽपेशसा। मिमिक्ष्व। सं।
इळाभिः। आ।

सं। द्युम्नेन। विश्वऽतुरा। उषः। महि। सं। वाजैः।
वाजिनीऽवति॥ १६॥

हे उषः। नोऽस्मान्राया धनेन संमिमिक्ष्व। संसिंच। संयोजयेत्यर्थः। कीदृशेन धनेन। बृहता प्रभूतेन। विश्वपेशसा। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तेन। तथेडाभिरा। गोभिश्चास्मान्सं मिमिक्ष्व। इडेति गोनाम। इडा जगतीति तन्नामसु पाठात्। आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात्। उक्तं च। एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति। किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिक्ष्व। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि॰ ५. ५.। कीदृशेन द्युम्नेन। विश्वतुरा। सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन। तथा हे वाजिनीवति। अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्सं-मिमिक्ष्व। अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात्॥ राया। ऊडिद-मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यान-मिति विभक्तेरुदात्तत्वं। विश्वपेशसा। विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना-संज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः। मिमिक्ष्वा। मिह सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते। पादादित्वाद-निघातः। पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात्। विश्वतुरा। तूर्वंतीति तूः। तुर्वी हिंसार्थः। क्विप् चेति क्विप्। राल्लोप इति वकारलोपः।

विश्वेषां तूर्विंश्वतूः। समासस्येत्यतोदात्तत्वं। वाजिनीवति। वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। उषस्तुष्कमानुष्टुभं त्विति। कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः। तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं। पूर्वत्रोषस्यं त्वित्युक्तत्वादिदमपि सूक्तमुषस्यं॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावानुष्टुभे छंदस्येतत्सूक्तं। सूत्रितं हि। उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं। आ० ४. १४.। इति। आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि॥
वहंत्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहं॥ १॥

उषः। भद्रेभिः। आ। गहि। दिवः। चित्। रोदनात्। अधि।

वहंतु। अरुणऽप्सवः। उप। त्वा। सोमिनः। गृहं॥ १॥

हे उषः। उषोदेवते भद्रेभिर्भंदनीयैः शोभनैर्मार्गैर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात्। अधिरुपर्यर्थः। उपरिवर्तमानात्। चिदिति पूजार्थः। पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादागहि। आगच्छ। हे उषः। अरुणप्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु। प्रापयंतु॥ गहि। गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। हेरपित्त्वेन ङित्त्वेऽनुदात्तोपदे-

श्रेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति । असिद्धवदत्रा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणप्सवः । प्सा भक्षणे । प्सांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति प्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातॄणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंत इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुण्यो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेरुनन्प्रत्ययांतः । कृषाख्यायां चित् । उ० ३. ५८. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं ।
तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं ।
तेन । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशन-मिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति

क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः पेशस्शब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्यस्थाः । तिष्ठतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अव । अव रक्षणगतिप्रीतिष्वस्मीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।
उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवोऽन्तेभ्यस्परि ॥ २ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अर्जुनि ।
उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अंतेभ्यः । परि ॥ २ ॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे उषः । उषोदेवते ते तव ऋतूंरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पक्षिणश्च

दिवोऽंतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन्। प्रकर्षेण गच्छंति। रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावंतो भवंतीत्यर्थः॥ पतत्रिणः। पतॢ गतौ। पतत्यनेनेति पतत्रं। अमिनचौत्यादिनात्रन्प्रत्ययः। ततो मत्वर्थीय इनिः। द्विपत्। द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य। पा॰ ५. ४. १४०.। इति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः। अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः पत्। पा॰ ६. ४. १३०। इति पद्भावः। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ। पा॰ ६. २. १९७.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। चतुष्पत्। चत्वारः पादा अस्य। स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इणः ष इत्यनुवृत्ता-विदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। पा॰ ८. ३. ४१.। इति विसर्जनीयस्य षत्वं। न च परत्वेनास्य विधत्वात् कुप्वोः क पौ च। पा॰ ८. ३. ३९.। इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः। येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात्। अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं। आरन्। ऋ गतौ। छंदसि लुङ्-लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेर-ङादेशः। ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः। आडागमः। ऋतून्। ऋ गतौ। अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः। अनुर्लक्षणे। पा॰ १. ४. ८४.। इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीय-युक्ते। पा॰ २. ३. ८.। इति द्वितीया। संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं। दिवः। ऊडिद-मिति विभक्तिरुदात्ता। अंतेभ्यः। पंचम्याः परावध्यर्थं इति विसर्जनीयस्य सत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं।
तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती। हि। रश्मिऽभिः। विश्वं। आऽभासि।
रोचनं।
तां। त्वां। उषः। वसुऽयवः। गीःऽभिः। कण्वाः।
अहूषत ॥ ४ ॥

हे उषः। व्युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि। आ समंतात् प्रकाशयसि। हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्वा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिरहूषत। स्तुतवंत इत्यर्थः॥ कण्व इति मेधाविनाम। कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात्। आभासि। भा दीप्तौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। रोचनं। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। वसूयवः। वसु धनमात्मन इच्छंतः। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। गीर्भिः। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। कण्वाः। कण शब्दार्थः। अशिप्रुषिलटिकणि-त्यादिना क्वन्प्रत्ययः। नित्यादाद्युदात्तत्वं। अहूषत। ह्वेञो लुङि ह्वः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं।

परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । च्लेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवत्यं । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्ये क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वाश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्यं । जातऽवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊर्ध्वं वहंति । ऊं इति पादपूरणः । छांदसो मकारलोपः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यंति तथोर्ध्वं वहंतीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं । द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहंति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। दृशे। दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः। सूर्यं। राजसूयसूर्यत्यादिना षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः। अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः। सूराय विश्वचक्षसे॥ २॥

अप। त्ये। तायवः। यथा। नक्षत्रा। यंति। अक्तुऽभिः। सूराय। विश्वऽचक्षसे॥ २॥

त्ये तायवो यथा। प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि। देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यंतरात्। यद्वा। इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवंति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यंते। तथा च श्रूयते। यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति। यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यंते। सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्। यास्कस्त्वाह। नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं। नि॰ ३ं २०. । इति। तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयंति। अपगच्छंति। विश्वचक्षसे। विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्ट्वेति शेषः। तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः॥ तायुरिति स्तेननाम। तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात्। अक्तुरिति रात्रिनाम। शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात्। यथा। यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं। नक्षत्रा। नक्ष गतौ। अमिनक्षिय-

जिवंधिपतिभ्योऽत्वन्नित्यचन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। नभ्राण्नपादित्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तं। न चरति न चीयत इति वा नचत्रं। चीयतेः चरतेर्वा नचत्रमिति निपात्यत इति। श्रेश्छंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः। यंति। इण् गतौ। इणो यणिति यणादेशः। सूराय विश्वचचसे। विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचचाः। चचेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन्प्रत्ययः। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः। उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी॥

तृतीयामृचमाह॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु। भ्राजंतो अग्नयो यथा॥ ३॥

अदृश्रं। अस्य। केतवः। वि। रश्मयः। जनान्। अनु। भ्राजंतः। अग्नयः। यथा॥ ३॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यदृश्रं। जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेचंते। सर्वं जगत्प्रकाशयंतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। भ्राजंतो दीप्यमाना अग्नयो यथा। अग्नय इव॥ अदृश्रं दृशिर् प्रेचणे। वर्तमाने लुङ्। इरितो वेति च्लेरङादेशः। ऋडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः। अत एव बहुलवचनाद्दृशोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं। तिङां तिङो भवंतीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः। प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते। अदृश्रन्नस्य केतव इति। जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादि पूर्ववत्। भ्राजंतः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यें पर्वण्यस्ति सौर्यं एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितं । तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ॰ २. १०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाम्न्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामप्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूत्रितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः । आ॰ ८. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तरिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गंतासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यम्मयेषु चंद्रादिबिंबेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयंति यथा द्वारस्थदर्प-

घोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयंति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमासमंताद्भासि । प्रकाशयसि । यद्वा हे सूर्य । अंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तारकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थादर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्विप् चेति क्विप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थात्वाददादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्

ङ्ङेषि। तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तेऽपि यथास्मदभिमुखमेव सूर्यं उदेतीति मन्यंते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यंति तथोदेषीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यंतीति। तथा चाम्नायते। तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति॥ प्रत्यङ्। प्रत्यंचतीति प्रत्यङ्। अंचु गतिपूजनयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्याब्भ्यादिसंयोगांतलोपौ। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं। अनिगंतोऽंचतावित्यनिगंत इति प्रयुदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। एषि। इण् गतौ। सिप्यदादित्वाच्छपो लुक्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। स्वः। सुपूर्वादर्तेर्विच्। गुणे यणादेशः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ चेति स्वरितत्वं। दृशे। दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अनु। त्वं वरुण पश्यसि॥ ६॥

येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यंतं। जनान्। अनु। त्वं। वरुण। पश्यसि॥ ६॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण। अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि। अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः। यद्वा। उत्तरस्यामृचि संबंधः। तेन चक्षसा व्येषीति। तथा च यास्केनोक्तं। तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि। नि॰ १२. २२.। इति। भुरण्यंतं। भुरण धारणपोषणयोः। कंड्वादित्वाद्यक्। ततः शतरि कर्तरि शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते। वरुण। वृञ् वरणे। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कृवृदारिभ्य उनन्नित्युनन्प्रत्ययः। अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते। तथा चान्यत्राम्नातं। तस्मै मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति। मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च॥

सप्तमीमृचमाह॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः। पश्यन्
जन्मानि सूर्य॥ ७॥

वि। द्यां। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः।
अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य॥ ७॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं। लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः। कं लोकं। द्यां। अंतरिक्षलोकं। व्येषि। विशेषेण गच्छसि। किं कुर्वन्। अहाहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमानः। उत्पादयन्। आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य। तथा जन्मानि जननवंति भूतजातानि पश्यन्। प्रकाशयन्॥ रजस्पृथ्वित्यत्र छंदसि वाम्रेडितयोः। पा॰ ८. ३. ४९.। इति विसर्जनीयस्य सत्वं। अहा। शेश्छंदसि

बहुलमिति शेर्लोपः । मिमानः । माङ् माने । जौहो-त्यादिकः । शानचि श्लौ द्विर्भावे भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्य-स्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहंति देव सूर्य । शोचिष्केशं
विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहंति । देव । सूर्य ।
शोचिःऽकेशं । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्त सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहंति । प्रापयंति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृश्यंते स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघंटावुक्तत्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनेसिप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । स एव बहु-व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः । ताभिर्याति
स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः ।
याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः। ताद्दशीः सप्तसंख्याका अयुक्त। स्वरथे योजितवान्। कीदृश्यः। रथस्य नप्त्र्यः। न पातयित्र्यः। याभिर्युक्ताभिः रथो याति। न पतति ताद्दशीभिरित्यर्थः। एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिर्याति। यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति। अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः॥ अयुक्त। युजिर् योगे। स्वरितेत्वात्कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदं। लुङि च्लेः सिच्। एकाच। इतीट्प्रतिषेधः। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा॰ १. २. ११.। इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। झलो झलीति सिचः सकारलोपः। चोः कुरिति कुत्वं। शुंध्युवः। शुंध विशुद्धौ। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः। जसि तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः। सूरः। षू प्रेरणे। सुसूधाग्रधिभ्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। नप्त्र्यः। न पातयतीत्यर्थे नप्तृनेष्टृत्वष्ट्रादि-नोणादिषु नप्तृशब्दस्तृजंतो निपातितः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वं। सुपां सुपो भवंतीति जसो ङसादेशः। ततो यणादेश उदात्त-स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। रेफलोपश्छांदसः। उक्तं च। द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति। शाखांतरे तु नप्त्र इत्येव पठ्यते। स्वयुक्तिभिः। स्वकीयाः सूर्यसंबंधिन्यो युक्तयो योज-नानि यासां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलाद्विनिष्क्रम्योद्वयं तमसस्परीति मंत्रं ब्रूयुः। तथा च पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूत्रितं। उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य। आ॰ ६. १३.। इति॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः ।
उत्ऽतरं ।
देवं । देवऽत्रा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमं ॥१०॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात्पर्युपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उद्वयं तमसस्परीत्याह । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहंतीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुन्नततरमुत्कृष्टतरं वा देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्ये । पा॰ ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । म्वोश्च । पा॰ ८. २. ६५. । इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं ।

तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं।

उद्यन्नित्ययं तृचो रोगघ्नार्थत्यर्थः। तथा चानुक्रमण्यामुक्तं। अंत्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति। युक्तं चैतत्। यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशांतये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत्। तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत्। तस्मादिदानीमपि रोगशांतयेऽनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः। तदुक्तं शौनकेन। उद्यन्नद्येति मंत्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः। रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति॥

तृचस्याद्यां सूक्ते एकादशीमृचमाह॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं।
हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय॥ ११॥

उत्ऽयन्। अद्य। मित्रऽमहः। आऽरोहन्।
उत्ऽतरां। दिवं।
हृत्ऽरोगं। मम। सूर्य। हरिमाणं। च। नाशय॥ ११॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त। अद्यास्मिन्काल उद्यन्। उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन्। यद्वा दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन्। एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं। यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः। तदुभयमपि नाशय। मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः॥ मित्रमहः। मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ। आमंत्रितनिघातः। उत्तरां। उदित्यनेनोपसर्गेण समसंसृष्टधात्वर्थां

लक्ष्यते। तस्मादातिशायनिकस्तरप्प्रत्ययः। प्रथमपक्षेऽन्तरिक्ष-विशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति। द्वितीये त्वारो-हणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्य-प्रकर्षे इति आमुः। प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते। द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्ट-त्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। हृषादिर्वा द्रष्टव्यः। स ह्याकृतिगणः। हृद्रोगं। वा शोकष्यञ्रोगेषु। पा० ६. ३. ५१.। इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः। मम। युष्मदस्मदोर्ङ-सोत्याद्युदात्तत्वं। हरिमाणं। हृञ् हरणे। जनिहृभ्यामि-मनिन्। उ० ४. १५०.। इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वाद्वर्ण-दृढादिभ्यः ष्यञ् च। पा० ५. १. १२३.। इति चकारादि-मनिन्प्रत्ययः। इष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः॥

द्वादशीमृचमाह॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि।
अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि॥ १२॥

शुकेषु। मे। हरिमाणं। रोपणाकासु। दध्मसि।
अथो इति। हारिद्रवेषु। मे। हरिमाणं। नि।
दध्मसि॥ १२॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि। स्थापयामः। अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णेषु मे मदीयं हरिमाणं निदध्मसि।

निदध्मसि। स च हरिमा तवैव सुखेनास्तां। अस्मान्मा बाधिष्टेत्यर्थः॥ दध्मसि। इदंतो मसिरिति मस इकारागमः॥

अथोदश्रौमृचमाह॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह।
द्विषंतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रधं॥ १३॥

उत्। अगात्। अयं। आदित्यः। विश्वेन। सहसा। सह। द्विषंतं। मह्यं। रंधयन्। मो इति। अहं द्विषते।
रधं॥ १३॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोदगात्। उदयं प्राप्तवान्। किं कुर्वन्। मह्यं द्विषंतं रंधयन्। ममोपद्रवकारिणं हिंसन्। अपि च। अहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रधं। नैव हिंसां करोमि। सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः॥ अगात्। एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः। गातिस्थेति सिचो लुक्। आदित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्य-प्रत्ययः। रंधयन्। रध हिंसासंराद्ध्योः। ण्यंताच्छतः शप्। रधिज-भोरचि। पा॰ ७. १. ६१। इति णौ धातोर्नुमागमः। मो। मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे। ओदिति प्रगृह्यत्वे प्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः। द्विषते। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। रधं। रधेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः। रधिजभोरचि। पा॰ ७. १. ६१.। इति। धातोर्नुम्। अनिदितामित्यनुषंगलोपः। न माङ्योग इत्यडभावः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इंद्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः । इंद्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं । अभि त्वं पंचोना सव्यो द्वित्रिष्टुबंतमंगिरा इंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतींद्रं एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूत्रितं । अभि त्वं मेषमध्वर्यवो भरतेंद्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूत्रितं । यस्तिग्मशृंगोऽभि त्वं मेषमिंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रीं निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिंद्रं गीर्भिर्मदता
वस्वो अर्णवं ।
यस्य द्यावो न विचरंति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि
विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यं । मेषं । पुरुऽहूतं । ऋग्मियं । इंद्रं । गीःऽभिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवं ।
यस्य । द्यावः । न । विऽचरंति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं ।
अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेषं भवसि स्पर्धमानं। यद्वा काखपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिंद्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ। स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत्। अत इदानीमपि मेष इतींद्रोऽभिधीयते। मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यमंत्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। मेधातिथिं ह्रि काखायनिं मेषो भूत्वाजहारेति। आगत्य सोममपहृतवानित्यर्थः। पुरुहूतं। पुरुभिर्यजमानैराहूतं। ऋग्मियं। ऋग्भिर्विक्रियमाणं। स्तूयमानमित्यर्थः। स्तुत्या हि देवता विक्रियते। यद्वा। ऋग्भिर्मीयते शब्द्यत इति ऋग्मीः। तं। वस्वो अर्णवं। धनानामावासभूमिं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता। अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत। यस्येंद्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरंति। विशेषेण वर्तंते। तत्र दृष्टांतः। द्यावो न। यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकाराः। भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं। तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत। अभिपूजयत। मेषं। मिष स्पर्धायां। इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच् प्रत्ययः। ऋग्मियं। तस्य विकार इत्यर्थे एकाचो नित्यं मयटमिच्छंति। पा० ४. ३. १४४. १.। इति मयट्प्रत्ययः। मकारस्येकारश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। यद्वा माङ् माने शब्दे च। ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः। क्विपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्थेतीत्वं। अचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। मदता। मदी हर्षे। हेतुमति णिच्। मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः। पा० ६. ४. ९२.। इति मित्त्वे सति

मितं झस इति झस्त्वं । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घं । वस्वः । ऊस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति वचनात् घेर्ङितीति । पा० ७. ३. १११. । इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवं समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरंति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । मह्नि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं ।
इंद्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी
सूनृतारुहत् ॥ २ ॥
अभि । ईं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । ऊतयः । अंतरिक्षऽप्रां ।
तविषीभिः । आऽवृतं ।
इंद्रं । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतं । शतऽक्रतुं ।
जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रचितारो दचासो दचयितारः प्रवर्धयितार ऋभवः । उरु भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यंते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीमवन्वन् । आभिमुख्येन समभजत । वृत्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्यान्नुः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवंतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयंतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येष्विंद्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विवस्वांश्चाजायेतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं जवनो वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागभ्यारुहत् । आरूढवती । वृत्रवधं प्रति सापि वागिंद्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण संभक्तौ । लङि अपि प्राप्ते व्यत्ययेनोप्रत्ययः । स्वभिष्टिं । इष गतौ । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः क्तल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञाया-

मिति क्विप्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति नित्स्वरेत्यादिनोट्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अंतरिक्षप्रां। प्रा पूरणे। अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः। आतो मनिन्निति चकारत्वादिच्। आवृतं। वृञ् वरणे। आव्रियत इत्यावृतः। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। दधासः। दध धारणे। दधंत एभिरिति दधाः। करणे घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। आज्जसेरसुक्। भदच्युतं। च्युङ् गतौ। अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप्। ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्। शतक्रतुं। शतं क्रतवो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जवनौ। जु इति सौत्रो धातुः। करणे ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। लित्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं। अवहत्। वहेर्लुङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप्। छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः॥

द्वितीयामृचमाह॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित्।
ससेन चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य
नर्तयन्॥ ३॥

त्वं। गोत्रं। अंगिरःऽभ्यः। अवृणोः। अप। उत। अत्रये।
शतऽदुरेषु। गातुऽवित्।
ससेन। चित्। विऽमदाय। अवहः। वसु। आजौ। अद्रिं।
ववसानस्य। नर्तयन्॥ ३॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवंतं मेघमुदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽगिरसामृषीणामर्थायापावृणोः। अपवारणं कृतवानसि। वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घाट्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः। यद्वा गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहासु निहितमंगिरोभ्य

ऋषिभ्योऽपहृतानां गवां मध्ये । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि धावये मद्वयेषे । कौद्भ्याय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंत्रे व्यसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय । गातुवित् । मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनाम्ने मद्वयेऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संग्रामे जयार्थं वाव-सानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । औणादिक-स्त्रन्प्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनित्रकट्यचश्च । पा° ४. २. ५१. । इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वाराण्येषां । दृ इत्येके । द्रियंते संव्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं पर-पूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा° १. १. ५१. । इति रपरंभवति । यद्वा द्वारशब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । उ° १. ७२. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति गातुवित् । विद्लृ लाभे । अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयु-रिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संग्रामनाम । आह्वव आजाविति तत्र पाठात् । अद्रिं । अत्ति भक्षयति वैरिण-मित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः । नित्स्वादाद्युदात्तत्वं । यास्कस्त्वेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रि-रादृणात्यनेनापि वात्तेः स्यात् । नि° ४. ४. । इति । वावसा-

पंदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अव रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।
महांतं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरंधयः ।
अतिथिऽग्वाय । शंबरं ।
महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् ।
एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वाविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायातिथिभिर्गंतव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् । अतिप्रवृद्धमप्यर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमितवानसि । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितॄणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराद्ध्योः । रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविक्षेपे । क्रंतश्च । पा० ७, २, ५, । इति इडिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्तेरु-

दात्तत्वं। जज्ञिषे। जनी प्रादुर्भावे। लिटि गमहनेत्यादिनो-पधालोपः॥

सप्तमीमृचमाह॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते।
तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या॥ ७॥

त्वे इति। विश्वा। तविषी। सध्र्यक्। हिता। तव। राधः। सोमऽपीथाय। हर्षते।
तव। वज्रः। चिकिते। बाह्वोः। हितः। वृश्च। शत्रोः। अव। विश्वानि। वृष्ण्या॥ ७॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलं सध्र्यक् सध्रीचीनं। अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं। तथा तव राधः मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते। हृष्यति। किंच। तव बाह्वोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकिते। अस्माभिर्ज्ञायते। अतः शत्रोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वीर्याण्य-ववृश्चा। छेदनं कुरु॥ सहांचतीति सध्र्यक्। अंचतेर्ऋत्विगि-त्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। समासे सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः। चोः कुरिति कुत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ऽद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं। पा० ६. ३. ९५. १.। इति वचनात्सध्र्या-देशोऽंतोदात्तः। तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। राधः। राध्नोति समृद्धो भव-त्यनेन। राधोऽत्र मन उच्यते। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।

सोमपेयाय । पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्थेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ । श्नानि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । वाह्वोः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृश्चा । ओव्रश्चू छेदने । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । विकारणस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं । हृष्णया । हृष सेचने । औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि हृष्ण्यानि । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेश्छंदसीति शेर्लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि जानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासदव्रतान् ।
शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासत् । अव्रतान् ।
शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातॄन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातॄणामुपक्षपयितारः शववस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । रध्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति

नस्य। वस निवासे। कर्तरि ताच्छीलिकश्चानश्। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ। चित्त्वादंतोदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु।
वृत्रं यदिंद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे॥४॥

त्वं। अपां अपिऽधाना। अवृणोः। अप। अधारयः।
पर्वते। दानुऽमत्। वसु।

वृत्रं। यत्। इंद्र। शवसा। अवधीः। अहिं। आत्। इत्।
सूर्यं। दिवि। आ। अरोहयः। दृशे॥४॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः। अपावरीष्ठाः। तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य। यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः। तद्वतः। तादृशस्य वृत्रादेर्वसु धनमधारयः। शत्रून्हित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिप इत्यर्थः। यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं। शोभनदानयुक्तमित्यर्थः। हे इंद्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारं। तथा च शाखांतरे समाम्नातं। यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति। अहिं। आ समंताद्धंतारं। तथा च वाजसनेयिनः समामनंति। सोऽग्निषोमावभिसंबभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति। एवंभूतमसुरमवधीः। वधं प्रापितः। आदित् अनंतरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः। वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रादमुमोच इत्यर्थः॥ अपां। ऊडिद-

मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। अपिधाना। अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि। करणे ल्युट्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं। तत एकादेशस्वरः। क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। अधारयः। पादादित्वान्निघाताभावः। पर्वते। पर्ववान् पर्वतः। पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति यास्कः। दानुमत्। दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः। असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि
शुप्तावजुह्वत।
त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं
दस्युहत्येष्वाविथ॥ ५॥

त्वं। मायाभिः। अप। मायिनः। अधमः। स्वधाभिः।
ये। अधि। शुप्तौ। अजुह्वत।
त्वं। पिप्रोः। नृऽमनः। प्र। अरुजः। पुरः। प्र।
ऋजिश्वानं। दस्युऽहत्येषु। आविथ॥ ५॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः। मायेति ज्ञाननाम। शची मायेति तन्नामसु पाठात्। यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कपटैर्मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्रादीनसुरानपाधमः। अपाजीगमः। धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः। येऽसुराः स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत। अहौषुः। नाग्नौ। तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः। तथा च

कौशितकिभिराम्नायते। असुरा वा आत्मन्नजुह्वुस्तदातेऽग्नौ ते पराभवन्निति। वाजसनेयिभिरप्याम्नातं। देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धंत। ततो ह्यसुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुरिति। तथा हि नृमणः। नृषु यजमानेषु रक्षितव्येष्वनुग्रहबुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः। प्राभांक्षीः। एवं ज्ञात्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्वानमनुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु। यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविथ। प्रकर्षेण ररक्षिथ। मायिनः। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः। शुष्मी। शुभ दीप्तौ। कर्मणि क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। झषस्तथोरिति धत्वाभावश्छांदसः। खरि च। पा॰ ८. ४. ५५.। इति चर्त्वं। अजुहुत। जुहोतेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। अदभ्यस्तादिति झस्यादादेशः। हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः। पिप्रोः। पॄ पालनपूरणयोः। पॄभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः। छांदसं द्विर्वचनं। अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः। अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। यणादेशः। नृमणः। नृषु मनो यस्य। छंदस्यृदवग्रहात्। पा॰ ८. ४. २६.। इति णत्वं। अरुजः। रुजो भंगे। अस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। ऋजिश्वानं। ऋज्वश्नुते प्राप्नोतीत्यृजिश्वा। पृषोदरादिः। दस्युहत्येषु। हन हिंसागत्योः। हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः। दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तर-

यास्त्वः। किं कुर्वन्। शासत्। दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन्। अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव। यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः। अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन। कामये॥ जानीहि। ज्ञा अवबोधने। क्र्यादिकः। ज्ञाजनोर्जेति जादेशः। अत्र ह्रो गतो हदिति ह्रत्करणं ख्यादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं। मैवं। ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरेणाप्यतो दीर्घो यञोत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति। तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं। वर्धिष्यते। तसौ मत्वर्थं इति भत्वात् रुत्वजश्त्वयोरभावः। रंधय। रंध हिंसासंराद्ध्योः। शासत्। शासु अनुशिष्टौ। शतर्यदादित्वाच्छपो लुक्। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। शाकी। शक्लृ शक्तौ। भावे घञ्। ततो मत्वर्थीय इनिः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा ह्रषादिर्द्रष्टव्यः। विश्वा ता। उभयत्र शेश्छंदसीति शेर्लोपः। सधमादेषु। सह माद्यंत्येष्विति सधमादा यज्ञाः। अधिकरणे घञ्प्रत्ययः। ननु मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यं। मैवं। व्यधजपोरनुपसर्गे। पा॰ ३. ३. ६१.। इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनुपसर्गे इति पृथगुपादानं तज्ज्ञापि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं। सध मादस्थयोश्छंद-

सीति सहशब्दस्य सधादेशः। चाकन। कनी दीप्तिकांतिगतिषु। अत्र कांत्यर्थः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्। णलुत्तमो वा। पा० ७. १. ९१. । इति णित्त्वस्य विकल्पनाद्वृद्ध्यभावः। तुजा दित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः श्नथयन्ननाभुवः।
वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि
जघान संदिहः॥ ८॥

अनुऽव्रताय। रंधयन्। अपऽव्रतान्। आऽभूभिः।
इंद्रः। श्नथयन्। अनाभुवः।
वृद्धस्य। चित्। वर्धतः। द्यां। इनक्षतः। स्तवानः।
वम्रः। वि। जघान। संऽदिहः॥ ७॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्हिंसयन्वशीकुर्वन्वा। तथाभूभिः। आभिमुख्येन भवंतीत्याभुवः स्तोतारः। तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् श्नथयन्हिंसयन्वर्तते। वृद्धस्य चिद्वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्येंद्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः स्तुत्यह्निरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा निजघान। इंद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहार्षीदित्यर्थः। तथा च शाखांतरे समाम्नातं। यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवरुंध इति॥ अनुव्रताय। अनुकूलं व्रतं यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। श्नथयन्। श्नथ हिंसायां। णिचि घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं।

वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनक्षतः । नक्ष गतौ । इकारो- पजनश्छांदसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । सम्यानच् ।स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदा- दप्यानच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चे- त्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्विप् । कृदुत्तरपद- प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तक्षत् । तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षी- दित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते बिभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्राम्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्वृत्रादेर्बिभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेंद्र । आपूर्यमाणं पूर्वा- ह्णात् बलेन समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापार

मात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबंधिनः। तद्वद्वेगेन गच्छंत इत्यर्थः। एवंभूता अश्वाः अवोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्या-वहन्। आभिमुख्येन प्रापयंतु॥ तत्वत्। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उशना। वश कांतौ। वशेः कनसिः। उ॰ ४. २३८.। इति कनस्। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च। पा॰ ७. १. ९४.। इत्यनङादेशः। सर्वनामस्थाने च। पा॰ ६. ४. ८.। इत्युपधा-दीर्घत्वं। हल्ङ्यादिनलोपौ। मज्मना। टुमस्जो शुद्धौ। औणादिको मनिप्रत्ययः। न्टमणः। छंदस्यृदवग्रहादिति णत्वं। अवहन्। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ्॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः॥

एकादशीमृचमाह॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति।
उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता
ऐरयत्पुरः॥ ११॥

मंदिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इंद्रः। वंकू इति।
वंकुऽतरा। अधि। तिष्ठति।
उग्रः। ययिं। निः। अपः। स्रोतसा। असृजत्। वि।
शुष्णस्य। दृंहिताः। ऐरयत्। पुरः॥ ११॥

यत् यदेंद्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट। स्तुतोऽभूत्। तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छंता-वश्वावधितिष्ठति। रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः। यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावश्वौ

संयोज्येति योजनीयं। उग्र उद्गूर्णस्त्राष्ट्रश्च इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसा प्रवाहरूपेणापो निरसृजत्। जलानि निरगमयत्। तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृंहिताः प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत्। विविधं प्रेरितवान्॥ मंदिष्ट। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। उग्रने। ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेत्यादिना रन्प्रत्ययः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। यीरनादेशः। सचा। षच समवाये। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराङादेशः। संहितायां आङोऽनुनासिकश्छंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं। वंकू। वंचु गतौ। औणादिक उप्रत्ययः। बहुलवचनात्कुत्वं। वंकुतरा। अतिशयेन वंकू वंकुतरा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते। ययिं। या प्रापणे। आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनकित्त्वे। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुपां सुपो भवंतीति पंचम्या अमादेशः। दृंहिता। दृहि वृद्धौ। इदित्त्वान्नुम्। ऐरयत्। ईर प्रेरणे। चौरादिकः। लङ्याडागमः। आटश्चेति वृद्धिः॥

द्वादशीमृचमाह॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे।
इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि॥१२॥

आ। स्म। रथं। वृषऽपानेषु। तिष्ठसि। शार्यातस्य। प्रऽभृताः। येषु। मंदसे।

इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं ।
आ । रोहसि । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं ग्रहमग्रहीत् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपानेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे । हर्षं प्राप्नोषि । तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नाम्नो राजर्षेः संबंधिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादि-संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्य-दीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वारोहसि । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. ४. १०. । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनी दीप्तिकांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिश्चाभिलाषः । लेटि सिब्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । तुजादि

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वभावे धातोरिति धात्वंतस्योदात्तत्वं। अनर्वाणं। अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृग्ग्रहणाद्भावे वनिप्। नञा बहुव्रीहावस्यर्वणस्त्रसावनञ इति पर्युदासात्तृआदेशा-भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं। नञसुभ्यामित्युत्तरपदां-तोदात्तत्वं। श्लोकं। श्लोकृ संघाते। श्लोक्यत इति श्लोकः। कर्मणि घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। रोहसि। व्यत्ययेनात्म-नेपदं॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

अददा अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते।
मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु
प्रवाच्या॥ १३॥

अददाः। अर्भां। महते। वचस्यवे। कक्षीवते। वृचयां।
इंद्र। सुन्वते।
मेना। अभवः। वृषणश्वस्य। सुक्रतो इति सुऽक्रतो।
विश्वा। इत्। ता। ते। सवनेषु। प्रऽवाच्या॥ १३॥

अत्रेयमाख्यायिका। अंगराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीया-भिर्योषिद्भिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे। तस्मिन्समये दीर्घ-तमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे। स च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम। स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत्। हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति। एषा महिषी। अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पा-दयेति। स च तथेत्यब्रवीत्। सा महिषी तु राजानं प्रति

तथेत्युक्तायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति वुद्ध्या स्वकीयामुशिक्संज्ञां दासीं प्राहैषीत्। तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव। तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः। स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत्। स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे। तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात्। अयमर्थः पूर्वार्द्धे प्रतिपाद्यते। हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्पां। युवतिमित्यर्थः। एवंभूतां स्त्रियमददाः। तथा सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं वृषणश्वस्यैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः। मेना नाम कन्यकाभूः। तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामंत्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेना भूत्वा मघवा कुल उवासेति। तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेंद्रश्चकमे। तथा च तांडिभिराम्नातं। वृषणश्वस्य मेना नाम दुहितास। तामिंद्रश्चकम इति। अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या। प्रकर्षेण वक्तव्यानि। स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः॥ महते। वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। वचस्यवे। सुप आत्मनः क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। कक्षीवते। अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः। कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते। मेनेति स्त्रीनाम। मेना ग्ना

इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते शत्रुकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. । ५. । इत्येत्वं । वृषादित्वात्सुष्ठुः । मेना मानयंत्येना इति यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एष्विल्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थोऽध्यमाह ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।
अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पज्रेषु । स्तोमः ।
दुर्यः । न । यूपः ।
अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इंद्रः । इत् ।
रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान्रक्षितुमश्रायि । असेविष्ट । पज्रेषु । पज्रा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाट्यायनिभिराम्नातं । पज्रा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यंतेति । येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं नियतं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः । द्वारि निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वेणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य दातेंद्र इत् । इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा इच्छन्

रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन्नक्ष- यति। वर्तते। अश्रायि। श्रिञ् सेवायां। कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेश्चिणादेशः। सुध्य। धीरिति कर्मनाम। शोभना धीर्येषां। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। असि छंदस्युभ- यथा। पा० ६. ४. ८६.। इति यणादेशः। उदात्तस्वरितयो- र्यण इति स्वरितत्वं। निरेके। नितरां रेचनं निरेकः। रिचिर् विरेचने। भावे घञ्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। दुर्यः। दुरे भवो दुर्यः। भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्यु- दात्तत्वं। यूपः। यु मिश्रणे। यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः। कुयुभ्यां च। उ० ३. २७.। इति पप्रत्ययः। दीर्घ इत्यनुवृत्ते- र्दीर्घत्वं। सुगुभ्यां निच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं। अश्वयुः। यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन्। छंदसि परेच्छायामिति क्यच्। न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। अश्वाघस्यादित्यात्वं तु छांदसत्वान्न भवति। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। एवमुत्तरत्रापि। एतावांस्तु विशेषः। गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः। यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे। इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते। वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयु- रित्यपि निगमो भवति। नि० ६. ३१.। इति। चयति। चि चये। भौवादिकः। प्रयंता। यम उपरमे। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृति- स्वरत्वं॥

पंचदशीमृचमाह॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि।
अस्मिन्निंद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम॥१५॥

इदं। नमः। वृषभाय। स्वऽराजे। सत्यऽशुष्माय।
तवसे। अवाचि।
अस्मिन्। इंद्र। वृजने। सर्वऽवीराः। स्मत्। सूरिऽभिः।
तव। शर्मन्। स्याम॥ १५॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इंद्र तुभ्यमवाचि। अस्माभिः प्रायोजि। कीदृशाय।: वृषभाय। वर्षणशीलाय। स्वराजे। स्वकीयेन तेजसा राजमानाय। सत्यशुष्माय। शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात्। अवितथबलयुक्ताय। तवसे। अत्यंतं प्रवृद्धाय। यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संग्रामे सर्ववीराः। विशेषेणेरयंत्यमित्रानिति वीरा भटाः। तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं। स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः। तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम। भवेम। निवसेमेत्यर्थः। यद्वा त्वत्संबंधिनि शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम। शर्मेति गृहनाम। शर्म वर्मेति पठितत्वात्॥ स्वराजे। राजृ दीप्तौ। सत्सूद्विषेति क्विप्। सत्यशुष्माय। सत्यं शुष्मं बलं यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तवसे। तवतिः सौत्रो धातुः। अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः। वृजने। वृजी वर्जने। कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः। उ॰ २. ७९.। इति क्युः प्रत्ययः। शर्मन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः। स्याम। नश्चेति संहितायां मकारस्य धुडागमः। खरि चेति चर्त्वं। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति तकारस्य थकारः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः॥

त्वं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं। त्रयोदशी पंचदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। त्वं सु त्रयोदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति॥ गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूत्रितं। त्वं सुमेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयं। आ० ८. ६.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते।
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेंद्रं ववृत्यामवसे
सुवृक्तिभिः॥ १॥

त्वं। सु। मेषं। महय। स्वःऽविदं। शतं। यस्य।
सुऽभ्वः। साकं। ईरते।
अत्यं। न। वाजं। हवनऽस्यदं। रथं। आ। इंद्रं।
ववृत्यां। अवसे। सुवृक्तिऽभिः॥ १॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं। स्वरादित्यो द्यौर्वा। तस्य वेदितारं लब्धारं वा। यद्वा स्व सुष्ठरणीयं धनं। तस्य लंभयितारं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महय। सम्यक् पूजय। यस्येंद्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सदैव युगपदेवेरते। स्तुतौ प्रवर्तंते। यद्वा यस्येंद्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वा साकं सहेरते। गमयंति। तमिंद्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जकैः स्तोत्रैः रथमावृवृत्यां। रथं प्रत्यावर्तयामि। कीदृशं रथं। हवनस्यदं। हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं। वेगगमने दृष्टांतः। अत्यं न वाजं। गमनसाधनमश्वमिव॥

महया। मह पूजायां। चुरादिरदंतः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। सुभ्वः। सुष्टु भवंतीति सुभ्वः स्तोतारः। क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्यु-भयथाभावाद्यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽ-नुदात्तस्य स्वरितत्वं। ईरते। ईर गतौ कंपने च। अदादित्वा-च्छपो लुक्। झस्यादादेशः। टेरेत्वं। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं। अत्यं। अत्य इत्यश्वनाम। अत्यो हय इति पाठात्। वाजं। वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः। वज व्रज गतौ। करणे घञ्। अजिव्र-ज्योश्च। पा॰ ७. ३. ६०.। इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभावः इत्युक्तं। इवनस्यदं। स्यंदू प्रस्रवणे। स्यदो जवे। पा॰ ६. ४. २८.। इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः। अत एव नलोपो वृद्ध्यभावश्च। न च न धातुलोप आर्द्धधातुके। पा॰ १. १. ४.। इति वृद्धेः प्रतिषेधः। इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते। न चेयमिग्ल-क्षणा। घञो ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वेन तदेव शिष्यते। ववृत्यां। वृतु वर्तने। लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। द्विर्वचनादि। यासुटो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

द्वितीयामृचमाह॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे।
इंद्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसि जर्हृषाणो अंधसा॥२॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रंऽऊतिः ।
तविषीषु । वावृधे ।
इंद्रः । यत् । वृत्रं । अवधीत् । नदीऽवृतं । उब्जन् ।
अर्णांसि । जर्हृषाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनान्नेन जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निंद्रो यद्यदा वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरमवधीत् । हतवान् । कीदृशं वृत्रं । नदीवृतं । नदनान्नद्य आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निंद्रः । अर्णांसि जलान्युब्जन् । अधःपातयन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिर्बहुविधरक्षणवान्तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रमूतयो यस्यासौ । लुगभावश्छांदसः । वावृधे । संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदीं वृणोतीति नदीवृत् । क्विप् । तुगागमः । उब्जन् । उब्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णांसि । उदके नुट् चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । जर्हृषाणः । हृष तुष्टौ । यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । यङंतादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् । आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन् । धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि हरी हरिषु वव्र ऊधनि चंद्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः।
इंद्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरंधसः ॥ ३ ॥

सः। हि। हरः। हरिषु। वव्रः। ऊधनि। चंद्रऽबुध्नः। मदऽवृद्धः। मनीषिऽभिः।
इंद्रं। तं। अह्वे। सुऽअपस्यया। धिया। मंहिष्ठऽरातिं। सः। हि। पप्रिः। अंधसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो हरिष्वावरीतृषु शत्रुषु हरो हि। अतिशयेनावरीता खलु। शत्रुजयशील इत्यर्थः। यस्मादूधन्युदकतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते। अत एव चंद्रबुध्नः। सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः। अंतरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात्। मदवृद्धः। माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः। तैर्वर्धितः। एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याह्वे। आह्वयामि। हि यस्मात्स इंद्रोऽंधसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥ हरः। हृ इत्येके। हरत्यावृणोतीति हरः। पचाद्यच्। चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं। हरिषु। अच इरिति कर्तरीप्रत्ययः। वव्रः। वृङ् संभक्तौ। व्रियते संभज्यत इति वव्रः। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं। पा० ३. ३. ५८. ४. इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः। द्विर्भाव-

श्छांदसः। ऊधनि। उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः। सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यनङ् छंदस्यपि दृश्यते। पा० ७. १. ७६.। इति दृशिग्रहणादूधस्शब्दस्याप्यनङादेशः। यद्वा। ऊधसोऽनङ्। पा० ५. ४. १३१.। इति समासे विधीयमानोऽनङादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि भवति। चंद्रवर्णाः। चदि आह्लादने दीप्तौ च। इदित्वान्नुम्। स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। मदच्युतः। मदी हर्षे। मदोऽनुपसर्गे इति करणेऽप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अह्वे। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङादेशः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। गुणः। स्वपस्यया। अप इति कर्मनाम। शोभनमपः स्वपः। तदर्हतीति स्वपस्यः। छंदसि चेति यप्रत्ययः। मंहिष्ठरातिं। महि वृद्धौ। अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा। तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। मंहिष्ठा रातिर्यस्य। स्त्रियाः पुंवत्। पा० ६. ३. ३४.। इति पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पप्रिः। पॄ पालनपूरणयोः। आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदसीति वचनादभावे यणादेशः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्व१:स्वा अभिष्टयः ।
तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इंद्रमवाता अह्रुतप्सवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।
तं । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इंद्रं । अवाताः । अह्रुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति । आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । सुष्ठु भवंतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाम्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नम इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो मरुतो वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्थुः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः । शत्रूणां शोषयितारः । अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अह्रुतप्सवः । अकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्र्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सद्मबर्हिषः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सद्म । औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । नित्स्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। सुभ्वः। भवतेः क्विप् चेति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। जस्योः सुपोति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं। अभिष्टयः। इष्टय एषणानि। उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। एमन्नादित्वात्पररूपत्वं। वृत्रहत्ये। हनस्त चेति हंतेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। अह्रुतप्सवः। ह्रु कौटिल्ये। अस्मान्निष्ठायां ह्रुः ह्वरेश्छंदसि। पा० ७. २. ३१. । इति ह्रु आदेशः। प्सा भक्षण इत्यस्मादौणादिको डुप्रत्ययः। न ह्रुतप्सवोऽह्रुतप्सवः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूतयः।

इंद्रो यद्वज्री धृषमाणो अंधसा भिनद्वलस्य परिधीँरिव त्रितः॥ ५॥

अभि। स्वऽवृष्टिं। मदे। अस्य। युध्यतः। रघ्वीःऽइव। प्रवणे। सस्रुः। ऊतयः।

इंद्रः। यत्। वज्री। धृषमाणः। अंधसा। भिनत्। वलस्य। परिधीन्ऽइव। त्रितः॥ ५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येंद्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि।

अभिमुख्येन सस्रुः। जग्मुः। रघ्वीरिव प्रवणे। यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छंति। यत् यदांधसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिंद्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत्। व्यदारयत्। अवधीदित्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। त्रितः परिधीनिव। देवानां हविर्लेपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशात्पृथक्तो त्रितास्तत इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे। तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं। सोऽंगाराणभ्यपातयत्। तत एकतोऽजायत। स द्वितीयमभ्यपातयत्। ततो द्वितोऽजायत। स तृतीयमभ्यपातयत्। ततस्त्रितोऽजायतेति। तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः। तान्यथा स अभिनत् तद्वत्॥ स्वर्दृष्टिं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। युध्यतः। युध संप्रहारे। दैवादिकः। व्यत्ययेन शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। रघ्वीः। रघि गत्यर्थः। रंघिबंह्योर्नलोपश्च। उ० १ं २८। ह्युप्रत्ययः। वोतो गुणवचनादिति ङीप। जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ङीप्स्वरः शिष्यते। धृषमाणः। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। श्नु प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। भिनत्। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। वलस्य। वल संवरणे। वलति संवृणोति सर्वमिति वलः। पचाद्यच्। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। परिधीन्। परिधीयंत इति परिधयः। उपसर्गे घोः किः। पा० ३. ३. ९२.।

इति दधातेः कर्मणि क्तिप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकार-
लोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो
बुध्नमाशयत्।
वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघंथ हन्वोरिंद्र
तन्यतुं॥ ६॥

परि। ईं। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः।
वृत्वी। रजसः। बुध्नं। आ। अशयत्।
वृत्रस्य। यत्। प्रवणे। दुःऽगृभिश्वनः। निऽजघंथ।
हन्वोः। इंद्र। तन्यतुं॥ ६॥

यो वृत्रोऽपो वृत्वी। उदकान्यावृत्य रजसो बुध्नमंतरिक्ष-
स्योपरिप्रदेशमाशयत्। आश्रित्याशेत। तस्य वृत्रस्य प्रवणे
प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृभिश्वनो दुर्ग्रहव्याप-
नस्य। तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते। स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः। एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्व-
योर्हे इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं
वज्रं। तृतीयार्थे द्वितीया। तन्यतुना वज्रेण निजघंथ।
नितरां प्रजहर्थ। तदानीमीमेनं त्वामिंद्रं घृणा शत्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति। परितो व्याप्नोति। त्वदीयं शवो
बलं च तित्विषे। प्रदिदीपे॥ तित्विषे। त्विष दीप्तौ। लिटि
प्रत्ययस्वरः। तिङ्परत्वान्निघाताभावः। वृत्वी। वृञ् वरणे।
स्नात्व्यादयश्च। पा० ७. १. ४९.। इत्यादिग्रहणात् क्त्वाप्रत्य-

यस्येकारः। रजसः। रंज रागे। रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोंऽतरिक्षं। असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं। पा० ६. ४. २४. १. । इति नलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अशयत्। शोङो व्यत्ययेन परस्मैपदं। बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। दुध्रं भिक्षनः। यद्व उपादानेऽशू व्याप्तावित्यनयोर्दृंशब्द उपपदे पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। निजघंथ। हन हिंसागत्योः। लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वतः। पा० ७. २. ६२. । इति निषेधः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योद त्तत्वं। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। तन्यतुं। तनु विस्तारे। अस्माद्वतन्यंजोत्यादिना यतुच्। यद्वा स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः॥

सप्तमीमृचमाह॥

इंद्रं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना।
त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसं॥७॥

इंद्रं। न। हि। त्वा। निऽऋषंति। ऊर्मयः। ब्रह्माणि।
इंद्र। तव। यानि। वर्धना।
त्वष्टा। चित्। ते। युज्यं। वावृधे। शवः। ततक्ष। वज्रं।
अभिभूतिऽओजसं॥७॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितॄणि तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि। नितरां प्राप्नुवंत्येव। तत्र दृष्टांतः। ऊर्मयो जलप्रवाहा इंद्रं न। यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत्। त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे। प्रावर्धयत। अपि च अभिभूत्यो-

जसं शत्रूणामभिभवितृणामोजसा बलेन युक्तं वज्रं ततक्ष । तीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषंति । ऋषी गतौ । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । चि चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतीत्यूर्मयः । अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वधना । वृधु वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । शेश्छंदसीति शेर्लोपः । ततक्ष । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् । तादौ च निति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतविंद्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।
अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्र । वृत्रं । मनुषे । गातुऽयन् । अपः ।
अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रं । आयसं । अधारयः । दिवि । आ । सूर्यं । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेंद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृत्रं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषा-

मस्माकं दर्शनायाधारयः। स्थापयां चक्रपे॥ जघन्वान्। हंतेः लिटः क्वसुः। विभाषा गमहनविदविशामितोडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः। गातुयन्। गातुमिच्छति। छंदसि परेच्छायामपीति क्यच। न छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः। क्यजंताच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते। वाह्वोः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

नवमोऽचमाह॥

बृहत्स्वयंद्रममवद्यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः।
यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु॥९॥

बृहत्। स्वऽचंद्रं। अमऽवत्। यत्। उक्थ्यं। अकृण्वत।
भियसा। रोहणं। दिवः।
यत्। मानुषऽप्रधनाः। इंद्र। ऊतयः। स्वः। नृऽसाचः।
मरुतः। अमदन्। अनु॥९॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृत्रभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत। अकुर्वन्। कीदृशं बृहत्साम। स्वचंद्रं। स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं। अमवत्। अमति गच्छन् रुजत्यनेनेत्यमो बलं। तद्युक्तं। दिवः स्वर्गस्य रोहणं। आरोहणहेतुभूतं। एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राज्ञाता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः। यद्यदा मानुषप्रधनाः। प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम। मनुष्यहितसंग्रामा ऊतयः स्वर्लोकस्य रचितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नॄन्सेवमाना भूत्वेंद्रमपि तेनैव रूपेणान्वमदन्। आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन्। तदानीं स इंद्रो वृत्रवध प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः॥ स्वचंद्रं। स्वकीयं चंद्रं यस्य।

क्त्वाचंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् । युत्वेन षकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच समवाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहर्थेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि ण्विप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षे णिचि मदो हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठान्मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इंद्र ते ।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभि-
नच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् ।
अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इंद्र । ते ।
वृत्रस्य । यत् । बद्बधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य ।
शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वृत्रस्य स्वनाच्छब्दाद्भियसा भयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते सति त्वदीयो वज्रो रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यङ्लुगंताल्लङि यङो वेत्यपृक्तप्रत्यय-

स्येडागम । अडागम उदात्तः । वर्द्धमानस्य । बाष्ट विलोडने । ताच्छीलके चानश् बहुलं छंदसीति शपः श्नुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च छांदसत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिन्न्विंद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।
अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निंद्र । अत्राह । अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन सता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । लिङर्थे लङ्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छांदसो द्विर्भावः । यद्वा बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः

श्चिष्यती। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यद्वृत्तयोगाद-निघातः। विश्रुतं। श्रु श्रवणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। वर्हणा। वर्ह वल्ह परिभाषण-हिंसादानेषु। अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः। बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वं। प्रत्ययस्वरः। निवर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च। भुवत्। भू सत्तायां। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीका-रलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः॥

द्वादशीमृचमाह॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः।
चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं॥१२॥

त्वं। अस्य। पारे। रजसः। विऽओमनः। स्वभूतिऽओजाः।
अवसे। धृषत्ऽमनः।
चकृषे। भूमिं। प्रतिऽमानं। ओजसः। अपः। स्व१रिति
स्वः। परिऽभूः। एषि। आ। दिवं॥ १२॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेंद्र। अस्यास्माभिः परि-दृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्ष-णार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे। कृतवानसि। किंच। ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः। तथा स्वः सुष्ठुर-णीयं गंतव्यं। आप इत्यंतरिक्षनाम। अपोऽंतरिक्षलोकं। आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परिग्रहीता। परिपूर्वो भवतिः परि-ग्रहणार्थः। एषि। प्राप्नोषि॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्ते-रुदात्तत्वं। व्योमनः। अवतिर्गत्यर्थः। अव रक्षणगतिकांती-

त्वभिधानात्। विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम। यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य चोट्। गुणः। दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा भावे मनिन्। विविधमोम रक्षणं यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। स्वः। सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। अव्ययादाप्सुपः। पा० २. ४. ८२.। इति सुपो लुक्। न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं॥

भूनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया। तथैवासूत्रयत्। शस्यमुक्तं तृतस्यनिमवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः। आ० ८. ५.। इति। तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः।
विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्य-
स्त्वावान्॥ १३॥

त्वं। भुवः। प्रतिऽमानं। पृथिव्याः। ऋष्वऽवीरस्य।
बृहतः। पतिः। भूः।
विश्वं। आ। अप्राः। अंतरिक्षं। महिऽत्वा। सत्यं। अद्धा।
नकिः। अन्यः। त्वाऽवान्॥ १३॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः। प्रतिनिधिर्भवसि। यथा भूर्लोको महानचिंत्यशक्तिः। एवं त्वमपीत्यर्थः। तथा ऋष्ववीरस्य। वीरयंति विक्रांता भवंतीति वीरा देवाः। ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः।

तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः। पालयितासि। तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः। निश्चयेन आ समंतादपूरयः। अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति। नास्तीति। यदेतत्तदद्धा सत्यमेव॥ भुवः। भवतेर्लेटि सिप्यडागमः। उवङादेशः। पृथिव्या। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता। बृहतः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। भूः। छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अप्राः। प्रा पूरणे। आदादिकः। लङ्यडागमः। महित्वा। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। त्वावान्। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थे वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो
अंतमानशुः।
नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे
विश्वमानुषक्॥ १४॥

न। यस्य। द्यावापृथिवी इति। अनु। व्यचः। न।
सिंधवः। रजसः। अंतं। आनशुः।
न। उत। स्वऽवृष्टिं मदे। अस्य। युध्यतः। एकः। अन्यत्।
चकृषे। विश्वं। आनुषक्॥ १४॥

यस्येंद्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते । प्राप्तुमसमर्थे बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्येंद्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नानशुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीक्षतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येंद्रस्य बलस्यांतं वृत्रादयो न प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्त्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुपक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः पिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषंतोऽंतोदात्तः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनशुः । अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । अश्नोतेश्चेति नुडागमः । आनुषक् । अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात् क्विप्यनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।
वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे ।
देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।
वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इंद्र ।
प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽवास्मिन्संग्राम आर्चन्। प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन वचनेनापूजयन्। सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संग्रामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन्। अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन्। यद्वा त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः। हे इंद्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता। भ्रंशयति शत्रूनिति भृष्टिरश्रिः। तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण। अश्रिमत्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाम्नातं। वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्रिः कार्योऽष्टाश्रिर्वै वज्र इति। तेन वज्रेण वृत्रस्यानं प्रति। आननं मुखं प्रति। यद्वा श्वासहेतुं प्राणं प्रति निजघंथ। नितरां प्राहार्षीः॥ आर्चन्। अर्च पूजायां। भौवादिकः। आडागम उदात्तः। सस्मिन्। तदोः सः सौ। पा० ७. २. १०६.। इति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं। यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः। देवासः। आज्जसेरसुक्। आनं। आननं। वर्णलोपश्छांदसः। यद्वा अन प्राणने। अन्यतेऽनेनेत्यानं प्राणं। करणे घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं। जघंथ। हन हिंसागत्योः। थल्युपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः॥

न्यू ष्वित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं। दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टा नव जगत्यः। सव्य ऋषिः। इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। न्यू ष्वेकादशांत्ये त्रिष्टुभाविति॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सूक्तं। तथा चासूत्रयदा-

चार्यः। न्यू षु वाचमष्ट, धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या॥ आ° ६. ४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सदने विवस्वतः।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते॥ १॥

नि। ऊं इति। सु। वाचं। प्र। महे। भरामहे। गिरः॥ इंद्राय। सदने। विवस्वतः।
नु। चित्। हि। रत्नं। ससतांऽइव। अविदत्। न। दुःऽस्तुतिः। द्रविणःऽदेषु। शस्यते॥ १॥

महे महत इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे॥ नितरां प्रयुंज्महे। ऊ इति पादपूरणः। यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियंते। हि यस्मात् इंद्रो नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीय-मसुराणां धनमविदत्। विंदति। तत्र दृष्टांतः। ससतामिव॥ यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत्। अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः। द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते। नाभि-धीयते। अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वेण संबंधः॥ न्यू षु इत्यस्योदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। तत्रोदात्तपर-त्वात्संहितायां कंप्यते। इकः सुञीति दीर्घत्वं। सुञ इति षत्वं। महे। मह पूजायामित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्द-

लोपश्छांदसः। नू चित्। ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः। ससतामिव। षस स्वप्ने। अस्माच्छतृ तादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः। अविदत्। विद्लृ लाभे। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिद्युताद्ीति च्लेरङा-देशः। अडागम उदात्तः। हि चेति निघातप्रतिषेधः। द्रवि-णोदेषु। द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः। द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययांतो द्रविणशब्दः। तस्मिन्कर्मण्युपपद आतोऽनुपसर्गे क इति कः। पूर्वपदस्य सुगागमश्छांसः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। शस्यते। शंसु स्तुतौ। यस्यनिदितामिति नलोपः॥

द्वितीयामृचमाह॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः।
शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं
गृणीमसि॥ २॥

दुरः। अश्वस्य। दुरः। इंद्र। गोः। असि। दुरः। यवस्य।
वसुनः। इनः। पतिः।
शिक्षाऽनरः। प्रऽदिवः। अकामऽकर्शनः। सखा।
सखिऽभ्यः। तं। इदं। गृणीमसि॥ २॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि। तथा गोः पश्वादेर्दुरो दातासि। तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि। वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता। शिक्षानरः। शिक्षतिर्दानकर्मा। शिक्षाया दानस्य नेतासि। प्रदिवः पुराणः। प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः।

अकामकर्शनः। कामान्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः। न कामकर्शनोऽकामकर्शनः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः। सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः। एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि। ब्रूमहे॥ दुरः। डुदाञ् दाने। मंदिवाशिमथिचतिचंक्यंकिभ्य उरच्। उ॰ १. ३८.। इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति। अत एवाकारलोपः। शिक्षानरः। शिक्ष विद्योपादाने। ऋदोरप्‌ हलः। पा॰ ३. ३. १०३.। इत्यकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। षष्ठीसमासः समासस्यैत्यंतोदात्तत्वं। गृणीमसि। गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। इदंतो मसिरिति मसेरिकारः॥

तृतीयामृचमाह॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्द्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु।
अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः
कामसूनयीः॥ ३॥

शचीऽवः। इंद्र। पुरुऽकृत्। द्युमत्ऽतम। तव। इत्।
इदं। अभितः। चेकिते। वसु।
अतः। संऽगृभ्य। अभिऽभूते। आ। भर। मा। त्वाऽयतः।
जरितुः। कामं। ऊनयीः॥ ३॥

शचीवः। शचीति प्रज्ञानाम। हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः। द्युमत्तम। अतिशयेन दीप्तिमन्। अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत्। तवैव स्वभूतमिति चेकिते। अवगमस्माभिर्ज्ञायते।

अतः कारणादहं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः । आभर । अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । शचीवः । मतुवसो रुरिति रुत्वं । पाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङंताद्वर्तमाने लिट्यमंत्रे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छंदसीति भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसमात्वं । क्यजंताल्लटः शतृ । तस्मादुपदेशात्सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽतरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. । इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्लेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्मंत क्षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमतिं
गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं दरयंत इंदुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुं-
धानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दरयंतः । इंदुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सं ।
इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः ।
एभिरिंदुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकम-
मतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः अश्वभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन
च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
भिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं
दरयंतो हिंसंतोऽत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रवः सत्या भूत्वेंद्र-
दत्तेनान्नेन संरभेमहि । संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥
सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर् आवरणे । स्वरितेत्त्वा-
दात्मनेपदं । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
गतिकारकोपपदात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्यमित्यैश्वर्यं । न मति-
रमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति-
षेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैर-
भिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः ।
पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया ।
अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि । तथैवान्नेन संरभेमहि । तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि । कीदृशै-र्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः । पुरूणां बहूनामाह्लादकैः । अभिद्युभिः । अभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा । अश्वावत्या । अश्वैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् । श्चुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिवशब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च निती‍ति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६.१.१२२. । इति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते ।
सोमासः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।
तत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि ।
सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिंद्र वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निबर्हयः । अवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।
नम्या यदिंद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम
मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा ।
पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इंद्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः ।
नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संवद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि। उपैव गच्छसि। सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः। घेति पादपूरणः। शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि। सम्यग्विनाशयसि। शत्रूणां पुराण्यभेत्सीरित्यर्थः। हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्यस्मान्निबर्हयः। नितरामहिंसीः। अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः॥ युधा। युध संप्रहारे। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। एषि। इण् गतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। धृष्णुया। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। पुरा। पॄ पालनपूरणयोः। पूरयति राज्ञामभिमतामीति। क्विप् चेति क्विप्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता। हंसि। हंतेर्लटि सिप्यदादित्वाच्छपो लुकि नश्चापादांतस्येत्यनुस्वारः। नम्या। णम प्रह्वत्वे। औणादिक इन्प्रत्ययः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया ड्यादेशः। टिलोपः। सख्या। शेषो घ्यसखि। पा॰ १. ४. ७.। इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाच्चाभावाभावे यणादेशः। नमुचिं। इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः। औणादिकः किप्रत्ययः। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मायिनं। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इनिः॥

अष्टमोऽध्याचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।
त्वं शता वंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया ।
अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।
त्वं । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अनानुऽदः ।
परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं । उत अपि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्यावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । ताहशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्वनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् । बिभिदिषे ॥ वधीः । हंतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्वृद्ध्यभावः । पा० ७. १. ३५. । अत एवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दादस्यायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्ठनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टिड्ढाणञ् । पा० ४. १. १५. । ङीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि

सिपि दधादित्वात् श्नम्। इतश्चेतीकारलोपः। हल्ड्याब्भ्य इति सकारलोपः। अनानुदः। दो अवखंडने। आदेच इत्यात्वं। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। संहितायां दीर्घश्छांदसः। परिषूताः। षू प्रेरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या
दुष्पदावृणक्॥ ९॥

त्वं। एतान्। जनऽराज्ञः। द्विः। दश। अबंधुना।
सुऽश्रवसा। उपऽजग्मुषः।
षष्टिं। सहस्रा। नवतिं। नव। श्रुतः। नि। चक्रेण।
रथ्या। दुःऽपदा। अवृणक्॥ ९॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबंधुना सहायरहितेन सुश्रवसैतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन्। षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते। षष्टिं सहस्रा। सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं। तान्राज्ञ ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबंधिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन। शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः। ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक्। न्यवर्जयः। त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः॥ जनराज्ञः। समासांतविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः। पा० ५. ४. ९१.। राजन्-

शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। अबंधुना। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुश्रवसा। शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य। आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। उपजग्मुषः। गमेर्लिटः क्वसुः। शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्वसोरेव स्वरः शिष्यते। रथ्या। रथस्येदं रथ्यं। रथाद्यत्। पा० ४. ३. १२१.। इति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। दुष्पदा। पद गतौ। ईषद्दुःसुष्विति खल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पूर्ववद्विभक्तेराकारः। अवृणक्। वृजी वर्जने। रौधादिकः। लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सिपो लोपः। चोः कुरिति कुत्वं॥

दशमीमृचमाह॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिंद्र तूर्वयाणं।
त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः॥१०॥

त्वं। आविथ। सुऽश्रवसं। तव। ऊतिऽभिः। तव।
त्रामऽभिः। इंद्र। तूर्वयाणं।
त्वं। अस्मै। कुत्सं। अतिथिऽग्वं। आयुं। महे। राज्ञे।
यूने। अरंधनायः॥ १०॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजनमाविथ। ररक्षिथ। तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव त्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविथेति शेषः। किंच त्वं महे महते यूने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुत्सादींस्त्रीन्राज्ञोऽरं-

धनायः। वशमनयः। रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः॥ धामभिः। दधातेः पालने। आदेच इत्यात्वं। आतो मनिन्निति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अरंधनायः। रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति। तत्करोतीति णिच्। इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्येतीष्ठ-वद्भावाट्टिलोपः। छंदसि शपि दीर्घश्छांदसः॥

एकादशीमृचमाह॥

य उद्दचींद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम।
त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं
दधानाः॥ ११॥

ये। उत्ऽऋचि। इंद्र। देवऽगोपाः। सखाय। ते।
शिवऽतमाः। असाम।
त्वां। स्तोषाम। त्वया। सुऽवीराः। द्राघीयः। आयुः।
प्रऽतरं। दधानाः॥ ११॥

हे इंद्र ये वयमुद्दच्युदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्यंतं प्रिया अत एव शिवतमा असाम। अतिशयेन कल्याणा अभूम। ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम। स्तवाम। अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवंतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्म॥ देवगोपाः। देवा गोपा येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असाम। अस भुवि। लुङर्थे लोटाडु-त्तमस्य पिच्चेति पिद्वद्भावात्पिच्च ङिन्नेति ङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः। पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। स्तोषाम। स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलं लेटीति बहुल-

ग्रहणात् लोटग्रपि सिप्। तस्य पित्त्वान्न घः। सुवीराः। वीर-वीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। द्राघीयः। दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। प्रतरं। प्रशब्दात्तरप्यमु च छंदसि। पा० ५. ४. १२.। इत्यद्रव्य-प्रकर्षेऽमुप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। दधानाः। दधातेः शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं। षष्ठ्यष्टमीनवम्येका-दश्यस्त्रिष्टुभः। शिष्टाः सप्त जगत्यः। सव्य ऋषिः। इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। मा नोऽष्टौ त्रिष्टुप्। षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं। तथा च सूचितं। मा नो अस्मिन्मघवन्निंद्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या। आ० ६. ४.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शवसः
परीणशे।
अक्रंदयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा
समारत॥ १॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि।
ते। अंतः। शवसः। परिऽनशे।
अक्रंदयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः।
भियसा। सं। आरत॥ १॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र। अस्मिन्परिदृश्यमानेंऽहसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षैप्सी-

र्रिति शेषः। यस्मात्ते तव शवसो बलस्यांतोऽवसानं परोणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते। सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः। तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत्। अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबंधीन्युदकानि चाक्रंदयः। शब्दयसि। क्षोणीः क्षोण्यः। क्षोणीति पृथिवीनाम। तदुपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा त्वद्भयेन कथा कथं न समारत। न संगच्छंते। त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयाऽपि लोका बिभ्यतीति भावः॥ पृक्ष॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः। परोणशे। नशतिर्व्याप्तिकर्मा। कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। नद्यः। द्वितीयार्थे प्रथमा। रोरुवत्। रु शब्दे। यङ्लुगंताल्लटः शतृ। अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्। शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः उवङादेशः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। कथा। था हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः। तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः। आरत। ऋ गतौ। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदं। छांदसे वर्तमाने लङ्यदादित्वाच्छपो लुक्। छस्यादादेशः। आडागमो वृद्धिश्च॥

द्वितीयामृचमाह॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि ष्टुहि।
यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो
न्यृंजते॥ २॥

अर्च। शक्राय। शाकिने। शचीऽवते। शृण्वंतं। इंद्रं।
महयन्। अभि। स्तुहि।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा ।
वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चा । एवंविधमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतीः शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं महयन्पूजयन्नभिष्टुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यृंजते । नितरां प्रसाधयति । ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा । नि॰ ६. २१. । इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानां ॥ अर्चा । अर्चः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं । शाकिने । शक्तिः शाकः । शक्लृ शक्तौ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि । स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृंजते । ऋजि भृजी भर्जने । इदित्त्वान्नुम् । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो
हि षः ॥ ३ ॥

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्यं । वचः । स्वऽक्षत्रं । यस्य ।
धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्ऽश्रवाः। असुरः। बर्हणा। कृतः। पुरः। हरिऽभ्यां।
वृषभः। रथः। हि। सः॥ ३॥

हे स्तोतः। दिवे दीप्ताय बृहते महते इंद्राय शूष्यं। शूषमिति सुखनाम। तत्र साधु शूष्यं। तादृशं स्तुतिलक्षणं वचोऽर्चा। उच्चारय। यस्येंद्रस्य धृषतः शत्रून्धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति। हि यः स हि स खल्विंद्रो बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता। यद्वा। असुः प्राणो बलं वा तद्वान्। रो मत्वर्थीयः। अथवा। असवः प्राणाः। तेन चापो लक्ष्यंते। प्राणा वा आप इति श्रुतेः। तान्राति ददातीत्यसुरः। बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता। हरिभ्यामश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः। वृषभः कामानामवर्षिता। रथो रंहणशीलः॥ शूष्यं। तत्र साधुरिति यत्। सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं। धृषतः। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। व्यत्ययेन शः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। बृहच्छ्रवाः। बृहच्छ्रवो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असुरः। असु क्षेपणे। असेरुरन्नित्युरप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बर्हणा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। पुरः। पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः॥

चतुर्थीमृचमाह॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं
भिनत्।
यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं
पृतन्यसि॥ ४॥

त्वं । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रित-मुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संज्ञमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा वृंदं समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं । पृतन्यसि । तानसुराञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छ्रसितान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपयः इति पूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । ण्यंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । त्मना । मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाच्छोरन्य-तरस्यां । पा॰ ७. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नि यदृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रंदिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥

नि। यत्। वृणक्षि। श्वसनस्य। मूर्द्धनि। शुष्णस्य। चित्। व्रंदिनः। रोरुवत्। वना।

प्राचीनेन। मनसा। बर्हणाऽवता। यत्। अद्य। चित्। कृणवः। कः। त्वा। परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य। अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः। तस्य व्रंदिनः स्वकिरणै राम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्द्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि। आवर्जयसि। प्रापयसीत्यर्थः। वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यंते। तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते। प्राचीनेन प्रकर्षेण गंत्रा। अपराङ्मुखेनेत्यर्थः। बर्हणावता। निबर्हयतीति बर्हणा[illegible] पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा। तद्वता। एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः। घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति। यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते। न कोऽपीत्यर्थः। अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः॥ वृणक्षि। वृजी वर्जने। रौधादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्राचीनेन। प्रपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः। खस्येनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनैकार उदात्तः।

अद्या चित्। निपातस्य चेति दीर्घत्वं। क्षणवः। क्षवि हिंसाकरणयोश्च। इदित्त्वान्नुम्। लेटि सिप्यडागमः। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। वकारस्याकारादेशश्च। तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। गुणावादेशौ। आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः। अत्र निरुक्तं। वृंदो वृंदतेर्मृदूभावकर्मणः। निहणश्चि यच्छ्रसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितृ रोरूयमाणो वनानोति वा धनानोति वा। नि॰ ५. १६.। इति। धनानोति पचे मेधस्य धनानोति व्याख्येयं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः॥

पष्ठीमृचमाह॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो।
त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव॥ ६॥

त्वं। आविथ। नर्यं। तुर्वशं। यदुं। त्वं। तुर्वीतिं। वय्यं। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
त्वं। रथं। एतशं। कृत्व्ये। धने। त्वं। पुरः। नवतिं। दंभयः। नव॥ ६॥

हे इंद्र त्वं नर्यादींस्त्रीन्राज्ञ आविथ। ररक्षिथ। तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव। अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतस्य ऋषिमेतशमेतस्य संज्ञकं धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्व्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः। यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं। एतश इत्यश्वनाम। एतशमश्वं च ररक्षिथेति योज्यं। तथा त्वं शंबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि

दंभयः। व्यनीनशः॥ एतशं। एति गच्छतीत्येतशः। इण् गतौ। इणस्तशन्तशसुनौ। उ० ३. १४७.। इति तशन् प्रत्ययः। गुणः। कृतश्ये। कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति।
उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः। घ। राजा। सत्ऽपतिः। शूशुवत्। जनः। रातऽहव्यः। प्रति। यः। शासं। इन्वति।
उक्था। वा। यः। अभिऽगृणाति। राधसा। दानुः। अस्मै। उपरा। पिन्वते। दिवः ॥ ७ ॥

स घा खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः शूशुवत्। आत्मानं वर्धयति। य इं प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शासमिंद्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति। व्याप्नोति। उक्था वोक्थानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेनान्नेन सहाभिगृणाति। तस्याभिमुखीकरणाय शंसति। अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेंद्र उपरोपरान्मेघान्। उपर इति मेघनाम। तच्च यास्केनैवं निरुक्तं। उपर उपलो मेघो भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा। नि० २. २१.। इति। तान्मेघान्दिवः सकाशात्पिन्वते। सेचयति दापयति यावत् ॥ घा। ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः। सत्पतिः। सतां पतिः सत्पतिः।

पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शूशुवत्। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। छंनाद्वर्तमाने लुङि: च्लेश्चङादेशे संप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं च बलीय इत्यंतरंगमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा णौ च संश्चङोः। पा० ६. १. ३१। इति संप्रसारणं। संज्ञा-पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावे द्विर्वचनादि। उवङादेशः। शतहव्यः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शास्तं। शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। वृषादिर्वा द्रष्टव्यः। स ह्याकृतिगण इत्युक्तं। यद्वा शंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः। इन्वति। इवि व्याप्तौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अभिष्टृणाति। गृ शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः। पूर्ववन्निघाताभावः। उपरा। सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। पिन्वते। पिवि मिवि णिवि सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

अष्टमीमृचमाह॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे।
ये त इंद्र ददुषो वर्धयंति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च॥८॥

असमं। क्षत्रं। असमा। मनीषा। प्र। सोमऽपाः।
अपसा। संतु। नेमे।
ये। ते। इंद्र। ददुषः। वर्धयंति। महि। क्षत्रं। स्थविरं।
वृष्ण्यं। च॥८॥

इंद्रस्य क्षत्रं बलमसमं। न केनचित्समं। सर्वाधिक-मित्यर्थः। तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा। न कस्यापि बुद्ध्या

समाना। सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः। नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः। नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु। प्रवृद्धा भवंतु। हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवंतो ये त्वदीयं महि महत् चत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृषण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति। प्रवृद्धं कुर्वंति। यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतस्तवेति योजनीयं॥ नेमे। सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः। पा० ७. १. १७.। त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि। फि० ४. १०.। इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। ददुषः। ददातेर्लिटः क्वसुः। जसो व्यत्ययेन शसादेशः। संप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं च वलोप इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्वरः। महि। महेरौणादिक इन्प्रत्ययः। स्थविरं। अजिरशिशिरेत्यादिना। उ० १. ५३.। तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः॥

नवमीमृचमाह॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इंद्रपानाः।
व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व॥ ९॥
तुभ्य। इत्। एते। बहुलाः। अद्रिऽदुग्धाः। चमूऽसदः। चमसाः। इंद्रऽपानाः।
वि। अश्नुहि। तर्पय। कामं। एषां। मनः। वसुऽदेयाय। कृष्व॥ ९॥

हे इंद्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः। चम्यंते भक्ष्यंत इति चमसाः सोमाः। एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः। कीदृशा इत्याह। बहुलाः। प्रभूताः। अद्रिदुग्धाः। अद्रिभिर्ग्रावभिर-

भिपुताः। चमूषदः। चमूषु चमसेष्ववस्थिताः। इंद्रपानाः। इंद्रस्य पानेन सुखकराः। अतस्त्वं तान्चग्न्धि। व्याप्नुहि। व्याप्य चैषां त्वदीयानामिंद्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय। पूरयेति यावत्। अथानंतरं वसुदेयायास्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व। कुरुष्व॥ तुभ्य। छांदसो मलोपः। अद्रिदुग्धाः। दुहेः कर्मणि निष्ठा। तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चमूषदः। चमू अदने। चमंत्यनेनेति चमूः। कृषिचमितनीत्यादिनौणादिक ऊप्रत्ययः। चमूषु सीदंतीति चमूषदः। सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्रपानाः। कर्मणि च येन संस्पर्शात्। पा० ३. ३. ११६.। इति पिबतेः कर्मणि ल्युट्। अग्न्धि। व्यत्ययेन परस्मैपदं। वसुदेयाय। डुदाञ् दाने। अस्मादचो यदिति भावे यत्। ईद्यतीतीकारादेशः। गुणः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। कृष्व। डुकृञ् करणे। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥

दशमीमृचमाह॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽतर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः।
अभीमिंद्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते॥ १०॥

अपां। अतिष्ठत्। धरुणऽह्वरं। तमः। अंतः। वृत्रस्य। जठरेषु। पर्वतः।
अभि। ईं। इंद्रः। नद्यः। वव्रिणा। हिताः। विश्वाः। अनुऽस्थाः। प्रवणेषु। जिघ्नते॥ १०॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणह्वरं। धरुणशब्दो धारावचनः।

धारानिरोधकं तमोऽंधकारमतिष्ठत्। अयमेवार्थः स्पष्टोक्रियते॥ वृत्रस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वंतर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत्। अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वादुदृष्ट्यु-दकमप्यावृतमित्युच्यते। ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः॥ नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यंते। वव्रिणा-वरकेण वृत्रेण छिताः पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठंतीः एवंविधा अप इंद्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्व-भिजिघ्नते। अभिगमयति॥ वव्रिणा। वृञ् वरण इत्यस्मादादृ-गमहनजन इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि। यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। अनुष्ठाः। आतश्चोपसर्गे इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। जिघ्नते। हंतेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मने-पदं। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं॥

एकादशीमृचमाह॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिंद्र तव्यं।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्राये च नः स्वपत्या इषे
धाः॥ ११॥

सः। शेऽवृधं। अधि। धाः। द्युम्नं। अस्मे इति। महि।
क्षत्रं जनाषाट्। इंद्र। तव्यं।
रक्ष। च। नः। मघोनः। पाहि। सूरीन्। राये। च।
नः। सुऽअपत्ये। इषे। धाः॥ ११॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः। अधिनि-धेहि। कीदृशमित्याह। शेवृधं। संशमनं। रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं। तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजना-

नामभिभविद्ध तव्यं प्रवृद्धं चत्रं वलं चाधिधा इति शेषः। हे इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनयतः ख्रत्वा रच्चा। पालय। सूरीन् विदुषोऽन्यानपि पाहि। पालय। तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायैषेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः। धेहि स्थापय॥ धाः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। वहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अस्मे। सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शे आदेशः। जनाषाट्। जनान् सहत इति जनाषाट्। छंदसि सहः। पा॰ ३. २. ६३.। इति ण्विः। अत उपधाया इति वृद्धिः। सहेः साडः स इति षत्वं। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः। तव्यं। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। अचो यदिति यत्। गुणे धातो-स्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। रच्चा। रचं पालने। शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं। मघोनः। श्वयुवमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं। पाहि। अदादित्वाच्छपो लुक्। हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते। मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः। स्वपत्यै। शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता। नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः। पा॰ ७. ३. ११३.। इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि। पा॰ ६. १. ८८.। इति वृद्धिः।

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं। तथा चानुक्रांतं। दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति। हीत्यभिधानात्तुह्या-दिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये

मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं। सूत्रितं च। दिवश्चिदस्येति पर्यास: स नो नव्येभिरिति च। आ० ६. ४.। इति॥ विषुवति निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं। सूचितं च। ग्रंथदेवोत्तराणि षद दिवश्चिदस्य। आ० ८. ६.। इति॥ समूळहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूत्रितं। त्वं महां इंद्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महां इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं। आ० ८. ७.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति।
भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे वंसगः॥ १॥

दिवः। चित्। अस्य। वरिमा। वि। पप्रथे। इंद्रं। न। मह्ना। पृथिवी। चन। प्रति।
भीमः। तुविष्मान्। चर्षणिऽभ्यः। आऽतपः। शिशीते। वज्रं। तेजसे। न। वंसगः॥ १॥

अस्येंद्रस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि विपप्रथे। विस्तीर्णं बभूव। पृथिवी चन पृथिव्यपि च मह्ना महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति। भूमिरपींद्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति। ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः। भीमः शत्रूणां भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणामातपः। आ समंतात्तापकारी। एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते। तनुकरोति तीक्ष्णीकरोति। तत्र दृष्टांतः। वंसगो न। वन-

नीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। वरिमा। उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच्। प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः। पप्रथे। प्रथ प्रख्याने। मह्ना। महिम्ना। वर्णलोपश्छांदसः। यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। तृतीयैकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। प्रति। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते। पा° २. ३. ८.। इतींद्रशब्दाद्द्वितीया। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। पा° २. ३. ११.। इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति। भीमः। ञिभी भय इत्यस्माद्भियः षुग्वा। उ° १. १४६.। इति मक्प्रत्ययः। भीमो विभ्यत्यस्मादिति यास्कः। नि° १. २०.। आतपः। तपतीति तपः। पचाद्यच्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। शिशीते। शो तनुकरणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। ई हल्यघोरितीत्वं। अनजादावपि लसार्वधातुके। पा° ६. १. १८९.। व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं। वंसगः। वन षण संभक्ता वित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः। वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः। डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः। दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सं अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता
　　वरीमभिः।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा
पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।
विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः ।
ओजसा । पनस्यते । ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः। समुद्द्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रमंत-
रिक्षं। तत्र भवः समुद्रियः। एवंभूतः सन्वरीमभिः स्वकीयै
संवरणैर्यद्वोरुत्वैर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणी-
र्वृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति। स्वीकृत्य
वर्धयतीति भावः। स चेंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते।
वृष इवाचरति। हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः। तथा स इंद्रो युध्मो
योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्र-
वधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते। पनः स्तोत्रमिच्छति॥ अर्णवः।
अर्णसो लोपश्च। पा० ५. २. १०९. २.। इति मत्वर्थीयो
वप्रत्ययः सलोपश्च। प्रत्ययस्वरः। नद्यः। नद अव्यक्ते शब्द
इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच। चित इत्यंतोदात्तत्वं। नदडिति
टित्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति ङीप्। यस्येति लोप उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। जसि यणादेश उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति स्वरितत्वं। द्वितीयार्थे प्रथमा। अनया व्युत्पत्त्या
नद्य इत्याप उच्यंते। तथा च श्रूयते। अदावनदता हते
तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिंधव इति। समु-
द्रियः। समुद्राभ्राद्घ इति भवार्थे घप्रत्ययः। घस्येयादेशः।
तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वं। गृभ्णाति। हृग्रहोर्भ इति

भत्वं । विषिताः । षिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मादौणादिक ईमनिच्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा उरुशब्दादिमनिचि दीर्घं चाद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायंते । वर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्त्वादात्मनेपदं । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युधः । युध संप्रहार इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।
प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इंद्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।
प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

प्र इंद्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववंतं मेघं नाकार्षीः । न हि हतो भुंक्ते । इंद्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हंति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितॄणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इंद्रो देवता वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोग्र उद्गूर्ण इंद्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे

देवैः सर्वैः पुरोहितः। पुरस्तादवस्थापितः। धर्मणां। धृञ् धारणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन्। नित्त्वा-दाद्युदात्तत्वं। इरज्यसि। इरज् ईर्ष्यायां। ऐश्वर्यं इत्येके। कंड्वादित्वाद्यक्। वीर्येण। शूर वीर विक्रांतौ। चुरादिः। अचो यदिति यत्। णिलोपः। वहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं। तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं द्व्यच्छं-दसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं। देवता। देव एव देवता। देवात्तलिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। चेकिते। कित ज्ञाने। अस्माद्यडंताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्यतोलोपयलोपौ। पुरोहितः। पुरस्शब्दस्यास्मिन्प्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इंद्रियं।
वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा
यदिन्वति॥ ४॥

सः। इत्। वने। नमस्युऽभिः। वचस्यते। चारु। जनेषु।
प्रऽब्रुवाणः। इंद्रियं।
वृषा। छंदुः। भवति। हर्यतः। वृषा। क्षेमेण। धेनां।
मघऽवा। यत्। इन्वति॥ ४॥

स इत् स एवेंद्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिरृषिभिर्वचस्यते। वच इच्छन् क्रियते। स्तूयत

इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेंद्र आत्मीयेषु जनेष्विंद्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाण. प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियक्षतश्छंदुरुपच्छंदयिता भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणेंद्रकृतेन रक्षणेन युक्तः सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा वृषेंद्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यंतं कुर्वंति मुनयो वचस्ययंति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतोलोपयलोपौ । यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्त्वाद्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरेणांतोदात्तः । इंद्रियं । इंद्रस्य लिंगमिंद्रियं । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा । पा॰ ५. २. ९३. । इति लिंगादिष्वर्थेष्विंद्रशब्दात् घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽंतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्तौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्दधति त्विषीमत इंद्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इंद्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेंद्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संग्रामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यदेंद्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इंद्राय सर्वे जनाः श्रद्दधति । श्रदिति सत्यनाम । इंद्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यंते ॥ महानि । महांतीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः । यद्वा मह्यंते पूज्यंत इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयंति संगच्छंतेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । समीणः । उ० २. ११. । इति थक्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्जो शुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । च्छलां जग् च्छशि । पा० ८. ४. ५३. । इति सकारस्य जश्त्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्तौ । इन् सर्वधातुभ्यः इतीन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हंतेर्यङ्लुगंतात्परस्मैपदं

बहुवचनं च। बहुलं। छंदसीति शपः श्लुः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अभ्यासस्य घत्वं। निगागमश्च। आगनीगंतीति च। पा॰ ७. ४. ६५.। इति चशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वाद्दाधर्त्यादावेतद्द्रष्टव्यं॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्ष्मया वृधान ओजसा विनाशयन्।
ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत्॥ ६॥

सः। हि। श्रवस्युः। सदनानि। कृत्रिमा। क्ष्मया। वृधानः। ओजसा। विऽनाशयन्।
ज्योतींषि। कृण्वन्। अवृकाणि। यज्यवे। अव। सुऽक्रतुः। सर्तवै। अपः। सृजत्॥ ६॥

श्रवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्ष्मया भूम्या समानं वृधानो वर्धनशीलः। यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं। शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः। ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन्। कुर्वन्। सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स खल्विंद्रो यज्यवे यष्ट्रे यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टिलक्षणान्युदकान्यवसृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः॥ कृत्रिमा। डुकृञ् करणे। ड्वितः क्त्रिः। पा॰ ३. ३. ८८.। इति भावे

क्विप्रत्ययः । त्वे मंन्नित्यं । पा॰ ४. ४. २८. । इति निर्वृत्तार्थे मप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे क्विप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । घेश्छंदसि बहुलमिति घेर्लोपः । क्षमया । क्षमूष् सहने । क्षमते प्राणिजातमनंतसुपद्रवमिति क्षमा । षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्-प्रत्ययः । ततष्टाप् । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । षह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादौणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता । मनः । पा॰ ४. १. ११. । इति ङीपो निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा॰ ४. १. १३. । इति डाप् । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अवृकाणि । वृञ् वरणे । सृवृभूशुषि-मुषिभ्यः कक् । उ॰ ३. ४६. । इति कक्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यज्यवे । यजिमनिशुंधि-दसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्यु-दात्तत्वं । सुक्रतुः । बहुव्रीहौ । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं । सर्तवै । सृ गतौ । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवै-प्रत्ययः । गुणः । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । सृजत् । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाचा हरी वंदनश्रुदा कृधि ।

यमिष्टासः सारथयो य इंद्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवंति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वांचा । हरी इति । वंदनऽश्रुत् । आ । कृधि ।
यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इंद्र । ते । न । त्वा । केताः । दभ्नुवंति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्मदभिमतफलप्रदानायास्तु । भवतु । हे वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः । हरी त्वदीयावश्वावर्वांचास्मदभिमुखावाकृधि । आभिमुख्येन कुरु । हे इंद्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यंतारः । अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः । यद्वा भीतास्तोत्थाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभ्नुवंति । न हिंसंति ॥ सोमपावन् । आतो मनिन्क्वनिबिति वनिप् । असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वांचा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वंदनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदित्वान्नुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्रवणे । क्विपि तुगागमः । यमिष्ठासः । यंतुः शब्दात्तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । आज्जसेरसुगित्यसुक् । सारथयः । सर्तेर्णिच्च । उ० ४. ८०. । इति अथिन्प्रत्ययो णिलोपश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः । कित ज्ञाने । चिकेतति प्रतिकूलं जानंतीति केताः । पचाद्यच् । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूलतया ज्ञायंत इति केताः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दभ्नुवंति । दंभु दंभे । स्वादित्वाच्छ्नुः । तस्य ङित्त्वादनिदितामिति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन हुश्नुवोरिति यणादेशाभावेऽचि श्नु धा-

त्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । घृणिपृश्निरि-
त्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । ऋत उत्वं दीर्घश्च ।
यद्वा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्निन्युदोष्ठ्य-
पूर्वस्येत्युत्वं ।' हलि चेति दीर्घः । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वद्भवति । पा॰ ८. २. ४४. १. । इति निष्ठावद्भावान्नत्वं ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रचितं वसु विभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥८

अप्रऽचितं । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हं । सहः ।
तन्वि । श्रुतः । दधे ।
आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
क्रतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रचितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्बिभर्षि ।
स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवांस्तन्व्या-
त्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे ।
धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वद्भिर्बल-
कृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्ये-
तस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठंते । तत्र दृष्टांत । अवतासो न ।
अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणि-
भिराव्रियंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु
क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यंते ॥ अप्रचितं । चि चय
इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अण्यदर्थे इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः ।
अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं चितं

यस्य तदप्रचितं । न प्रचितमप्रचितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभर्षि । डुभृञ् धारणपोषणयोः । लटि सिपि शपः श्लुः । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अषाळ्हं । षह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह । पा० ७. २. ४८. । इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं । यदुक्तं साढेति तृजंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु छंदसि वावचनमिति अच्च घेः । पा० ७. ३. ११९. । इत्यचौत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षड़्चं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिष्ठाय । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एष प पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । न । अत्यः ।
योषां । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।
दक्षं । मह । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य ।
हरिऽयोगं । ऋभ्वसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्तैष इंद्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषश्चमूषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयंस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योषां । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चेंद्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य मह महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पॄ पालनपूरणयोः । पॄभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । पुरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशः । हलि चेति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्विषः । वकारस्य रेफश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातुपाठे तु भर्व हिंसायामिति पठ्यते । अस्मदौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्यौकारश्छांदसः । पायते । पा पाने । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव

बहुव्रीहिस्वरेण श्रिष्यते। ऋभ्वसं। उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः॥

द्वितीयामृचमाह॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा॥२॥

तं। गूर्तयः। नेमन्ऽइषः। परीणसः। समुद्रं। न। संऽचरणे। सनिष्यवः।
पतिं। दक्षस्य। विदथस्य। नु। सहः। गिरिं। न। वेनाः। अधि। रोह। तेजसा॥२॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः। यद्वा नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवंतः। एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहंति। स्तुवंत इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छंतो वणिजो धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न। यथा नावा समुद्रमधिरोहंति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवंतीति भावः। हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह। स्तुहीति यावत्। तत्र दृष्टांतः। वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न। यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहंति॥ गूर्तयः। गृ शब्दे। गृणंति स्तुवंतीति गूर्तयः। क्तिच्क्तौ चेति क्तिच्। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। नेमन्निषः। णम प्रह्वत्व इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनेत्वं। तकारस्य नकारादेशश्च। नमंत

इष्यंतींद्रं प्राप्नुवंतीति नेमन्निषः। इषु गतावित्यस्मात् क्किप चेति क्किप्। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा णीञ् प्रापणे इत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः। बहुलवचनान्नकारस्येत्वं न्नाभावः। नीताः प्रत्ता इषो येषां। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। परीणसः। णस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात्। परितो नसंति गच्छंतीति परिणसः। क्किप् चेति क्किप्। निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा नशतिर्गतिकर्मा। अस्मात्पूर्ववत् क्किपि शकारस्य सकारः। सनिष्यवः। षणु दाने इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः। सनिमात्मन इच्छंतीति क्यच्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः। सुगागमोऽपि वक्तव्यः। पा° ७. १. ५१. २.। इति सुक्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। नू। ऋचि तुनुघेति सांहितिको दीर्घः। सद्रः। अस्मादुत्तरस्य मतुपश्छांदसो लुक्॥

तृतीयामृचमाह॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः।
येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि
　　दामनि॥ ३॥

सः। तुर्वणिः। महान्। अरेणु। पौंस्ये। गिरेः। भृष्टिः।
　　न। भ्राजते। तुजा। शवः।
येन। शुष्णं। मायिनं। आयसः। मदे। दुध्रः। आभूषु।
　　रमयत्। नि। दामनि॥ ३॥

स इंद्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणि-स्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि° ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येंद्रस्य शवो बलं पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेणवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिनं । शृंगमिव । तद्यथोन्नतं सद्दीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवच-युक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता । एवंभूत इंद्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरामयत् न्यवासयत् तद्बलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः । दुष्टान् भ्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । धृङ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा° ३. २. ५. २. । यणादेशः । रेफलोपश्छांदसः । रामयत् । अमंतत्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।
यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयर्ति रेणुं बृहदर्ह-
रिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं ।
सिसक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

स्वरित्येतन् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यंते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। अहन्। हंतेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सेर्लोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। औजः। उज आर्जवे। लङ्याडागमो वृद्धिश्च॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु
माहिनः।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया
पाष्यारुजः॥ ६॥

त्वं। दिवः। धरुणं। धिषे। ओजसा। पृथिव्याः। इंद्र।
सदनेषु। माहिनः।
त्वं। सुतस्य। मदे। अरिणाः। अपः। वि। वृत्रस्य।
समया। पाष्या। अरुजः॥ ६॥

हे इंद्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे। दधिषे। स्थापयसि। यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः। मेघान्निरगमयः। वृत्रस्यावरकं हनं च समया प्रष्टया पाष्या शिलया यद्वा प्रज्ञया व्यरुजः। विशेषेणाभांक्षीः॥ धिषे। दधातेश्छांदसो वर्तमाने लिट्। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्द्विर्वचनाभावः। क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। माहिनः। महेरिनण् च। उ० २. ५७। इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इनण्प्रत्ययः। अत उपधाया इति वृद्धिः। अरिणाः। री गतिरेषणयोः। क्र्यादिकः। लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व

इति ऋखत्वं। समया। षम ष्टम वैक्लव्ये। समतीति समा। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। पाप्या। पिषृ संचूर्णने इत्यस्मा-दौणादिक पन्प्रत्ययः। बहुलवचनादुपधाया आकारः। छादि-कारादक्तिन इति ङीष्। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। तृतीयैक-वचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। भरुजः। रुजो भंगे। तौदादिकः। अस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थं एकविंशो वर्गः॥

प्र मंहिष्ठायेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं। तथा चानुक्रांतं। प्र मंहिष्ठायेति॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं। सूत्रितं च। प्र मंहिष्ठाय त्यमू्षितीह ताच्चं-मंतत। आ॰ ८. ६.। इति॥ उक्थसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। सूत्रितं च। सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायीदमुतः। आ॰ ६. १.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे
अपावृतं॥ १॥

प्र। मंहिष्ठाय। बृहते। बृहत्ऽरये। सत्यऽशुष्माय। तवसे।
मतिं। भरे।
अपांऽइव। प्रवने। यस्य। दुःऽधरं। राधः। विश्वऽआयु।
शवसे। अपऽवृतं॥ १॥

मंहिष्ठाय। मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः। दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवसे

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुं ।
बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इंद्रो धर्षकेण धृष्णुना शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते। हिनस्ति। ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति। समवैति। सेवत इति यास्कः। सूर्यं उषसं न यथोषोदेवतां सेवते। नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः। तदानीमर्हरिष्वणिः। गच्छंतो हरंतीत्यहरयः शत्रवः। तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेंद्रो रेणुं रेषणं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियर्ति। शत्रून् गमयति॥ त्वावृधा। त्वया वर्धत इति त्वावृत्। क्विप् चेति क्विप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः। छांदसं दकारस्यात्वं। सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः। सिषक्ति। षच समवाये। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। इयर्ति। ऋ सृ गतौ। जौहोत्यादिकः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लट्। शपः श्लुः। द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः। अनुदात्ते चेतभ्यासस्याद्युदात्तत्वं। पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः। रेणुं। री गतिरेषणयोः। अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः। अर्हरिष्वणिः। अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चेत्यर्हरयः। तेषां स्वनयिता। स्वमु स्वन ध्वन शब्दे। अस्माण्ण्यंतादौणादिक इन्प्रत्ययः। णेरनिटीति णिलोपः। घटादित्वान्मित्वं मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु
बर्हणा।
स्वर्मीळ्हे यन्मद इंद्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवं ॥५॥
वि। यत्। तिरः। धरुणं। अच्युतं। रजः। अतिस्थिपः।
दिवः। आतासु। बर्हणा।
स्वःऽमीळ्हे। यत्। मदे। इंद्र। हर्ष्या। अहन्। वृत्रं।
निः। अपां। औब्जः। अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु। आता इति दिङ्नाम। आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इंद्र बर्हणा हंता त्वं व्यतिष्ठिपः। विविधं स्थापयां चकर्थ। तथा यद्यदा स्वर्मीळ्हे। मीळ्हमिति धननाम। स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीळ्हं धनं यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हृष्टया शक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन्। त्वमवधीः। तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौब्जः। वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः। वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेक्षीरिति तात्पर्यार्थः॥ अतिष्ठिपः। तिष्ठतेर्ण्यंताल्लुङि चंक्रमणादेशः। णिलोपः। तिष्ठतेरित्। पा॰ ७. ४. ५.। इत्युपधाया इत्वं। चङीति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते। चर्त्वेन तकारः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। बर्हणा। सुपां सुलुगिति सोराकारः। स्वर्मीळ्हे। मिह सेचने। निष्ठा। हो ढ इति ढत्वं। झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं। तस्य ष्टुत्व ढो ढे लोप इति ढलोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्याति दीर्घत्वं।

स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यंते। बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। अहन्। हंतेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याब्भ्य इति सेर्लोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। ओजः। उब्ज आर्जवे। लङ्याऽडागमो वृद्धिश्च॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु माहिनः।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाष्यारुजः॥ ६॥

त्वं। दिवः। धरुणं। धिषे। ओजसा। पृथिव्याः। इंद्र। सदनेषु। माहिनः।
त्वं। सुतस्य। मदे। अरिणाः। अपः। वि। वृत्रस्य। समया। पाष्या। अरुजः॥ ६॥

हे इंद्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे। दधिषे। स्थापयसि। यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः। मेघान्निरगमयः। वृत्रस्यावरकं वच च समया धृष्टया पाष्या शिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः। विशेषेणाभांक्षीः॥ धिषे। दधातेश्छांदसो वर्तमाने लिट्। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः। क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। माहिनः। महेरिनण् च। उ० २.५७। इति मह पूजायामित्यस्मादौ-णादिक इनण्प्रत्ययः। अत उपधाया इति वृद्धिः। अरिणाः। री गतिरेषणयोः। क्र्यादिकः। लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व

इति कुत्वं। समया। षम ष्टम वैक्लव्ये। समतीति समा। पचाद्यच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। पाप्या। पिषू संचूर्णन इत्यस्मा-दौणादिक इन्प्रत्ययः। बहुलवचनादुपधाया आकारः। हारि-कारादक्तिन इति ङीष्। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। तृतीयैक-वचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। भ्रुजः। रुजो भंगे। तौदादिकः। अस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः॥

प्र मंहिष्ठायेति षड्चं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं। तथा चानुक्रांतं। प्र मंहिष्ठायेति॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं। सूत्रितं च। प्र मंहिष्ठाय त्यमू षु वितीह ताक्ष्यं-मंतत। आ० ८. ६.। इति॥ उक्थसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। सूत्रितं च। सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः। आ० ६. १.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे।
अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं॥ १॥

प्र। मंहिष्ठाय। बृहते। बृहत्ऽरये। सत्यऽशुष्माय। तवसे। मतिं। भरे।
अपांऽइव। प्रवने। यस्य। दुःऽधरं। राधः। विश्वऽआयु। शवसे। अपऽवृतं॥ १॥

मंहिष्ठाय। मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः। दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवसे

आकारतः प्रवृद्धाय। एवंगुणविशिष्टायेंद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे। प्रकर्षेण संपादयामि। यस्येंद्रस्य बलं दुर्धरं। अन्यैर्धर्तुमशक्यं। तत्र दृष्टांतः। प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव। यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत्। तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतॄणां बलाय येनेंद्रेणापावृतं। अपगतावरणं क्रियते तस्येंद्रस्येति पूर्वेण संबंधः॥ मंहिष्ठाय। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। बृहते। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः। मतिं। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। दुर्धरं। धृञ् धारणे। ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल्। विश्वायु। विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु। एतेश्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अपावृतं। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

द्वितीयामृचमाह॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः।
यत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः॥ २॥

अध। ते। विश्वं। अनु। ह। असत्। इष्टये। आपः। निम्नाऽइव। सवना। हविष्मतः।
यत्। पर्वते। न। संऽअशीत। हर्यतः। इंद्रस्य। वज्रः। श्नथिता। हिरण्ययः॥ २॥

अथ हानंतरमेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागायान्वसत्। अन्वभवत्। यद्वा। इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं। हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थला आप इव त्वां संभजंत इति शेषः। हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इंद्रस्य। हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः। यद्वा हर्यतः शोभनः। हिरण्ययो हिरण्मयः श्नथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्ते वा यद्यदा समशीत संसुप्तो नाभवत् किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः। यदेंद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्तमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः॥ अध। छांदसं धत्वं। असत्। अस्तेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः। इष्टये। यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। व्रश्चादिना षत्वं। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। यद्वा। इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति तस्योदात्तत्वं। निम्नेव सवना। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। समशीत। शीङ् स्वप्ने। लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुके। पा॰ ७. ४. २१.। इति गुणाभावः। हर्यतः। हर्य गतिकांत्योः। भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः। श्नथिता। श्नथ क्नथ क्रथ हिंसार्थाः। ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥

तृतीयामृचमाह॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा
पनीयसे।
यस्य धाम श्रवसे नामेंद्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे ।
आ । भर । पनीयसे ।
यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इंद्रियं । ज्योतिः । अकारि ।
हरितः । न । अयसे ॥ २ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायास्मा इंद्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेंद्रियमिंद्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्येंद्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसेऽन्नाय हविर्लक्षणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वान्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति तद्वदिंद्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीतिभावः ॥ उषः । पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । पनीयसे । पनतिः स्तुत्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशायनिक ईयसुनि टेरिति टिलोपः । अकारि । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्धातोरसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे त इंद्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो
हर्यं तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे। ते। इंद्र। ते। वयं। पुरुऽस्तुत। ये। त्वा। आऽरभ्य।
चरामसि। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि। त्वत्। अन्यः। गिर्वणः। गिरः। सघत्। क्षोणीःऽइव।
प्रति। नः। हर्य। तत्। वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभूवसो प्रभूतधन। अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत। ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयतयावलंब्य चरामसि। चरामो यागे वर्तामहे। त इमे वयं ते तव स्वभूताः। हे गिर्वणः। गोर्भिर्वननीयेंद्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत्। न हि प्राप्नोति। अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तुतिलक्षणं वचः प्रतिहर्य। कामयस्व। क्षोणीरिव। यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि। इदंतो मसिः। शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सघत्। षघ हिंसायां। अत्र प्राप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात्। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। पादादित्वान्निघाताभावः। क्षोणीरिव। हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं१ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण।
अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम
ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि। ते। इंद्र। वीर्यं। तव। स्मसि। अस्य। स्तोतुः।
मघऽवन्। कामं। आ। पृण।

अनु। ते। द्यौः। बृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते।
पृथिवी। नेमे। ओजसे॥ ५॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते। तादृशस्य तव वयं स्मसि। स्वभूता भवामः। हे मघवन् त्वमस्यस्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिलाषमापृण। आपूरय। बृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि ते तव वीर्यमनुममे। अन्वमंस्त। इंद्रेण सहावस्थानादियं चेयमपि पृथिवी ते तवौजसे बलाय नेमे। प्रह्वीबभूव। त्वद्बलाद्भीता सत्यध एव वर्तत इति भावः॥ स्मसि। अस भुवि। लटि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। इदंतो मसिः। पृण। पृण प्रीणने। अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते। तुदादित्वाच्छ प्रत्ययः। तस्य ङित्वाद्गुणाभावः। ममे। माङ् माने शब्दे च। ङित्वादात्मनेपदं। लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः। नेमे। णम प्रह्वत्वे। लिट्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥

षष्ठीमृचमाह॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ।
अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः॥ ६॥

त्वं। तं। इंद्र। पर्वतं। महां। उरुं। वज्रेण। वज्रिन्।
पर्वऽशः। चकर्तिथ।
अव। असृजः। निऽवृताः। सर्तवै। अपः। सत्रा। विश्वं।
दधिषे। केवलं। सहः॥ ६॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांत-मुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववंतं मेघं वृत्रासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वभिः पर्वभिः चकर्तिथ। शकलीचकर्षे। तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः। अवाङ्मुखमस्राक्षीः। अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे। धारयसि। नान्यः कश्चिदिति। यदेतत्तत्सत्रा सत्यमेव। सत्रेति सत्यनाम। सत्रेत्येति तन्नामसु पाठात्॥ महां। महांतं। नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः। चकर्तिथ। कृती छेदने। लिटि थल्यभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि। सर्तवै। कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः। कृन्मेजंतः। पा॰ १. १. ३९.। इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक्। अंतश्च तवै युगपदि-त्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं। दधिषे। लिटि क्रादिनियमादिट्॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षमाग्नेयं। आद्याः पंच जगत्यः। शिष्टास्तस्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रांतं। नू चिन्नव नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबंतमिति। हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके॥ अभिप्लवषडहस्य पंचमेऽहन्याग्नि मारुते इदं जातवेदस्यं निविद्धानं। तृतीयस्येति खंडे सूत्रितं। पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं। आ॰ ७. ७.। इति॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः। सूत्रितं च। त्वमग्ने प्रथमो

अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच। आ० ४. १३.। इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यद्दूतो अभव-
द्विवस्वतः।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा
विवासति॥ १॥

नु। चित्। सहःऽजाः। अमृतः। नि। तुंदते। होता। यत्।
दूतः। अभवत्। विवस्वतः।
वि। साधिष्ठेभिः। पथिऽभिः। रजः। ममे। आ।
देवऽताता। हविषा। विवासति॥ १॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः। अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सकाशाज्जायते। अमृतो मरणरहितः। एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते। नितरां व्यथयति। उत्पन्नमात्रस्याग्नेः स्प्रष्टुमशक्यत्वात्। यद्वा निर्गच्छति। तुंदतिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः। यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वायमग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत्। हविर्वहने नियुक्तो भवति। तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिक्षलोकं विममे। निर्ममे। पूर्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत्। इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते। किंच देवताता। देवतातिरिति यज्ञनाम। देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानाविवासति। परिचरति॥ अमृतः। मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमर-

मिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । नकारोपजनश्छांदसः । साधिष्ठेभिः । बाढशब्दादातिशायनिक इष्ठन्यंतिकबाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति साधादेशः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः । तेन तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्छविषाविवासतीति योज्यं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ स्वमद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अद्म । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।
अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमद्मादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन् । तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वातिष्ठति । आरोहति । अत्रातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽत्योऽश्व इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छंती

शोभत इति भावः। तदानीं दिवो द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन् शब्दयन्निवाचिक्रदत्। गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत्॥ युवमानः। यु मिश्रणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। तस्य बहुलं छंदसीति लुगभावः। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्व विकरणस्वर एव शिष्यते। अजरः। बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अचिक्रदत्। कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। अस्मात्स्यंतात्लुङि चङ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि॥

तृतीयामृचमाह॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः।
रथो न विक्ष्वृंजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति॥ ३॥

क्राणा। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। पुरःऽहितः। होता। निऽसत्तः। रयिषाट्। अमर्त्यः।
रथः। न। विक्षु। ऋंजसानः। आयुषु। वि। आनुषक्। वार्या। देवः। ऋण्वति॥ ३॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रैर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः। एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वृंजसानः स्तूयमानो वार्यो वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक्

आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युखति। विशेषेण प्रापयति॥ यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति॥ कृणा। करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। शानचो ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। निषत्तः। षट्ट विशरणगत्य-वसादनेषु। अस्मात्कर्मणि निष्ठा। नसत्तनिषत्तेत्यादिना। पा॰ ८. २. ६१.। निष्ठानत्वाभावो निपातितः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। रयिषाट्। षह अभिभवे। छंदसि सहः। पा॰ ३. २. ६३.। इति ण्विः। सहेः साडः सः। पा॰ ८. ३. ५६.। इति षत्वं। ऋंजसानः। ऋंजति स्तुतिकर्मा। असानजित्यनुवृत्तावृंजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित्। उ॰ २. ८४.। इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। आयुषु। आयव इति मनुष्यनाम। इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युण्-प्रत्ययः। वृद्ध्यायादेशौ। वार्या। वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। शेश्छंदसीति शेर्लोपः। ऋण्वति। रिवि गतौ। व्यत्ययेन संप्रसारणं। इदित्त्वान्नुम। कर्तरि शप्॥

चतुर्थीमृचमाह॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या
तुविष्वणिः।
तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे
अजर॥ ४॥

वि। वातऽजूतः। अतसेषु। तिष्ठते। वृथा। जुहूभिः।
सृण्या। तुविऽस्वनिः।

तृपु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम ।
रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुह्वभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः तृष्णा सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । तृपेत्यनायासवचनः । तृपानायासेनैवातसेपून्नतेपु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्वृक्षान्दग्धुं वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दीप्तज्वाल । अजर जरारहिताग्ने ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । जुह्वभिः । हु दानादनयोः । हूयत आस्विति जुह्वः स्रुचः । ध्रुवचेति क्विप् । चकाराद्दीर्घः । ध्रु,वह्वावाद्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । तृष्णा । सृ गतौ । सरतीति सृणिः । सृवृषिभ्यां किदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येम मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण. औणादिको मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः ।
अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न ।
सह्वान् । अव । वाति । वंसगः ।

अभिऽव्रजन् । अचितं । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथं ।
भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूंषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यचितमचोयं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन्वनेऽरण्ये साह्वान् सर्वमभिभवन् आभिमुख्येनावयाति । व्याप्नोति । तत्र दृष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साह्वान् । दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्वलोपौ । ढत्वं छांदसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थाष्ठ स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । ञिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्लोरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय
जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं ।
सुऽहवं । जनेभ्यः ।
होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं ।
दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं । होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतः-पादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्वयतेरीषद्दुःसुषुर्वति खल् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुह्वो३यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।
अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥७॥

होतारं । सप्त । जुह्वः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते ।
अध्वरेषु ।
अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा ।
यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुह्वो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते

संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयस हविर्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि। परिचरामि। रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि। याचामि॥ वृणते। वृङ् संभक्तौ। क्र्यादिकः। प्रत्ययस्वरः। अरतिं। ऋ गतिप्रापणयोः। अस्मादौणादिको वह्विवस्यर्तिभ्यश्चित्। उ० ४. ६१.। इत्यतिप्रत्ययः। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। सपर्यामि। सपर्यतिः परिचरणकर्मा। सपर् पूजायामिति धातुः कंड्वादिः। अतो यक एव स्वरः शिष्यते। पादादित्वान्निघाताभावः। यामि। याचामेत्त्वस्य वर्णलोपश्छांदसः॥

अष्टमीमृचमाह॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ।
अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः॥ ८॥

अच्छिद्रा। सूनो इति। सहसः। नः। अद्य। स्तोतृऽभ्यः। मित्रऽमहः। शर्म। यच्छ।
अग्ने। गृणंतं। अंहसः। उरुष्य। ऊर्जः। नपात्। पूःऽभिः। आयसीभिः॥ ८॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र। बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते। मित्रमहः। अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ। देहि। किंच हे ऊर्जो नपात्। अन्नस्य पुत्र। भुक्तेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं। एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसीभिर्व्यासैः। यद्वायोवदृढतरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुष्य। रक्ष। उरुष्यती रक्षाकर्मेति यास्कः॥ अच्छिद्रा।

शेश्छंदसीति शेर्लोपः। सूनो सहसः। परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं। शर्म। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। ऊर्जो नपात्। न पातयतीति नपात्। नभ्राण्नपादिति नञः प्रकृतिभावः। सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं। पूर्भिः। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। उत्वदीर्घौ। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ ९॥

भव। वरूथं। गृणते। विभाऽवः। भव। मघऽवन्।
मघवत्ऽभ्यः। शर्म।
उरुष्य। अग्ने। अंहसः। गृणंतं। प्रातः। मक्षु।
धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ ९॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय। वरूथमिति गृहनाम। वरूथमनिष्टनिवारकं गृहं भव। हे मघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव। हे अग्ने गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्य। रक्ष। धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मक्षू शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ वरूथं। वृञ् वरणे। जॄवृञ्भ्यामूथन्नित्यूथन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। गृणते।

मतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। विभावः। विशिष्टा भा विभाः। आतो मनिन्क्वनिबिति विच्। तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं। मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं। मघश्वन्नरः। मघवा बहुलं। पा० ६. ४. १२८.। इति मघवन्शब्दस्य तृ आदेशः। स च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं। पा० १. १. ५५. १.। इति वचनात् अलोऽन्त्यस्य। पा० १. १. ५२.। इत्यंत्यस्य भवति। मघू। ऋचि तुनुघमक्ष्विति दीर्घः। धियावसुः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदस्य सांहिताच इति विभक्तिरुदात्ता। लुगभावश्छांदसः। जगम्यात्। गम्लृ सृप्लृ गतौ। लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभं। वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता। तथा चानुक्रांतं। वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयंते।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययंथ॥१॥

वयाः। इत्। अग्ने। अग्नयः। ते। अन्ये। त्वे इति।
विश्वे। अमृताः। मादयंते।
वैश्वानर। नाभिः। असि। क्षितीनां। स्थूणाऽइव।
जनान्। उपऽमित्। ययंथ॥१॥

वयाः शाखा वेर्वातायना भवंतीति यास्कः। नि० १. ४.। हे अग्ने येऽन्येऽग्नयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत्। शाखा एव। ततस्त्वत्तोऽन्ये न संतीति भावः। किंच त्वे त्वयि

सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयंते । हृष्यंति । न हि त्वद्व्यतिरेकेण तेजोंऽचितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबंधिन्नग्ने चितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टांतविशेषणं । जनान्ययंथ । अधारयः । तत्र दृष्टांतः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तंभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबंधी वैश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नह्यो भश्चेतीञ्प्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । चितीनां । चि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । अंतोदात्तात्चितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्बाहुलवचनात्कर्मणि क्विप् । तुगागमः । ययंथ । यम उपरमे । लिटि थलि क्रादिनियमादिटि प्राप्त उपदेशेऽत्वतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्यंत्येऽहन्याग्निमारुते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।
तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥२॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ ।
अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।
तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः ।
इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । अजनयंत । जनी जृष क्नसु रंजोऽमंताश्चेति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।
या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे ।
अग्ना । वसूनि ।
या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि ।
तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्ना वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे । आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टांतः । ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयंते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु

यानि धनानि विद्यंते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपति-र्भवसि ॥ अग्ना । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । या । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । ओषधीषु । उष दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारा-दिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽ न दक्षः ।
स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः ।
होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।
स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय ।
यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावा-पृथिवी भूरिरेतसेति । महती वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-पृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा यह्वीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाग्नये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुष्माय । अवितथबलाय । नृतमाय । अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको वंदी दातारं

प्रभुं बहुविधया स्तुत्वा स्तौति तद्वत्॥ मनुष्यः। मनोर्जाता-वञ्यतौ षुक् चेति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च। तित्स्वरित इति स्वरितत्वं। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति। तत्र हि द्व्यजित्यनुवर्तते। स्ववं ते। सुपूर्वादर्तेर्भावे विच्। ततो मतुप्। मादुपधाया इति वत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं।
राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्च-
कर्थ॥ ५॥

दिवः। चित्। ते। बृहतः। जातऽवेदः। वैश्वानर। प्र।
रिरिचे। महिऽत्वं।
राजा। कृष्टीनां। असि। मानुषीणां। युधा। देवेभ्यः।
वरिवः। चकर्थ॥ ५॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वैश्वानराग्ने ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे। प्रवद्धधे। किंच त्वं मानुषीणां मनोर्जातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि। अधिपतिर्भवसि। तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकर्थ। देवाधीनमकार्षीः॥ वैश्वानर। पादा-दित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। रिरिचे। रिचिर् विरेचने। अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते। कृष्टीनां। नामन्य-तरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। मानुषीणां। मानुषशब्दो मनो-र्जातावित्यञ्प्रत्ययांतः। जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते तदपवाद-तया शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। छाम्छंदसि बहुलं। पा० ६. १. १७८. । इति बहुलवचनान्नाम उदात्तत्वा-

भावः। युधा। युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। वरिव इति धननाम। नव्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र। नु। महिऽत्वं। वृषभस्य। वोचं। यं। पूरवः। वृत्रऽहनं। सचंते।
वैश्वानरः। दस्युं। अग्निः। जघन्वान्। अधूनोत्। काष्ठाः। अव। शंबरं। भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते। पूरव इति मनुष्यनाम। पूरवो मनुष्या वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते। वर्षार्थिनः सेवंते। तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्रवोचं। प्रब्रवीमि। किं तदित्यत आह। अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान्। तथा काष्ठा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत्। अधोमुखान्यपातयत्। शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत्। अवाभिनत्। वोचं। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः। वच उमित्युमागमः। गुणः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। जघन्वान्। हंतेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं। विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः। भेत्। भिदिर् विदारणे। लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। हल्ङ्याब्भ्य इति तकारस्य लोपः।

पूर्ववद्डभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचंते सेवंते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यंत्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः । काष्ठा अभिनच्छंबरं मेघं । नि० ७. २३. । इति ॥ अथेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यंते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबंधिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबंधिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबंधी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयंतीति तत्संबंधाद्वैश्वानरः । यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्यृतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावश्छांदसः । ताभ्यामुत्पन्न-

स्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते । अशनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि 'घर्मकाले सूर्यकांतादिमणिभ्यश्च्योत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्केन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं । नि॰ ७. २१. । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ।७॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु ।
यजतः । विभाऽवा ।
शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते ।
सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञर्षिषु यजतो यष्टव्यः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता । सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शातवनेये । शतसंख्याकान् क्रतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां

नैतयैतत्संज्ञके राजनि च शतिनोभिर्बहुभिः स्तुतिभिर्जरते। स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु। भरंति पोषयंति भोक्तृनिति भरंतः। तादृशा वाजा येषु। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यजतः। भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः। विभावा। भा दीप्तौ। आतो मनिन्निति वनिप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। शातवनेये। इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः शतवनिशब्दः। इतश्चानिञः। पा० ४. १. १२२. । इति ढक्। कित इत्यंतोदात्तत्वं। शतनीभिः। शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। ऋन्नेभ्य इति ङीप्। पुरुणीथे। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। पा० ८. ४. ३. । इति णत्वं। जरते। व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः॥

वह्निमिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। अनुक्रांतं च। वह्निं पंचेति॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च। तथा च सूत्रितं। वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति त्रीणि। आ० ४. १३. । इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योअर्थं।
द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा॥१॥
वह्निं। यशसं। विदथस्य। केतुं। सुप्रऽअव्यं। दूतं।
सद्यःऽअर्थं।
द्विऽजन्मानं। रयिंऽइव। प्रऽशस्तं। रातिं। भरत्। भृगवे।
मातरिश्वा॥ १॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहन-लक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योअर्थं । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्त-दानीमेव हविर्भिः सह देवान्गंतारं । यद्वा सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं । रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दि-नोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमिति ॥ वह्निं । वहि-श्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निरिति वहतेर्निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्यु-दात्तत्वं । यशसं । यशस्शब्दादुत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनां-तोदात्तत्वं । यद्वा । अर्शआदित्वादच् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गेहयो-पस्थादवतेरवितृस्तृतंत्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकार-प्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वं इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योअर्थं । उषिकुषि-गार्तिभ्यस्थन्नित्यर्तेः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गंता सद्योअर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कु-निपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्णीत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । श्वसितिरत्र गतिकर्मा । मा-तर्यंतरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । यद्वा मातर्यंतरिक्षे श्वाश्वसति गच्छ तीति

मातरिश्वा। अस गतिदोसग्रादानेष्विल्यस्मादौणादिको डन्प्रत्ययः। एतच्च यास्केनोक्तं। नि॰ ७. २६.॥

द्वितीयामृचमाह॥

अस्य शासुरुभयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ताः।
दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होताप्टच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु
वेधाः॥ २॥

अस्य। शासुः। उभयासः। सचंते। हविष्मंतः। उशिजः।
ये। च। मर्ताः।
दिवः। चित्। पूर्वः। नि। असादि। होता। आऽपृच्छ्यः।
विश्पतिः। विक्षु। वेधाः॥ २॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च। यद्वा। स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचंते। सेवंते। उशिजः कामयमाना देवा हविष्मंतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः। यद्वा। उशिज इति मेधाविनाम। उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मंतो हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः। किंच। अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोत्रहोमार्थं विक्षु यजमानेषु न्यसादि। अध्वर्युणाग्न्यायतने न्यधायि। निस्थाप्यते। कीदृशो होता। आपृच्छ्यः। आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः। विश्पतिः। विशां प्रजानां पालयिता। वेधाः। विधाताभिमतफलस्य कर्ता॥ शासुः। शासु अनुशिष्टौ। तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ। उ॰ २. ९०.। इति तृन्। इडागमाभावश्च। षष्ठेकवचने तकारलोपश्छांदसः। नित्वादाद्युदात्तत्वं।

उशिजः। वश कांताविति वष्टेरिजिप्रत्ययः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। मर्ताः। मृङ् प्राणत्यागे। असिहसिमृग्रिण्वामी-त्यादिना तन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। आपृच्छ्यः। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। आङ्पूर्वादस्माच्छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। क्यपः पित्त्वादनु-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। विश्पतिः। पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतो-दात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्व-
मश्याः।
यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो
जीजनंत ॥ ३ ॥

तं। नव्यसी। हृदः। आ। जायमानं। अस्मत्। सुऽकीर्तिः।
मधुऽजिह्वं। अश्याः।
यं। ऋत्विजः। वृजने। मानुषासः। प्रयस्वंतः। आयवः।
जीजनंत ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्टु कीर्तयित्र्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्हृदो हृदयवस्थितात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं। अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव। यः प्राणः स वायुरित्याम्ना-नात्। मधुजिह्वं मादयितृज्वालं। एवंभूतं तमग्निमाश्याः। आभिमुख्येन व्याप्नोतु। वृजने संग्रामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमग्निं जीजनंत। यज्ञार्थमुदपादयन्। कीदृशा मनुष्याः। ऋत्विजः। ऋतौ काले यष्टारः। मानुषासः। मनोः पुत्राः।

प्रयस्वंतः । हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्यत्र-कारलोपश्छांदसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते । पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।' जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अदुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । अशू व्याप्तौ । लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी प्रादुर्भावे । ण्यंतात्लुङि चङ्युपधाया ह्रस्वः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भावेत्वदीर्घौ । अदुपदेशाल्लसार्व-धातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्यु-दात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता ।
अधायि । विक्षु ।
दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् ।
रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः । एवंभूतो होताग्निर्विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा ।

रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अभायि ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि चिण्भावकर्मणोरिति चिणादेश
आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
मिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरूनसिः । उ॰ ४. २३४. ।
इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना
वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम ।
तन्मना स्यात् । नि॰ ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः ।
आङोऽनुनासिकश्छंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृति-
भावश्च । भुवत् । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मक्षू धियावसुर्ज-
गम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः ।
मतिऽभिः । गोतमासः ।
आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वे-
ऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं
रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः ।
प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वंतः । वाजंभरं वाजस्य हविर्लक्ष-
णान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आशुं

न। अश्वमिव। यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निर्मृजंति। तद्वदयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः। तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं। अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि। यथा युक्त्वा प्रेहि वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्त्वोपचिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति। धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः खांभूतस्याङ्गः प्रातःकाले मक्षू शीघ्रं जगम्यात्। आगच्छतु॥ मतिभिः। मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन्। मंत्रे वृषेषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं। वाजंभरं। अन्नेरेषा वैदिकी संज्ञा। संज्ञायां भृतॄवृजीति। पा॰ ३. २. ४६.। वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्। पा॰ ६. ३. ६७.। इति मुमागमः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। मर्जयंतः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः। पा॰ ७. २. ११४.। इति वृद्ध्यभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते। जगम्यात्। लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं। नोधस आर्षमैंद्रं त्रैष्टुभं। अनुक्रांतं च। अस्मा इदु षोडशेति। अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टत्येतद्ब्राह्मणे समाम्नायते। अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति॥ पञ्चदशस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं। तथा च सूत्रितं। अस्मा इदु प्र तवसे

शामदह्निरितोतरावह्नीनसूक्ते। आ० ७. ४.। इति। ब्राह्मणं च भवति। त एते प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय।
ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा॥ १॥
अस्मै। इत्। ऊं इति। प्र। तवसे। तुराय। प्रयः। न।
हर्मि। स्तोमं। माहिनाय।
ऋचीषमाय। अध्रिऽगवे। ओहं। इंद्राय। ब्रह्माणि।
रातऽतमा॥ १॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणं। अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति यास्कः। यद्वा। अवधारणार्थं। तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय। यद्वा तुर्विंत्रे शत्रूणां हिंसित्रे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा समाय। यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः। अध्रिगवे। अधृतगमनाय। अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः। तथा च यास्कः। अधृतगमनकर्मवन्। इंद्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते। नि० ५. ११.। इति। एवंभूतायास्मा इंद्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मि। प्रहरामि। करोमीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। प्रयो न। प्रय इत्यन्ननाम। यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति। कीदृशं स्तोमं। ओहं। वहनीयं। प्रापणीयं वा। अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः। न केवलं स्तोमं किंतर्हि ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि। कीदृशानि। राततमा। पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि। इंद्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः॥ तुराय। तुर त्वरणे। इगुपधलक्षणः कः। यद्वा। तुर्वी

ह्विंसार्थः। तुर्वतीति तुरः। पचाद्यचि छांदसो वलोपः। ह्वर्मि।
हृञ् हरणे। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। माह्निनाय। मह
पूजायामित्यस्मान्माहेरिनण् चेतीनण्प्रत्ययः। उपधावृद्धिश्च।
ऋचीषमाय। ऋचीषम ऋचा समः। नि० ६. २३.। इति
यास्कः। तृतीया तत्कृतेति समासः। पा० २. १. ३०.।
तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पृषोदरादित्वादीकारोपजनः।
सुषामादित्वात् षत्वं। केचिदाहुः। ऋच स्तुतावित्यस्मादि-
गुपधात्किदितीप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीप्। ऋची
स्तुतिः। तया समः। पूर्ववत् षत्वं। अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीप उदात्तत्वेन भवितव्यं। तथा च
न दृश्यते। तस्मात्स्वरश्चिंतनीयः। यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः।
अध्रिगवे। अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः।
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। पा० १. २. ४८.। इति ह्रस्वत्वं।
पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभावः। ओहं। वहतेः कर्मणि
घञि छांदसं संप्रसारणं। यद्वा तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दन
इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्धञ्। राततमा। रा दान इत्यस्मान्निष्ठां-
तादातिशायनिकस्तमप्। शेश्छंदसीति शेर्लोपः।

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्यांगूषं बाधे सुवृक्ति।
इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो
मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। प्रयःऽइव। प्र। यंसि। भरामि।
आंगूषं। बाधे। सुऽवृक्ति।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः ।
मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेंद्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्रयंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टोक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति संस्कुर्वंति ॥ प्रयंसि । यम उपरम इत्यस्माल्लटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाद्घुषेर्घञि पृषोदरादित्वाद्घो इत्यस्य गू आदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधृ विलोडन इत्यस्मात्तुमर्थे तवेकेनिति भावे केन्प्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. । इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्यांगूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥३॥
अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वःऽसां । भरामि ।
आंगूषं आस्येन ।

मंहिष्ठं। अच्छोक्तिऽभिः। मतीनां। सुवृक्तिऽभिः। सूरिं।
वावृधध्यै॥ ३॥

अस्मा इदु। अस्मा एवेंद्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतु-भूतं स्वर्पां सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधध्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः। समर्थैरित्यर्थः। मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिर्मंहिष्ठ-मतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भरामि। करोमीत्यर्थः॥ उपमं। उपमीयतेऽनेनेत्युपमः। घञर्थे कवि-धानमिति करणे कप्रत्ययः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। स्वर्पां। सुपूर्वाद्दतेर्विजंतः स्वर्शब्दः। षणु दाने। जनसनखन-क्रमगमो विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। सनोतेरनः। पा० ८. ३. १०८.। इति षत्वं। भरामि। पादादित्वान्नि-घाताभावः। अच्छोक्तिभिः। अच्छा उक्तयो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मतीनां। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। वावृधध्यै। वृधु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्तु-मर्थे सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। छंदस्युभयथेति च्छां-दसः। यद्वा। यङ्लुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्या-नित्यत्वाद्रीगाद्यभावः। अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिक-मभ्यासस्य दीर्घत्वं। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥

चतुर्थीमृचमाह॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय॥ ४॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। स्तोमं। सं। हिनोमि। रथं। न।
तष्टाऽइव। तत्ऽसिनाय।

गिरः। च। गिर्वाहसे। सुऽवृक्ति। इंद्राय। विश्वंऽइन्वं।
मेधिराय॥ ४॥

अस्मा एवेंद्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि। प्रेरयामि। तत्र दृष्टांतः। तक्षिनाय। सिनमित्यन्ननाम। सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः। नि० ५. ५.। तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः। तस्मै रथस्वामिने तष्टेव। तष्टा तचको रथनिर्माता रथं न। यथा रथं प्रेरयति तद्वत्। इवेत्येतत्पदपूरणं। तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानायेंद्राय गिरश्च शस्त्रसंबंधिनीः केवला ऋचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि। तथा मेधिराय मेधाविने इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमीत्यनुषंगः॥ हिनोमि। हि गतौ वृद्धौ च। स्वादित्वात् श्नुः। तष्टेव। तक्षू तनूकरणे। ताच्छीलिकस्तृन्। ऊदित्त्वात्पचे इडभावः। स्कोः संयोगाद्योरंते चेति ककारलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। तक्षिनाय। सिनशब्दः षिञ् बंधन इत्यस्मादिणषिञ्दीङुष्यविभ्यो नक्। उ० ३. २.। इति नक्प्रत्ययांतः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। गिर्वाहसे। वाहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुन्प्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। हलि चेति दीर्घाभावश्छांदसः। विश्वमिन्वं। इवि व्याप्तौ। विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं। पचाद्यच्। लुगभावश्छांदसः। यद्वा खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः। मेधिराय। मेधा अस्यास्तीति मेधिरः। मेधारथाभ्यामिरन्नि-

रचौ वक्तव्यौ। पा० ५. २. १०८. ३.। इति मत्वर्थीय इरन्। नित्स्वादाद्युदात्तत्वं॥

पंचमीमृचमाह॥

अस्मा॒ इदु॒ सप्ति॑मिव श्रव॒स्येंद्रा॑या॒र्कं जु॒ह्वा३ समं॑जे।
वी॒रं दा॒नौक॑सं वं॒दध्यै॑ पु॒रां गू॒र्तश्र॑वसं द॒र्माणं॑॥ ५॥

अस्मै॑। इत्। ऊं॒ इति॑। सप्तिं॑ऽइव। श्र॒व॒स्या। इंद्रा॑य।
अ॒र्कं। जु॒ह्वा। सं। अं॒जे।
वी॒रं। दा॒नऽओ॑कसं। वं॒दध्यै॑। पु॒रां। गू॒र्तऽश्र॑वसं।
द॒र्माणं॑॥ ५॥

अस्मा एवेंद्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं श्रवस्या श्रवस्ययान्नेच्छया। अन्नलाभायेत्यर्थः। जुह्वाह्वानसाधनेन वागिंद्रियेण समंजे। समक्तं करोमि। एकीकरोमीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। सप्तिमिव। यथान्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत्। एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं। एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः॥ सप्तिमिव। षप समवाये। समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः। वसस्तिप्। उ० ४. १८१.। इति विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। इवेन समास उक्तः। श्रवस्या। श्रवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच्। क्यजंताद्धातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। ततष्टाप्। सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं। अर्कं। अर्च स्तुतौ। अर्च्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः। सि २ । ४ य

घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः। चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः। जुह्वा। बहुलं छंदसीति ऋतसंप्रसारणस्य छेदो हुवः श्रुवच्चेति क्विप्। धातोर्दीर्घश्च। धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं। तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः। पा॰ ६. १. १७५.। इति प्रतिषेधः। अंजे। अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। व्यत्ययेनात्मनेपदं। वंदध्यै। वदि अभिवादनस्तुत्योः। तुमर्थे सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः। गूर्तश्रवसं। गॄ शब्दे। निष्ठायां श्र्युकः किनीतीट्प्रतिषेधः। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः। गूर्तं श्रवो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दर्माणं। दॄ विदारणे। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः। व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। यद्वा। औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं१रणाय।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः॥६॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। त्वष्टा। तक्षत्। वज्रं। स्वपःऽतमं।
स्वर्यं। रणाय।
वृत्रस्य। चित्। विदत्। येन। मर्म। तुजन्। ईशानः।
तुजता। कियेधाः॥६॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु। अस्मा एवेंद्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत्। तीक्ष्णमकरोत्। कीदृशं वज्रं।

स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वर्यं । सुष्ठु शत्रु पु प्रेर्यं । यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इंद्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राप्तापीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्यं । स्वर्यं ततचेत्यशोक्तं । विदत् । विद्लृ लाभे । लृदित्वात् च्लेरङादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । शानचदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६.२०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येयत्तां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्धाः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः ।
पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।
मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं ।
तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्मंहो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरंभादिहविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्कमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् । सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इंद्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्येति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सुत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्कमसुरधनं यत्तन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिंद्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्तीति । स दर्भपिंजूलमुद्वृत्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति च ॥ महः । महतः । अच्छब्दलोपश्छांदसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितुविशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्कसुः । वस्वेका-

जाहमामितोऽडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । सुपायत् । सुप स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । सुपमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्ववद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्यजंताल्लटः शतृ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । द्वितीयपक्षे तु क्यजंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमृदृशोत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने । लङि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङित्त्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणमिति । नि॰ ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्साधुकारिणि तृनोऽभावश्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि
ष्टः ॥ ८ ॥
अस्मै । इत् । ऊं इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इंद्राय ।
अर्कं । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य ।
ते इति । महिमानं । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेंद्रायाहिहत्येऽहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पान्यश्चिरो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेंद्र उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः । वेञ् तंतुसंताने । लिटि वेञो वयिः । पा° २. ४. ४१. । लिटः कित्त्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वया यः । पा° ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । पा° ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे । हृञ् हरणे । लिटि ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । उर्वी । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।
स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे
रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः ।
पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः ।
अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवेंद्रस्य महित्वं

माहात्म्यं प्ररिरिच। अतिरिच्यते। अधिकं भवतीत्यर्थः। अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे। यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति। कुतः सकाशात्प्रारिरिच इत्यत आह। दिवः। द्युलोकात्। पृथिव्याः। भूलोकात्। अंतरिक्षात्। द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च। पर्युपर्यर्थः। त्रील्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः। दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्ता विश्वस्मिन्कार्ये उद्गूर्णः समर्थः। यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः। स्वरिः। शोभनशत्रुकः। शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते। यथाकवारिं दिव्यं शासमिंद्रमिति। अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः। अमत्रः। युद्धादिषु गमनकुशलः। मात्रयैयत्तया रहितो वा। अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कः। नि० ५. २१.। एवंभूत इंद्रो रणाय रणं युद्धमाववक्षे। आवहति। मेघान्प्रापयति। मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः। यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। रिरिचे। रिचिर् विरेचने। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट्। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं। स्वराट्। राजृ दीप्तावित्यस्मात्सत्सूद्विषेति क्विप्। व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वं। दमे। दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः। पा० ७. ३. ३४.। इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। विश्वगूर्तः। गॄ निगरणे। अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः। बहुलं छंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यद्वा गुरी उद्यमे।

अस्मान्निष्ठा। नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः। तत्पुरुषपक्षे मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अमत्रः। अम गत्यादिषु। अभिनक्षियजिबंधौत्यादिनौणादिकोऽत्रन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। ववक्षे। वहेर्लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप्। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। ढत्वषत्वकत्वानि। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। रणाय। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यद्वा। गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी॥

दशमीमृचमाह॥

अस्येदेव शवसा शुषंतं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिंद्रः।
गा न व्राणा अवनीरमुंचदभि श्रवो दावने सचेताः॥१०॥

अस्य। इत्। एव। शवसा। शुषंतं। वि। वृश्चत्। वज्रेण।
वृत्रं। इंद्रः।
गाः। न। व्राणाः। अवनीः। अमुंचत्। अभि। श्रवः।
दावने। सऽचेताः॥१०॥

अस्येवेंद्रस्य शवसा बलेन शुषंतं शुष्यंतं वृत्रमिंद्रो वज्रेण विवृश्चत्। व्यवच्छिनत्। तथा गा न चोरैरपहृता गाव इव व्राणा वृत्रेणावृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुंचत्। अवर्षीत्। तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः॥ शुषंतं। शुष शोषणे। श्नानि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते। व्राणाः। वृञ् वरणे। कर्मणि लटः शानचि बहुलं

छंदसीति यको लुक् । शानचो ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनौः । अवतेः करणेऽर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्निति मनिन् । ... प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्येदु त्वेपसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।
ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥
अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेपसा । रंत । सिंधवः । परि ।
यत् । वज्रेण । सीं । अयच्छत् ।
ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं ।
तुर्वणिः । कः इति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेंद्रस्य त्वेपसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमंते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्रेण सीमेनान्सिंधून्पर्ययच्छत् । परितो नियमितवान् । अपि च । ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं कुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसंभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यं प्रदेशं कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । छांदसे लङि बहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुक् । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति छत्वं । कः । करोतेर्लुङि मंत्रे घसह्वरणशेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. ।

च्ले र्लुक् गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽप्यौत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय ।
वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।
गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि ।
अपां । चरध्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति चिप्रनाम । तूतुजानस्त्वरमाणः । यद्वा शत्रून्हिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय वज्रं प्रभर । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चार्णांसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृत्राद्गमयंस्त्वमपां चरध्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वाण्यवयवसंधीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा । विलिख । छिंधीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पश्चोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. । इति ॥ भरा । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ इति सांहितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायां । कानच्

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। छंदस्युभयथेति कानचः सार्वधातुकत्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। क्रियेधाः। तुजमा क्रियेधा इत्यत्रोक्तं। रदा। रद विलेखने। तिङ्ङतिङ इति निघातः। तिरश्चा। तिरोऽंचतीति तिर्यङ्। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। ततौकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः। युत्वेन सकारस्य शकारः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। इष्यन्। इष गताविल्यस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छतरि दिवादिभ्यः श्यन्। तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं। चरध्यै। तुमर्थे सेसेनिति चरतेरध्यैप्रत्ययः॥

त्रयोदशीमृचमाह॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून्॥ १३॥

अस्य। इत्। ऊं इति। प्र। ब्रूहि। पूर्व्याणि। तुरस्य।
कर्माणि। नव्यः। उक्थैः।
युधे। यत्। इष्णानः। आयुधानि। ऋघायमाणः।
निऽरिणाति शत्रून्॥ १३॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इंद्र अस्येदु। अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येंद्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्रब्रूहि। प्रशंस। यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णान आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन् शत्रूनृघायमाणो हिंसन्नेंद्रो निरिणाति। अभिमुखं गच्छति। तदानीं प्रब्रूहीति पूर्वेण संबंधः। पूर्व्यमिति पुराणनाम। पूर्व्यमह्नायेति पुराणनामसु पाठात्। तुरस्य। तुर त्वरणे। इगुपधलक्षणः

कः। नव्यः। णु स्तुतौ। अचो यदिति यत्। गुणः। धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। इष्याणः। इष आभीक्ष्ण्ये। क्र्यादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदं। शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। ऋघायमाणः। न हि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं। निरिणाति। री गतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः॥

चतुर्दशीमृचमाह॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः॥१४॥

अस्य। इत्। ऊं इति। भिया। गिरयः। च। दृळ्हाः।
द्यावा। च। भूम। जनुषः। तुजेते इति।
उपो इति। वेनस्य। जोगुवानः। ओणिं। सद्यः। भुवत्।
वीर्याय। नोधाः॥ १४॥

अस्यैवेंद्रस्य भिया पक्षच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृळ्हा निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते। जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेंद्राद्भीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते। तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः। कंपेते इत्यर्थः। किंच वेनस्य कांतस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरुपशब्दयन्। उपश्लोकयन्नित्यर्थः। एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत्। वीर्यवानभवत्॥ द्यावा च भूमा। द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छांदसः। दिवो द्यावेति दिवशब्दस्य द्यावादेशः। सुपां सुलुगिति

विभक्तेर्डादेशः । छांदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताद्वंद्वे चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी ।
जनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्यौणादिक उसिप्रत्ययः ।
जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताच्छानच्प्रत्ययेन
शानच् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवङादेशः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ओषिं । ओषृ अपनयने ।
अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः ।
नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. ।
तस्माद्धाञोऽसुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः ।
यत् । वव्ने । भूरेः । ईशानः ।
प्र । एतशं । सूर्ये । पस्पृधानं । सौवश्व्ये । सुष्विं । आवत् ।
इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रून्जेतुं समर्थो भूरेर्बहुविधस्य धनस्येशानः
स्वामी यत्स्तोत्रं वव्ने । ययाचे । एषां स्तोतॄणां संबंधि ।
यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । एतेभ्यस्त्यत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इंद्राया-
नुदायि । अकारीत्यर्थः । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका ॥ स्वश्वो
नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य
च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जात-
मिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः सौवश्व्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये

पस्त्यधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतश्चं ब्रजकर्मर्षिं प्रावत्। प्रारक्षत्॥ दाधि।"बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। वव्ने। वनु याचने। लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः। पस्त्यधानं। स्पर्ध संघर्षे। अस्माल्लिटः कानच्। द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते। धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। सौवश्व्यं। स्वश्व इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। पा० ४. १. १७१.। इत्यपत्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः। न य्वाभ्यां पदांताभ्यां। पा० ७. ३. ३.। इति वृद्धिप्रतिषेधः। ऐजागमश्च। ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं। सुष्विं। षुञ् अभिषवे। उत्सर्गश्छंदसि। पा० ३. २. १७१. २.। इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्भावः। यणादेशः। उवङादेशाभावश्छांदसः॥

षोडशीमृचमाह॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ १६॥

एव। ते। हारिऽयोजन। सुऽवृक्ति। इंद्र। ब्रह्माणि। गोतमासः। अक्रन्।
आ। एषु। विश्वऽपेशसं। धियं। धाः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात्॥ १६॥

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्रथे स तथोक्तः। तस्य स्वामित्वेन संबंधो हारियोजनः। हे हारियोजनेंद्र गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि

न्यानि सुविरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् । अजपत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविचरूपयुक्तां धियं धाः । धिया लभ्यत्वाद्वीर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादि-बहुविधरूपं धनमग्निष्टोमादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धिया-वसुर्वुद्धरा कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मक्षु शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंत्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोप संयो-गांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्य-डभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते। प्रथमे मंडल एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि। प्र मन्महे इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं। तत्रानुक्रम्यते। प्र सप्तोनेति। अनिरुक्ता संख्या विंशति-रित्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति। ऋषिश्चान्य-स्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः। इंद्रो देवता। गतः सामान्यविनियोगः। विशेष-विनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत्।
सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥१॥
प्र। मन्महे। शवसानाय। शूषं। आंगूषं। गिर्वणसे।
अंगिरस्वत्।
सुवृक्तिऽभिः। स्तुवते। ऋग्मियाय। अर्चाम। अर्कं। नरे।
विऽश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय। शव इति बलनाम। तदिवाचरते। यथा बलं शत्रून्हंति तथा शत्रूणां हंतेत्यर्थः। गिर्वणसे। गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय। गिर्वणा देवो भवति

गोभिरेनं वनयंतीति यास्कः। एवं भूतायेंद्राय। शूषमिति सुखनाम। शूषं सुखहेतुभूतं। आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः। आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे। वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः। अवगत्य च सूक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवंते स्तोत्रं कुर्वंते ऋषये य इंद्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति। यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः। नरे सर्वेषां नेत्रे। यद्वा नरे यजमाने विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय। एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं। अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंतीति यास्कः। अर्चाम। पूजयाम। उच्चारया-मेत्यर्थः॥ मन्महे। मनु अवबोधने। तनादित्वादुप्रत्ययः। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। पा० ६. ४. १०७। इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः। शवसानाय। शव इवाचरति शवस्यते। अस्माल्लटः शानच्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। शानचश्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। चित इत्यंतोदात्तत्वं। ननु कयङो ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचो-ऽनुदात्तेन भवितव्यं। एवं। तर्हि ताच्छीलिकश्चानश्। तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते। शूषं। शूष प्रसवे। पचाद्यच्। आंगूषं। आङ्पूर्वाद्घुषेः पचाद्यचि घो इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात्। आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः। चित्स्वरेणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-दात्तत्वं। गिर्वणसे। गॄ शब्दे। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ऋत इद्धातोरितीत्वं। गिर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः।

भौवादिकः कर्मण्यसुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वात्त चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । सुप्रक्तिभिः । वृजी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । तादौ च निती गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयटमिच्छंतीति ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वजश्त्वे । व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच् स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बहुलवचनात्कुत्वं जश्त्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हंतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम । अर्च पूजायां । भौवादिकः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कं । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्छांदसः । विश्रुताय । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूष्यं शवसानाय साम।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चंतो अंगिरसो गा
अविंदन् ॥ २ ॥

प्र। वः। महे। महि। नमः। भरध्वं। आंगूष्यं।
शवसानाय। साम।
येन। नः। पूर्वे। पितरः। पदऽज्ञाः। अर्चंतः। अंगिरसः।
गाः। अविंदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः। वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते। अतिबलायेत्यर्थः। उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः। एवंभूताय तस्मा इंद्राय महि महत्प्रौढं नमः स्तोत्रं प्रभरध्वं। प्रकर्षेण संपादयत। किं तत्स्तोत्रमित्याह। आंगूष्यं साम। आघोषयोग्यं रथंतरादि साम। तन्निष्पाद्यमित्यर्थः। अभि त्वा शूरेत्यादिष्वृक्षु यद्गानं तस्य सामेत्याख्या। तथा चोक्तं। गीतिषु सामाख्येति। येनेंद्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानां गवां पदज्ञाः संतः। अत एवार्चंतस्तं पूजयंतो गा अविंदन्। अलभंत ॥ वः। प्रथमार्थे द्वितीया। पदज्ञाः। पदानि जानंतीति। आतोऽनुपसर्गे क इति कः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। अविंदन्। विद्लृ लाभे। शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिं।
बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः समुस्रियाभिर्वावशंत नरः ॥३॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टौ । विदत् । सरमा ।
तनयाय । धासिं ।
बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं ।
उस्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणाय तां सरमामिंद्रः प्राहैषीत् । यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इंद्र अस्मदीयाय शिशवे तद्गोसंबंधि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च शाट्यायनकं । अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविंद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् । अविंदत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिंद्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्रियाभिर्गोभिः सह । उस्रियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । समगच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विद्लृ लाभे । लुङि लृदित्वादङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । अङ एव स्वरः

गिर्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि॰ ११. २४. । इति यास्कः । सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेट् पाने । धीतये पोयत इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा॰ ६. १. १५७. । इति सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंतीत्युक्तं । पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत आद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युग-पत्प्रकृतिस्वरत्वं । उस्रियाभिः । निवसत्यस्यां चोरादिक-मित्युस्रा गौः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधि-करणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उस्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाशृ शब्दे । अस्माद्यङंताल्लङि छस्यांतादेशे सति तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोप-यलोपौ । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वश कांतावित्य-स्माद्यङि न वशः । पा॰ ६. १. २०. । इति संप्रसारणप्रति-षेधे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३नवग्वैः ।
सरण्युभिः फलिगमिंद्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वर्यः । नवऽग्वैः ।
सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १९. । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽगिरसो दृश्यंते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिशब्दस्वरोपेतेन । यद्वा । मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्यः सुष्ठु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निंद्र । एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिंबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तन्न च्छस्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्न च्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । पर्वतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाबिभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्विप् चेति कर्तरि क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलु-

गिति भिसो लुक् । स्वयंः । स्वृ शब्दोपतापयोः । ऋदृलोरप्-दिति अप् । इषरभावश्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्यूकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वाः । अकारोपजनश्छांदसः । यद्वा ।। गमेर्भावे ड्वप्रत्ययः । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः । क्यच्यंत्यलोपश्छांदसः । क्याच्छंदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाल्लत्वं । दरयः । दॄ विदारणे । दृषो ऋतायां दॄ भय इति घटादिषु पाठान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।
वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्त-
भायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा ।
सूर्येण । गोभिः । अंधः ।
वि भूम्याः । अप्रथयः । इंद्र । सानु । दिवः । रजः ।
उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वेंद्र त्वमंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽधकारं विवः । व्यवृणोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे

इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्रथयः। विशेषेण विस्तीर्णमकरोः। विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः। तथा दिवोऽतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरस्तुभं मूलप्रदेश-मस्तभायः। अस्तम्नाः। यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथा-कार्षीरित्यर्थः॥ स्तवानः। कर्मणि लटः शानचि यक्ति प्राप्ते व्यत्ययेन शा। प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। चित्स्वरेणांतो-दात्तत्वं। दस्म। दसु उपक्षये। इषियुधींधिदसीत्यादिना मक्। वः। वृञ् वरणे। लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गुणे हल्ड्याब्भ्य इति सलोपः। बहुलं छंदस्यमाङ्यो-गेऽपीत्यडभावः। अंधः। तमोऽप्यंध उच्यते। नास्मिन्ध्यानं भवति। नि० ५. १.। इति यास्कः। रजः। लोका रजांस्यु-च्यंत इत्युक्तत्वाद्रजःशब्दो लोकवचनः। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अस्तभायः। लङि स्तंभुस्तुंभ्वित्यादिना। पा० ३. १. ८२.। श्नाप्रत्ययः। छंदसि शायजपि। पा० ३. १. ८४. इत्यत्रापि व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः। अनिदिता-मिति नलोपः। अडागमः॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तदु प्रयक्षतममित्येषा। अथोत्तरमित्यत्र सूत्रितं। तदु प्रयक्षतममस्य कर्माल्मन्वन्नभो दुह्रीत घृतं पयः। आ० ४, ७.। इति॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः।
उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्य१श्चतस्रः॥ ६॥

तत् । ॐ इति । प्रयक्षऽतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य ।
चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।
उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः ।
चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येंद्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिंद्र उपह्वर उपह्वर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समोपदेश उपरा उप्ताः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकायतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमं । यक्ष पूजायां । यक्षत इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे । ह्वृ कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनाच गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरंति गच्छंत्यस्मिन्नद्य इत्युपह्वरो भूप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति चतुर्शब्दस्य चतसृादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुर्शब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतसृादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाच्चतुरः शसोत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति

स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत् स्थानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. । इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः ।
भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीळे इति सऽनीळे ।
अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।
भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् ।
रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः । अर्कैः स्तुतिरूपैर्मंत्रैः स्तूयमानः सन्निंद्रः सुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छंदोगैराम्नातं । तं हायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यंते । आस्याद्यदयते तेनेति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येंऽतरितीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरर्कैर्मंत्रैः करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकार-

र्थाचिंना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते। यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं। सनीळे समानं नीळमोको निवासस्थानं ययोस्ते। संलग्ने इत्यर्थः। एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विवव्रे। विवृते अकरोत्। भेदेनास्थापयदित्यर्थः। मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेंद्रो रोदसी द्यावापृथिव्याववधारयत्। अपोषयत्। यद्वा मेनेति स्त्रीनाम। तथा च यास्कः। नि० ३. २१.। मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना इति। स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुष्यदित्यर्थः॥ द्विता। द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः। सनजा। जनी प्रादुर्भावे। अन्यभ्योऽपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः। सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे। पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः। एवमादित्वादंतोदात्तत्वं। तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अयास्यः। यसु प्रयत्ने। यासः प्रयत्नः। तत्र भवो यास्यः। भवे छंदसीति यत्। न यास्योऽयास्यः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। मेने। सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः। शे इति प्रगृह्यत्वं। यद्वा मन्यत इति मेना। पचाद्यच्। नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं। पा० ६.४.१२०.५.। इत्येत्वं। ततष्टाप्। द्विवचन ईदूदेद्द्विवचनं। पा० १.१.११.। इति प्रगृह्यत्वं। सुदंसाः। दंस इति कर्मनाम। असुन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः। बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

सनाद्दिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।
कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूम । विरूपे इति विऽरूपे ।
पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।
कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ ।
चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तरुण्यौ । रात्र्युषसौ सर्वदैकरूप्यादेवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूमा भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्यावर्तेते । अयमेवार्थः स्पष्टोक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता । उषाश्च रुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता । अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तेते । हे इंद्र । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डादेशः । छांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । वपुर्भिः । अर्तिपृवपीत्यादिनोम् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा॰ ८. १. १२. ९. । इति द्विर्भावे तस्य परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वं ॥

